

BOGGOBIT

BECOMIP. THE WORLD
EYONDE. DIE WELT. EL
MUNDO 全世界 IL MONDO
WIAI. SVET. UNIVER
L. VILAC. SVET. SVAT
OTA 天世계 BVX ДЭЛХИЙ
TOAN THE GIỚI विश्व
DUNIA. VERDEN. VARL
DEN 世界 O MUNDO
MAALMA. OLOS O KOΣ
HOΣ. DE WERELD. DUN
وہ

РІК ВИДАННЯ ВОСЬМИЙ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ:

ПОЕЗІЯ, ПРОЗА

АНТОН РЕФРЕДЖІЄР. **Майбутнє —
в наших руках**

Книжка малюнків художника Антона Рефреджієра, що вийшла цього року в США з передмовою видатного американського вченого, двічі лауреата Нобелівської премії Лайнуса Полінга, є пристрасним заклинком відстояти мир, не дати розгорітися полум'ю атомної війни.

Поезії, які супроводять малюнки, підібрав відомий американський співак Піт Сігер.

ІРЖІ МАРЕК. **За тобою тінь.** Роман. 9

Радянському читачеві добре відоме ім'я чехословацького письменника І. Марек (нар. в 1914 р.), автора романів «Чоловіки йдуть у темряві», «Село під землею», повістей, оповідань, нарисів.

Роман «За тобою тінь» друкується в журнальному варіанті.

О. ЕШЕ. **Неповторна Бірма** 123А. РОЗАНОВА. **Космос в науковій фантастиці** 129ЧИТАЮЧИ НОВІ КНИГИ. ПІТЕР ШЕФ-
ФЕР. **У пошуках Сонця**; ЯРОСЛАВ
ІВАШКЕВИЧ. **Тіні. Гейденрейх**;
Ю. ЯНОВСЬКИЙ. **Вершники**
(чеською мовою). 148«ВСЕСВІТ» **ЗГАДУЄ,**«ВСЕСВІТ» **НАГАДУЄ**А. АНТОНОВ-ТОНИЧ, С. ВЛАДИМИ-
РОВ. **Щоденник «Сампа»** 134
(закінчення)РЕПОРТАЖ, ІНФОРМАЦІЇ,
РІЗНЕМ. ДЕРІМОВ. **Золота гарячка** 100К. ДЗЄВАНОВСЬКИЙ **«Танкова афера»** 127**Дитина серед звірів** 153**ЖИТТЯ МИСТЕЦТВА** 116**ВЕСЕЛІ СТОРІНКИ** 154**ЗВІДУСІЛЬ ПОТРОХУ** 158**У ВИДАВНИЦТВАХ РЕСПУБЛІКИ** 159**КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ** 106, 126, 133, 152, 153

СТАТТІ, НАРИСИ

М. БУГОВИЙ. **Йоганнес Р. Бехер —
кореспондент газети «Вісти»** 99М. ГЛУЩЕНКО. **Про Швецію, шведів та шведське мистецтво** 107О. ГУРЕЇВ. **Юрко Боролич і його
«Хорал Верховини»** 111Сл. ДОЦЕНКО. **Огляд української
шекспіріани** 113

Малюнки американського художника

АНТОНА РЕФРЕДЖІЄРА

МАЙБУТНЄ — В НАШИХ РУКАХ

Чи загинуть люди у вогні?

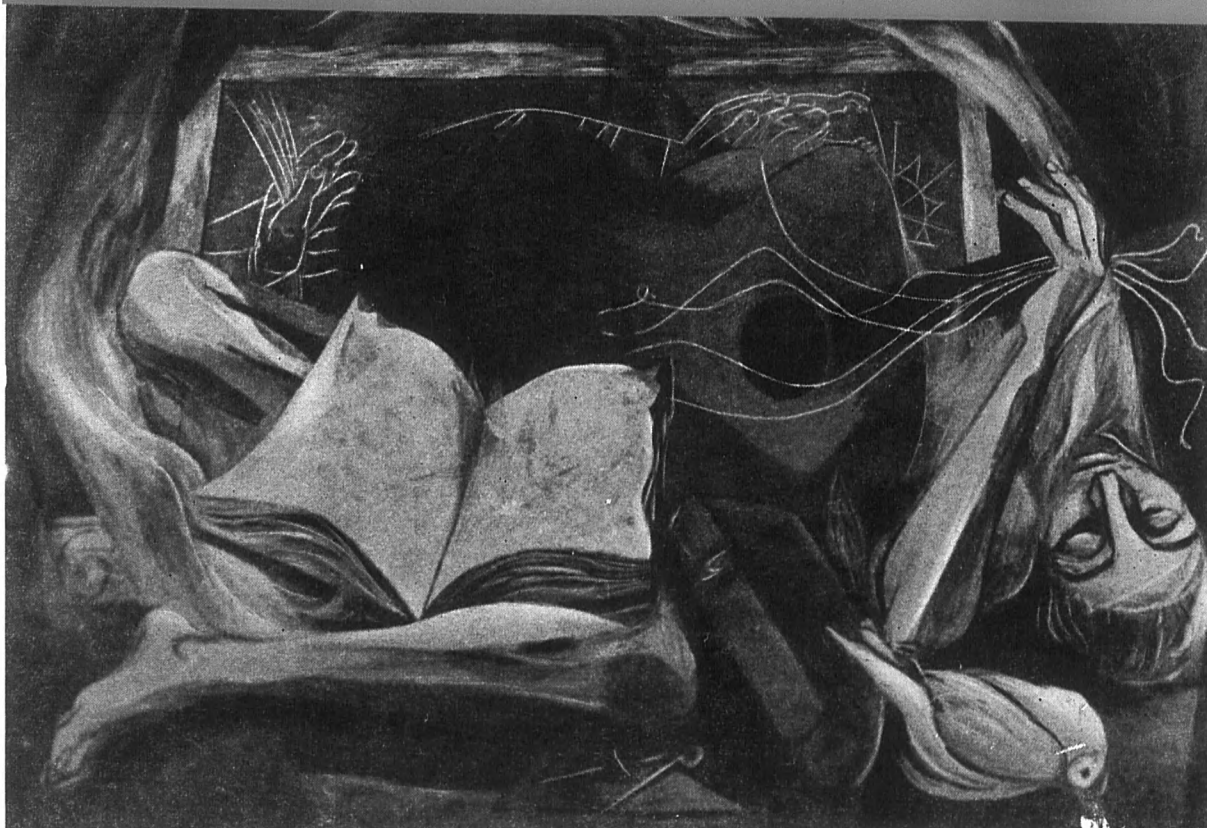
Народи світу повинні зробити нині найважливіший за всі епохи і часи вибір: чи йтимемо ми далі шляхом мілітаризму до його катастрофічного кінця — руйнування цивілізації та знищення роду людського, чи ми знищимо нелюдську машину війни, використаємо відкриття вчених та природні багатства для процвітання людського буття і розвитку культурних здобутків людського розуму!

Вже були жахливі катастрофи в минулому — великі поводи, страшні пошесті, спустошливі війни, — але ніколи ще людство не стояло перед лицем такої загрози знищення. І ми, в свою чергу, відчуваємо на собі велику відповідальність; через розвиток ядерної зброї, що спроможна зруйнувати світ, ми досягли кульмінаційної точки і наближаємось до критичного моменту, коли маємо зробити рішучий, остаточний вибір.

Так само як Антон Рефреджієр, я вірю в моральність; я вірю в любов, я вірю в людський рід, у життя; я вірю, що ми зробимо правильний вибір і всі разом, пліч-о-пліч підемо у славне майбутнє.

ЛАЙНУС ПОЛІНГ

І всі досягнення людські теж загинуть?

Що це — початок кінця?

— О, що ви дасте мені? —
 Стогнуть сумні дзвони Рімні.
 — Чи наше прийдешне злиденне й сіре? —
 Спитали брунатні дзвони Мерсіра.
 — Чи власники шахт — людського роду? —
 Промовили чорні дзвони Ронди.
 — Чому посміхаєтесь елейно? —
 Спитали в здирників дзвони Блейна.
 — Грабують вони, доки мають силу, —
 Дзвони мовили із Керфілу.
 — Он ще хтось пальці над нами зніс, —
 Гучно вдарили дзвони з Ніс.
 — Вони вже й забули, що богом зветься, —
 Сказали іржаві дзвони Свенсі.
 — О, що ви дасте мені? —
 Мовили сумно дзвони Рімні.
 — Скараймо вандальську ситу когарту, —
 сказали повалені дзвони Ньюпорта
 — Стривайте, можливо, станеться диво, —
 сказали зелені дзвони Кардиффа
 — Братове, де сумнівам вашим край? —
 срібно мовили дзвони з Вай
 — О, що ви дасте мені? —
 сумно виспівують дзвони Рімні.

(ІДРІС ДЕЙВІС)

Чи прийде ще одна весна і знову проросте зерно?

Ця земля — ваша земля, ця земля — також і моя...
Сходить сяюче сонце, і я чимчикую світом,
Навкруги поле хвилюється, і котить пилюку вітер,
Голос лунає дивний, дими хитаються світлі,
Цю землю було створено для мене та для вас.

Чи на деревах виростуть плоди?

(ВУДІ ГАТРІ)

Чи це кінець?

Кохаю вишні без кісточок на пружнім вітті.
Кохаю курча, яке без кісток живе на світі.
Кохаю обруч, який безкінечним є.
Кохаю дитину, котра ніколи сліз не ллє.

Хіба це можливо — без кісточок вишні на пружнім вітті?
Хіба це можливо — курча без кісток живе на світі?
Хіба це можливо — обруч, який безкінечним є?
Хіба це можливо — дитя, що ніколи сліз не ллє?

Вишні позбавлено кісточок, коли вони — цвіт на вітті.
Курча, зароджене у яйці, живе без кісток на світі.
Обруч, що котиться по траві, безкінечним є.
Дитина, що міцно спить, ніколи сліз не ллє.

(Англійська народна пісня)

Чи з'явиться на світ дитина?

Чи будуть діти грати і співати?

Гей, гей, в мої обійми лети!
Гей, гей, в мої обійми лети!
Гей, гей, в мої обійми лети!
Лети у мої обійми, ніжна моя!

Кохана пішла від мене — хто втішить мене?
Нічого, знайду ще ліпшу — враз туга мине.
Далеко, аж до Техасу, наша проляже путь.
Я буду, мов кіт в сметані, — мила, потіш мене!
Нам буде гарно, як мухам, що по цукру ідуть.
Лети у мої обійми, ніжна моя!

(Американська народна пісня)

Куди зникають усі квіти?
Багато часу минуло.
Куди зникають усі квіти?
Так багато часу...

Куди зникають усі квіти?
Дівчата їх позривали.
О, коли ви пізнаєте це?
Коли вже ви це пізнаєте?

Куди зникають усі дівчата?
Багато часу минуло.
Куди зникають усі дівчата?
Дівчата виходять заміж.

Куди зникають усі хлопці?
Усі хлопці в мундирах.
О, коли ви пізнаєте це?..

(За мотивами української народної пісні написав П. Сігер)

Бідні руки мої пройшли шалено
важкі дороги.
Ви сходили курні й гарячі шляхи,
бідні мої ноги.
Ми виходим з мотлоху міст,
незалежні й веселі,
Щоб знову пізнати промерзлість гір
та вогненність пустелі.

Ми завжди у мандрах — я та ріка
широка.
Скільки кроків лишилось мені до
останнього кроку?
...А коли відіб'ю свій останній слід
на грузькому глеї,
Впаду й переллюся у волю
та вічність землі моєї.

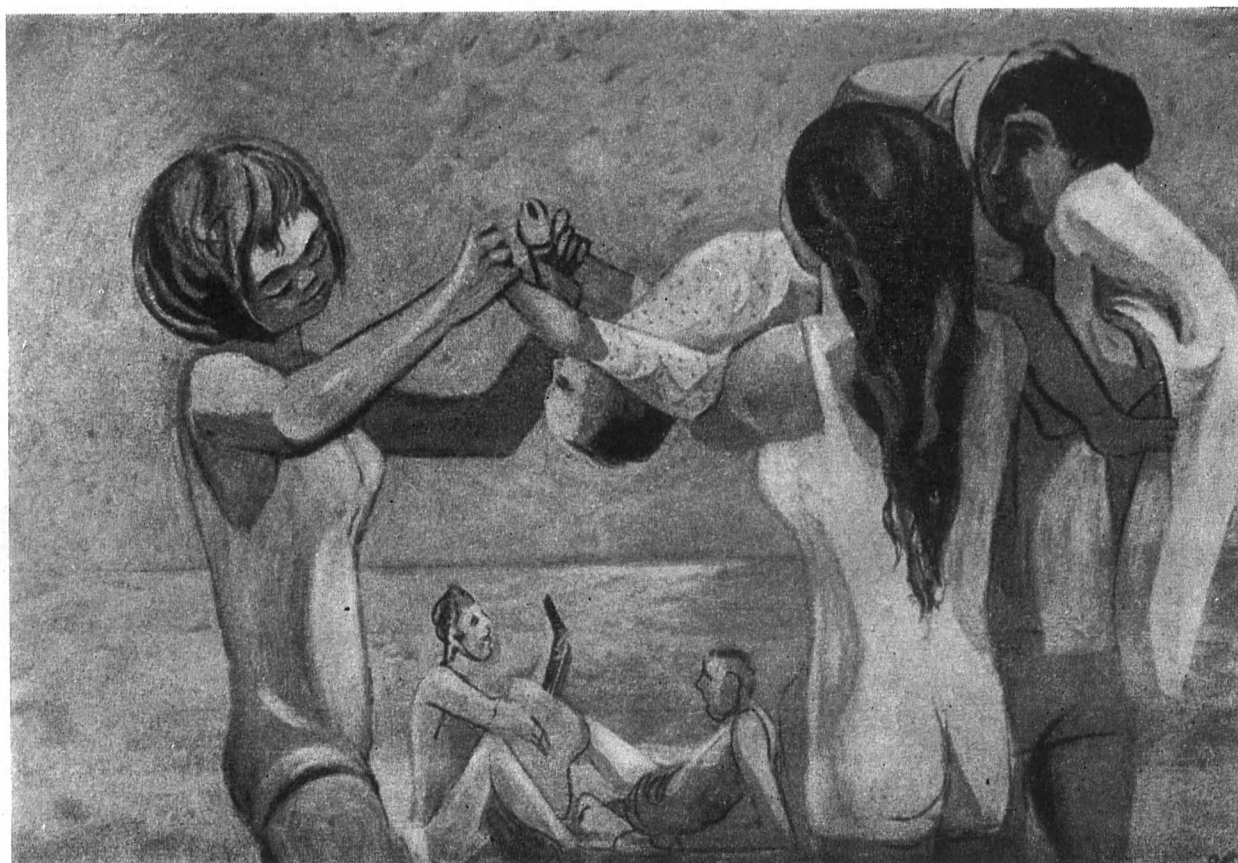
(ВУДІ ГАТРІ)

Ніжна мала дитинка, солодка мала
дитинка,
Кохане дитя маленьке належить
зразу усім!
Ніжне мале дитятко моє!

(ПІТ СІГЕР)

Чи прийде ще одна весна?

Чи буде мир на землі?

З піснею.

Все на світі — змінне, плінне, мінливе, —
 Має свою пору — змінну, плінну, мінливу, —
 Є час для всього, що діється під небом.

Час для народження, час для смерті,
 Час будувати, час руйнувати,
 Час танцювати, час ридати,
 Час, аби розкидати каміння,
 Час збирати до купи камені.

Час набувати, час втрачати,
 Час роздирати, час латати,
 Час кохати, час ненавидіти,
 Час миру —

Я сподіваюся — ще не запізно!

(За „Екклесіастом“)

Упорядник добірки ПІТ СІГЕР

З англійської переклав Віталій КОРОТИЧ

І щастя.

Вона тобою ТІНЬ

РОМАН

Якби людина могла народитися знову після того, як помилки, що їх вона допустилася, й тіні, що падають од неї, стануть густі, мов хмара, котра заслоняє сонце! Якби вона могла увійти в річку і вийти з неї зовсім не схожою на ту, що вступила в її очищувальні води! Якби могла скинути з себе своє минуле, наче одяг, що заважає їй...

Якби це було можливо!

Забути... Відкинути все!

Заховати в собі те, що примушує нас соромитись своїх учинків. Одмежуватися від нього...

Увійти в річку, попливти до протилежного берега і, вийшовши голою на берег, почати все заново.

Почати заново...

Частина перша

I

В повітрі вже пахло весною. Ясеніцьке шосе було безлюдне; на окружних шосе, які ведуть до нічим не примітних сіл, панує пожвавлення лише вранці, коли люди поспішають на роботу, і по тому пополудні, до третьої години, коли вони повертаються домів. Цієї надвечірньої пори сонце стояло ще високо. Поля простягалися в далечину, — вузькі ниви одноосібників і коопера-

тивні лани; озимина хвилювала, наче море. Картина ця чарувала зір; збіжжя і трава, здавалося, були однакової висоти й однакового зеленого кольору, і варто було злегка примружити очі, як усе зливалося в розбурхану весною гладінь.

По шосе їхав мотоцикл, і його тріскотіння розлягалося далеко навкруги. Мотор капризував, — то голосно пірскав, то зовсім заглухав, — і чоловік, який їхав на мотоциклі, нервово спускав з педалей ноги і дивився вниз, немовби міг під час їзди побачити, що це коїться з мотором. Окрskarж¹ Нетопіл тямив у моторі не дуже, й що далі їхав, то все більше дратувався.

Він раз по раз поправляв на голові кашкета й тихо кляв службовий мотоцикл, який без сумніву зіпсувався.

«Чорт, ну й їзда, схоже, що зіпсувалося запалювання. Можливо, щось із свічкою. Та це було б ще півлиха; очевидно, тут щось інше, а що саме, ніяк не второпаю».

Нарешті мотор остаточно заглох, і мотоцикл ще якусь хвилину їхав по інерції згори. Потім зупинився.

Окрskarж Нетопіл зліз. Навколо панувала незвичайна тиша, і Нетопіл полегшено зітхнув, поставив мотоцикл на вилку й почав копирсатись у моторі. Раз по раз він сичав од болю, обпікаючи об гарячий циліндр пальці, потім скинув формений кашкет, розстебнув кітель, що набагато знижувало його серйозний вигляд і, можливо, було зовсім недопустимою річчю, проте іншого виходу в нього не було, та й зрештою на шосе не видно було жодної душі.

Роздратований і сердитий, Нетопіл незабаром вимастих усе обличчя, але дати ради моторові так і не зміг. А йому конче треба було добратися до Ясеніце, а звідти податися ще й далі — сьогодні він хотів об'їхати всю свою дільницю, бо не раз хвалився, що знає геть про все, що на ній діється, знає всіх людей і всі їхні клопоти.

Раптом на закруті шосе з'явився велосипедист; він швидко натискав на педалі й за хвилину проминув окрskarжу, який знову нахилився до мотора, аби не давати знаку, що він уже, власне, примирився зі своєю безпорадністю. Але все ж таки Нетопіл трохи скосив погляд, щоб побачити, хто це їде. Якщо хтось із знайомих, то, може, допоміг би йому... Та цього велосипедиста Нетопіл зовсім не знав.

Велосипедист, проїхавши кілька метрів, стишив їзду й нерішуче повернув назад. Він, мабуть, вирішив, що просто зобов'язаний зробити це на безлюдному шосе.

— Що з вашим мотоциклом? — тихо запитав він.

¹ Дільничний уповноважений служби громадської безпеки (зіпсов. чеськ.).

Нетопіл підвів голову й спробував усміхнутися:

— А чорти його батька знають. Здається, запалювання, — додав він, хоч не був у цьому впевнений.

Незнайомий підступив ближче. Судячи з його одягу, це був робітник, і окрskarж помітив у нього під очима чорні круги. Шахтар... Ні, він йому нічим не зарадить.

— Не марнуйте через мене часу, — сказав Нетопіл і вже хотів був підняти вилку мотоцикла і йти до села пішки.

— Дозвольте, я все-таки спробую, — не сміло мовив незнайомий. І, нахилившись до мотора, заходився одкручувати свічку та оглядати катушку. Потім похитав головою.

— Ви з Ясеніце? — запитав окрskarж, щоб не мовчати.

— Буду, — відказав чоловік і обшкрябав вуглець зі свічки. — Коли побудуюся там...

Окрskarж тихо свиснув:

— Так це ви ставите там будиночок... Ви зробили непоганий вибір, це чудове село. Маленьке, але порядне... — І зацікавлено почав оглядати чоловіка. «Он як! Мені просто пощастило! Я сьогодні саме збирався запитати голову, чи все гаразд у цього чоловіка з дозволом. Бо дехто тут спочатку побудується і лише після цього приходять за дозволом».

— Знаєте, в чому заковика? Запобіжник, — мовив за хвилину чоловік і підвів голову. — Це можна полагодити хоча б настільки, щоб ви доїхали до села, але для цього потрібен шматочок дротика.

Окрskarж спохмурнів:

— Дротик... Все лихо в тому, що в мене нема ніяких інструментів. Абсолютно ніяких... Самі бачите — службова машина! Ну й задам я хлопцям косу!

— Або хоча б шматочок станіолу, — озвався незнайомий, знову нахилившись до мотора.

— Ті часи, коли я купував собі шоколад, давно минули... — усміхнувся окрskarж.

— Тоді зробимо ось що, — мовив чоловік, трохи поміркувавши. — Я поїду до села, заскочу до кооперації й спробую щось роздобути. А потім повернуся сюди — коти́ти мотоцикл не так легко, навіть по рівному.

Окрskarж хотів сказати, щоб він не морочив собі голову, але чоловік уже сів на велосипед і поїхав, не попрощавшись, знаючи, що незабаром знову повернеться сюди. Нетопіл зрушив з місця мотоцикл і поїхав його в тому напрямку, де зник велосипедист. За хвилину попереду він помітив трактор, який їхав йому назустріч.

«Це кульгавий Януш з кооперативу. Несе його нечиста сила...»

Тракторист, зобачивши есенбака¹, швидко звернув на край шосе. Але за хвилину в нього одлягло від серця.

«Це ж наш Нетопіл, очевидно, в нього не вистачило пального, і він мусить іти пішки. Пхай, чортяко, — мовив він у думці, злорадно посміхнувшись, — пхай, щоб знав, що життя не таке легке...»

Порівнявшись із Нетопілом, він мовчки віддав йому честь, але не зупинився, не привітався з ним, лише в очах у нього блиснула посмішка, і від окрскаржа це не схвалалося.

«Хоча б не сміявся, паскуда».

Нарешті він побачив, що назустріч їде якийсь чоловік на велосипеді. Так, це був той самий незнайомиць, який будується в Ясеніце.

«Як його прізвище, до дідька? Ага, Пасек чи Пашек... У мене десь тут записано. Справді, повертається до мене, швидко звернувся, видно, добра душа. А я їду питати голову національного комітету, чи має він дозвіл на будівництво. Мабуть, я запитаю його самого і це буде...»

— Є! Зараз поладимо! — гукнув той і розтулив долоню, — на ній заблищав шматочок станіолу.

За хвилину окрскарж уже знову стежив за гнучкими пальцями незнайомця, — вони в нього були міцні й загрубілі від роботи.

— Ви шахтар, товаришу? — запитав він.

Той кивнув головою і за мить, весь поринувши в роботу, напівголосно мовив:

— Бригаднік...²

— І так добре розумієтесь на моторах?

— А слюсар.

— А як посувається ваше будівництво? Минулого разу я бачив, що у вас ще немає всього матеріалу.

— Так, поки що немає, треба почекати, бо не дозволяє кишеня. Мушу поглядати на неї. Мені дали цегли на шахті, старої, правда, але ще цілком пристойної, так що можна буде потроху братися до роботи. Певна річ, будувати доведеться довго, бо я можу працювати лише вечорами. Але куди мені поспішати, правда ж?

Окрскарж кивнув головою.

— Так, а тепер заводьте мотор, побачимо, що з цього вийде, — мовив чоловік і підвівся.

Окрскарж усміхнувся йому й лише тепер помітив, що це ще досить молодий чоловік, принаймні якщо судити по його очах, він тільки виглядає так статечно, але більше, як тридцять, йому не даси.

Нетопіл крутнув ключ і натиснув на стартер. Мотор завівся і ритмічно запрацював.

Окрскарж невимовно зрадів.

— Послухайте, товаришу... Пасек чи Пашек... — Він замовк, чекаючи, що той підкаже, як його прізвище.

Але незнайомиць лише махнув рукою, мовляв, це не так важливо.

— Е ні, це дуже важливо, я перед вами в боргу, — запротестував окрскарж. — Не дивіться на те, що я в уніформі, платити треба все одно... Але, можливо, я міг би для вас щось зробити. Ви маєте дозвіл на будівництво?

— Маю, — відповів той.

Окрскарж розчаровано зітхнув.

— В такому разі, знаєте що? Я колись увечері приїду трохи допомогти вам.

— Що ви, — злякано промовив чоловік, — ви — і допомагати на будівництві!

— Гадаєте, я ніколи не тримав у руці цегли? Ні, я таки приїду. Обов'язково приїду, я ж перед вами в боргу, а люди повинні допомагати одне одному.

Нетопіл поїхав. Чоловік сів на велосипед і поїхав услід за ним. Він з усіх сил натискав на педалі, щоб надолужити згаяний час. Бо він таки справді мусив використовувати кожну хвилину, в нього так мало часу на будівництво — всього кілька годин кожного вечора; ще добре, що зараз довго не сутеніє...

Він згадав, що дружина сьогодні не приїде допомагати йому — вона поїхала до свого брата, щоб він хоч трохи зарятував їх; крім того, вона повинна попросити допомогти їм кількох далеких родичів — це самі мулярі й теслярі, а такі руки йому конче потрібні, якщо він хоче, аби його будиночок ще до зими був укритий. А коли будиночок буде... Що буде по тому, коли їхній будиночок буде готовий?

Ну, вони просто житимуть у ньому, там буде нове життя, яке тільки-но починається, буде все, що людині потрібно для щастя.

Велосипедист засміявся тихим сміхом, згадавши, що есенбак пообіцяв йому приїхати допомогти на будівництві... «Люди повинні допомагати одне одному», — сказав він. Але що це означає — допомагати людині? Полагодити їй іноді на шосе мотоцикл? Чи те, що вона допоможе тобі розвантажити підводу піску або цегли?.. Це звичайно непогано, але хіба це означає справжню допомогу?

Хто допоможе тобі полагодити те, що зіпсоване всередині? Хто допоможе вибратися на берег? І хто зрештою скаже: «Біжи, ми не питатимемо, звідки ти прийшов і через які води перебрів. Ти на березі, отже, живи по-своєму, постав собі будиночок і зачини за собою двері, ніхто не заглядатиме до тебе через огорожу, як ти живеш».

Оце була б допомога!

¹ Член SNB (Корпусу Національної Безпеки).

² Члени бригади допомоги селу або на виробництві.

Все-таки признайся сам собі, навіщо ти, власне, ставиш будинок? Щоб мати над головою дах? Ні, в такому разі ти міг би й далі жити у своєї тещі, яка вже тепер плаче, куди ходить, що зостанеться сама. Ти хочеш мати навколо себе огорожу? Її хоче мати кожна людина. Місце, яке було б відокремлене од решти світу, де ти міг би жити й не думати про те, що було...

Допомагати людям... Я допоміг би людям тим, що абсолютно всіх простив би. «Ідіть, забудьте про все, живіть собі й заробляйте свій хліб, незалежно від того, де хто з вас досі був».

А що замість цього? Скільки ти написав клопотань про дозвіл на будівництво, скільки перепсував паперу тільки для того, щоб тобі дали цеглу, яка валяється тут ще з часів війни. Всі хотіли знати, хто ти і що ти, й чому будуєшся, і чи прихильно ставишся до нинішнього ладу... Тільки божевільний міг би сказати їм щось інше, а не нормальна людина. Кожен хоче жити, і те, що було, треба забути.

Почати заново...

Окрскарж зайшов до крамниці. Дзвінок, як завжди, тельняк над дверима, і за прилавком з'явився Мудронь, дрібний чоловічок з лисою головою, завідує «Кооперацією» і голова МНК¹ водночас.

— Нетопіл! — скрикнув Мудронь, розпростерши руки. — Значить, він уже полагив твій мотоцикл? Допоміг станіоль? Я зняв його з ось цієї плитки шоколаду, візьмеш її чи ні? Я загорну тобі... — Мудронь повів окрскаржа до сусідньої кімнати: — А може, ти хочеш зайти до комітету?

— Ні, ми заладнаємо все тут, у мене кілька дрібних запитань...

Окрскарж сів і вийняв із сумки папери.

— Ну, що там у тебе? — звернувся Мудронь до Нетопіла. І тут же гукнув дружині: — Мамусю, кави!

— Можна і без неї, я довго у вас не затримаюсь... Ось нове розпорядження про обов'язкову прописку громадян. Тільки хто це поїде ночувати до Ясеніце! Крім того, я хотів дізнатися, чи все гаразд із дозволом на будівництво у цього, як його... Але він каже, що все гаразд... Послухай, Мудронь, це дуже кмітливий чоловік! — підвищив Нетопіл голос.

— А, ти маєш на увазі того нового? Схоже на те, що він порядна людина!

— Руки в нього просто грали. Уяви собі, шматочок станіолю — і мотоцикл поїхав! Ти чув коли-небудь щось подібне?

— Якщо вся заковика була в запобіжни-

кові, то чому б і ні? — розважливо мовив Мудронь.

Окрскарж почав складати свої папери:

— Як точно прізвище цього чоловіка?

— П'ясек. Трохи польське прізвище, бо він глучіняк.

Нетопіл за звичкою все записав.

— А ти знаєш, що він робив під час війни? — запитав раптом Мудронь.

Окрскарж похитав головою.

— Служив у німецькій армії. Був солдатом.

Окрскарж відсунув сумку з паперами.

— Та ну? — Але за хвилину додав: — Проте якщо він з Глучіньська, то в цьому нема нічого дивного. Адже там усіх оголошили німцями, коли Глучіньськ приєднали до рейху, то що ж вони могли вдіяти?

Мудронь зрозумів, що сперечатися з Нетопілом не варто.

— Безперечно. І, крім того, вони там теж чимало натерпілися. Роботу їм давали тільки в рейху, щоб швидше можна було їх купити.

— Цей, напевно, був не такий, — мовив Нетопіл. — Ти тільки уяви собі: він слюсар і приїхав на шахту разом з іншими бригадниками. Це непогано, правда ж? Такі люди, без сумніву, потрібні нам!

— Я цього не знав, що він приїхав сюди з бригадниками, — признався Мудронь.

— Радій, що така людина житиме в твоєму селі. Це з його боку жертва. Адже тут не так уже й добре.

— Так, сюди після війни наїхало всіляких...

У кімнаті запахло кавою. Окрскарж виірнув крізь вікно надвір. Повз кооперацію саме пройшов високий худий чоловік у старому костюмі.

— О, Більчик!.. Ну, як він тут поводитьсь?

— Як? Ти ж сам знаєш... Мовчить, тільки никає скрізь і тримається так, наче його хтось скривдив.

Більчика прислали до Ясеніце на знак покари. Після лютневих подій¹ його виселили з міста, звільнивши з посади директора школи. Втім йому вже все одно час було йти на пенсію, отже, його нічим не скривдили.

— Якщо тобі вдалося б побачити, що він десь знову каламутить воду, то пильнуй за ним! Мені П'ясек набагато приємніший, хоч він, можливо, й служив у німецькій армії, ніж цей негідник, який ніяк не вгамується. Учитель — і проти людей, хай йому чорт, що він за один?

Мудронь зітхнув:

— Тепер ти сам бачиш, скільки я маю мо- роки із цим головуванням. Мене обрали

¹ Маються на увазі події в лютому 1948 р., коли чехословацькі трудящі дали рішучу відсіч спробам реакції повернути країну на капіталістичний шлях.

для того, щоб я приносив якусь користь, а замість цього я мушу пильнувати, чи пан Більчік де не бунтує!

— Ну, ну, — заспокоїливо мовив Нетопіл, — ти говориш так, наче більш нічого не робиш, тільки пильнуєш за Більчіком!

Окрескарж зрозумів, що йому доведеться вислуховувати нові нарікання на службу, й надів кашкета.

— Ну, я поїду... Подякуй господині за каву!

Проходячи через крамницю, Нетопіл побачив, що біля прилавка стоїть Більчік. Старий шанобливо привітався з Нетопілом і закліпав очима.

Нетопіл мовчки віддав йому честь. Сівши на мотоцикл, він швидко виїхав із села.

II

Анежка П'ясекова їхала до брата. Цю свою поїздку вона вважала надзвичайно важливою; хоч брат її мешкав зовсім недалеко, проте останнім часом вона з ним зовсім не бачилася.

Коли вони почали будуватися, мати майже щодня казала їй:

— Тобі не завадило б поїхати до Франти, він муляр і міг би допомогти Йозефові, якщо вже вам так захотілося мати свій дім!

— Кожен хоче мати свій дім, — нахмурилася Анежка, захоплена чоловіковою ідеєю збудувати власний будиночок. В неї раптом з'явилася нова й певна мета, і вона всією душею прагнула здійснити свою мрію, про яку чоловік говорив, власне, лише як про можливість, як про щось таке, що було б добре, але чого, можливо, ніколи не буде.

«Мрія моя повинна здійснитися, — вирішила Анежка. — Мати свій будиночок — це щось та значить, заради цього варто жити».

Анежка думала про це багато ночей, коли чоловік засинав і тихо дихав поруч неї. В ті хвилини її сповнювала якась прихована ніжність до Йозефа, який так несподівано став її чоловіком і змінив усе її життя. Анежці здавалося, що щастя зненацька схилилось над її життям коромислом веселки. В неї нарешті з'явилася впевненість, яка так потрібна в житті кожній людині. Багато ночей, коли чоловік уже спав, навіть не здогадуючись, про що думає його дружина, Анежка знову й знову розмірковувала про те, як це добре, що вона вийшла заміж. Після всього, що їй довелося пережити, це було для неї великою полегкістю.

Поїхати до брата вона відважилася тіль-

ки тому, що виходу іншого не було: вона справді не бачила, хто б іще, крім нього, міг їм допомогти, до того ж, їй здавалося, що час уже помиритися з ним.

«У тому, що мені спочатку не пощастило в житті, я не винна! Але тепер уже все гаразд, і Йозеф, без сумніву, найкращий чоловік, якого я тільки могла собі знайти, хай Франта радіє, що в нього такий швагер».

Правда, Йозефа це не тішило, він майже не приховував свого невдоволення тим, що його дружина має брата й далеких родичів. Ці чоловіки іноді такі дивні.

До того ж, їм може стати в пригоді не тільки муляр Франта. У його жінки є брат, який мешкає в цьому ж самому селі, він ремісник, здається, тесляр. Братова, крім нього, має ще одного брата й заміжню сестру; власне, все це одна родина, треба зав'язати з ними стосунки й мобілізувати усіх на цю важливу справу.

В полудень Анежка, по-святковому вдягнена, сіла на автобус, і водій, помітивши це, здивовано запитав:

— Куди, молода пані? На забаву?

Анежка всміхнулася йому, обережно сіла, щоб не зім'яти нове весняне пальто, і поклала на коліна нову сіру сумку, в якій вона везла гостинці своїм племінникам.

Власне, з нею повинна була б поїхати й мати, удвох їм значно легше вдалося б залагодити цю справу, але хто дав би Йозефові пообідати, коли він повернеться зі зміни? Йозеф повинен їсти як слід, для цього він зрештою одружився; крім того, пополудні він знову поїде до Ясеніце будувати будиночок, тому не повинен ні в чому обмежувати себе.

Анежку трохи засмутило те, що вона не може нікому розповісти про свої турботи: Йозеф не хоче, аби про їхній будиночок знали люди. Він часто наказував їй, щоб вона про це мовчала, мовляв, яке кому до цього діло, ніхто нічим не допоможе їм, то навіщо ж будити людську заздрість. Мабуть, він має рацію, заздрість — річ кепська, але все ж такі людина повинна б довірятися іншим, більше голів більше й знають. Анежка, звичайно, ні разу не наважувалася заговорити про це — волею чоловіка негоже нехтувати. Якщо він не любить, аби хтось надто втручався в його життя, то це, зрештою, добре, і вона може тільки радіти, що в неї такий чоловік.

«Коли будиночок наш буде готовий, я примушу Йозефа покинути шахту й повернутися до свого ремесла». Хоч він у шахті заробляє добре, це треба визнати, але все ж таки Анежку іноді охоплює страх. З ним щось може скоїтися, шахта — зрадлива, що ж тоді? Життя її знову втратить будь-який сенс, все зруйнується — і будиночок, і те, заради чого вона досі жила.

Коли вони поставлять свій будиночок, Анежка піде на роботу; Йозеф працюватиме на поверхні, і обоє вони почуватимуть себе щасливими.

Анежка зійшла в селі, де мешкав її брат, вся заповнена думками про своє майбутнє, і рішуче попрямувала до Франтиного будиночка. Двоє дітей із щирим здивуванням витріщили на неї очі: що воно за чужа тітка прийшла до них?

Навіть братова, що, як жінка, одразу ж зорієнтувалася в ситуації й подбала про те, аби швидко зготувати щось на стіл, була вкрай здивована її появою й нітрохи не приховувала, що рада бачити Анежку після такої довгої перерви. А може, це була просто цікавість?

До кімнати увійшов Франтішек Мацек, — його покликали діти, — і застиг на порозі, високий, плечистий, здивовано витріщивши на сестру очі.

— Агнес! — мовив він нарешті, назвавши її так, як називав замолоду. — Агнес, як же це ти наважилась прийти до нас?

У братовому запитанні пробриніла нотка гіркоти, Анежка помітила це і зраділа в душі.

Франтішек запитав, що поробляє мати. Розповідаючи, як вони тепер живуть, Анежка поклала на стіл руки. На пальці у неї блиснула жовта обручка.

— О, я бачу, ти вийшла заміж, — сказав брат, — ми про це дещо чули.

Братова поздоровила її, а Франта промимрив:

— Давно вже була пора... — Помітивши на її чолі зморшку, він швидко додав: — Я не хотів сказати щось погане. Як же тепер твоє прізвище?

— П'ясекова, — гордо відказала Анежка. — Непогано звучить, еге ж?

Франта знизав плечима.

— Щось схоже на польське, га? Він часом не звідти?

— Він із Глучінська.

Франтові це нічого не говорило. Та зрештою це його не дуже й цікавило.

— Налий собі рому, — звернувся він до сестри.

— Хіба я мужчина? — обурилася Анежка. — Після чарки я не втрималася б на ногах, а мені ще треба владнати деякі справи.

— Маєте щастя, що ви застали вдома нашого батька, — провадила тим часом братова. — Він цілими днями пропадає на зборах.

— Не тільки, на будівництві також, — заперечив Франта. — Але там справжня божевільня, у нас аж голова йде обертом.

— Ти завжди любив займатися політикою, — холодно зауважила Анежка.

— Політика... — пробурмотів Франтішек.

— Яка там у біса політика. Просто нині люди хочуть жити інакше, ось вам і вся політика.

— Ну й хай собі живуть, — ображено мовила дружина, — але ти не повинен по кілька ночей підряд не ночувати дома. У нього багато всіляких обов'язків, у цьому й усе лихо! З будівництва повертається сердитий...

— Бо на будівництві на одного муляра припадає десять телепнів. Я б і нині покінчив з цим. Але нагорі цього не хочуть зрозуміти.

— То почекай, поки тебе зроблять директором, тоді ти все виправиш, а зараз нехай мучаться інші.

Франтішек усміхнувся й нічого не сказав.

— Кажеш, на будівництві труднощі... — тихо мовила Анежка. — Ну, звичайно, ще б пак, нині будувати... А я приїхала сюди саме з цього приводу.

— Значить, ти приїхала до нас не в гості? — ображено спитав Франтішек.

— І в гості теж, — заспокійливим тоном швидко відповіла Анежка, — аякже. Але головним чином для того, щоб порадитися з тобою. Ми теж хочемо ставитися...

— Значить, вам живеться незгірше...

— Розкошів нема, але й не бідуємо. Йозеф добре заробляє. Він працює на шахті... Ділянку вже маємо, і матеріали теж... Але нам потрібен спеціаліст.

— Так, — мовив Франтішек і звів брови. — Значить, ти цього й...

В кімнаті запала тиша. Франтішек кивав головою, немовби повільно розмірковував над тим, що почув од сестри.

— І ви хочете щось більш-менш пристойне? — запитала братова.

— Звичайний будиночок. Дві кімнати внизу, кімната нагорі, невеличкий хлівець, а також...

— І де ж?

— У Ясеніце.

— Так він звідти?

— Ні, просто тому, що там уже майже гори.

— А чому саме там? — здивувався брат. Анежка знизала плечима.

— Так вирішив Йозеф...

— Але ж людина мусить знати, чому вона робить те чи інше! Ясеніце... Що воно за село?

— Там надзвичайно гарно. Нема диму... Можливо, саме тому. А може, йому там просто сподобалося... Ну, то що скажеш? Допоможеш нам чи ні? Ми не хочемо задурно, — додала вона швидко.

Франтішек замислено підібгав нижню губу. Потім стенов плечима.

— Не знаю. Я весь день кручуся, як му-

ха в окропі... А ввечері збори... А до Ясеніце далеченько.

— А в суботу й неділю ти не зміг би?

Франтішек не міг так швидко вирішити. Йому треба було порадитися з дружиною. Але на це не було часу. Агнес сиділа навпроти нього й чекала відповіді.

— Спочатку треба б подивитися, що воно і як, — промовив він нарешті. — І потім, сам я не впораюся.

— Тобі допомагав би Йозеф, він же теж дещо тямить у цьому.

Анежка хотіла з гордістю розповісти, який у неї чоловік, але брат перебив її.

— Якщо він шахтар, то надто багато на будівництві не пособить!

— Він слюсар!

— А що він, власне, робив раніше?

Анежка пильно подивилася на брата, потім відповіла:

— Ну що... Те, що й інші... Був також у рейху.

Франтішек кивнув головою:

— Твоя правда, кожен чоловік має вміння тримати в руках цеглу.

Нарешті про все було домовлено. Франтішек розсудливо потер неголене підборіддя і сказав:

— Ну, що там я... Тут є також Вацлав, він теж зміг би, як ти гадаєш? — І обернувся до дружини.

Та знизала плечима:

— А чого ж, і він, і наш Інджіх могли б допомогти.

— Тобі не завадило б із ними познайомитися, — вирішив Франта. — Давай майнемо туди, не відкладаючи. Так, мабуть, буде найкраще, як ти гадаєш, Анчо? — І підвівся. А за кілька хвилин, крокуючи уже сільською площею, він сказав: — Не сердься на мене, але я справді радий, що ти вийшла заміж. Через того твого давнього ми всі не раз червоніли. Він так і не взяв тебе.

— Не згадуй про нього, — мовила Анежка і опустила очі.

— Слухай, а він про це знає?

Анежка трохи уповільнила крок. Вона не могла з певністю сказати, що про неї знає чоловік. Мабуть, небагато: сама вона йому цього не сказала, а з іншими він розмовляє дуже мало. Що він у неї не перший, Йозеф знав і, мабуть, рахувався з цим, вона йому якось сказала, що не хотіла б і в ньому розчаруватися, з неї вистачить і одного розчарування.

— Що ж між вами сталося? — запитав її тоді Йозеф.

— Нічого такого, про що варто було б говорити... Він не був мій чоловік, розумієш, але я довго була з ним знайома. Потім з'ясувалося, що він погана людина...

«Йозеф навіть не відає, що... Ох, ні, не буду про це більше думати, цього ж ніхто не знає, тільки мама і я, навіть Франта ні про що не здогадується і не мусить здогадуватися. З жінкою це іноді трапляється».

Відвідини у Анчиних братів затяглися. Треба було трохи почекаати з розмовою. Випити дві чашки чаю, з'їсти шматочок печива, надивуватися на дітей, розповісти про всі новини й вислухати побажання щасливого родинного життя.

Зрештою Анежці пообіцяли, що вона з Йозефом може розраховувати на їхню допомогу, і це було головне. Франтішек поїде до Ясеніце, огляне все й домовиться з рештою родичів. А потім вони всі, про кого ще вчора Анежка майже нічого не відала, приїдуть до Ясеніце, і якщо все піде як слід і вона варитиме їм їсти, то за суботу й неділю вони зможуть упорати чималий шмат роботи. Що ж до платні, то вони у всьому зв'язуються на Франтішека, адже вони рідня й повинні допомагати одне одному.

Анежка відчула, що вона не самотня, що за її спиною і коло неї стоїть багато людей, на яких вона може спертися! Йозеф хоче від усіх відокремитися, гаразд, можна, але зараз не час на це, зараз треба скористатися допомогою інших. Ні, того весняного вечора Анежку оточували не тіні, а постаті родичів, вони стояли навколо неї, немов стовпи, які тримали на собі її майбутній будиночок. І вона в цю хвилину навіть пошкодувала, що вони з Йозефом будуються в далекій Ясеніце. Тут їхній будиночок був би готовий значно раніше!

Але іноді людині хочеться все ж таки побути на самоті.

«Чому, власне, я мала б гніватись на чоловіка за те, що він не хоче мешкати в селі, де живуть мої родичі? Чому я не ціную того, що він ні з ким не приятелює й після роботи одразу ж приходить додому? Так він хоч нічого не довідається про моє минуле! Краще, коли ми житимемо десь осторонь, навіщо хтось має совати носа у наші справи. У кожного з нас, людей, зрештою, є щось своє, таке, про що ми говоримо неохоче, мабуть, таке є і в Йозефа, є воно і в мене. Чоловік в таких випадках, звичайно, в набагато кращому становищі, він здебільшого може цим хвалитися, а жінка мусить усе приховувати».

А я була дурна, що дозволила Карелові жити зі мною просто так, на віру, швендяти по шинках і робити борги... Врешті-решт мала народитися дитина, але не народилася... На жінці її минуле завжди лежить важким тягарем. В Ясеніце нам житиметься добре, там спокійно і навколо чужі люди.

А коли наш будиночок буде готовий і в

садку виростуть дерева, зазеленіє трава, ми ввечері посідаємо з Йозефом на цямрину криниці, й навколишня тиша та спокій будуть нам винагородою за всі наші муки.

Можливо, в Ясеніце справді нема нічого особливого, крім одного: я і Йозеф почнемо там життя заново!»

Сьогодні Йозефові не щастило: свою затримку він уже не зміг надолужити. Мабуть, людина таки справді повинна дбати перш за все про свою роботу, а не про інших. Він хотів сьогодні викопати не тільки рови під фундамент, а й підготувати каміння, однак не встиг зробити ні того, ні того. Очевидячки, виною тут було ще й те, що йому чомусь не хотілося працювати; взявши до рук заступа, він відчув гіркий запах землі і на хвилину змушений був припинити копати.

«Де я вже чув цей запах? Колись давно, ще в дитинстві. Дивно, що людина пам'ятає такі дрібниці...»

Якось батько копав криницю, і Йозеф змушений був допомагати йому. Він носив відром викопану землю, у відро влазило три лопати, і воно було страшенно важке. Йозеф назавжди запам'ятав тоді, що викопана земля дуже гарно пахне, тільки не міг зрозуміти чим.

— Носи, синку, носи, од роботи ще ніхто не вмер, — казав батько.

— Та добре, ношу, але чому так пахне земля?

— А чому б вона не мала пахнути, коли з неї виростають квіти?

Та це сказав йому не батько, це сказала матуся; вона вилаяла чоловіка, що він доручив дитині таку нелегку роботу — носити землю, і сама взяла в руки відро, але той пробурмотав, що хлопець повинен звикати до всього.

«Скільки батько наморочився коло тієї криниці й зрештою так і не докінчив її, — подумав Йозеф. — Поїхав на роботу до рейху, привіз звідти грошей і найняв робітника». Тоді Йозефові здавалося дивним, що батько мусив їхати працювати за кордон, аби зміг найняти вдома собі робітника. Незабаром криниця була готова, і батько їздив на сезонну роботу до Прайзска¹, як казали вдома, там була робота, там було добре; ті, хто приїжджав звідти, говорили, що там є все і якщо хто з чоловіків хоче там залишитися, то дістає одразу ж й уні-

форму. Але чоловіки чомусь не хотіли уніформи, вони хотіли хіба роботи, і німці брали тільки того, хто заслуговував на їхню довіру.

Врешті батько дістав роботу на чеській стороні, в шахті, робота була пристойна, але працював він тільки тричі на тиждень. А потім його забило. Дім їхній одразу ж спорожнів. Йозеф кілька разів підходив до криниці з чистою водою й думав про того, хто її копав і кого раптом не стало. Сам він за батьком не дуже плакав, батькова смерть для нього нічого не означала, але мати ридала ридма й довго, бо зі смертю чоловіка життя для неї вже кінчалося; для Йозефа воно тільки починалося: руки в нього тепер були зовсім розв'язані.

Копавши рів під фундамент свого майбутнього будиночка, Йозеф знову замислився: «Що, коли я, наче мій батько, — роблю те, з чого мені не буде користі? — І серце його раптом болісно стиснулося. — Що за безглузді думки? — тривожно подумав він і сердито сперся на заступ. — Якби всі так думали, то взагалі ніхто б нічого не робив. Людина просто зобов'язана працювати, зобов'язана копати й викидати землю, так уже влаштовано на цьому світі. А я ставлю будиночок, колись він заповнюватиме усе моє життя, і якщо земля пахне, то це, без сумніву, гарна прикмета».

Йозеф почав насвистувати й заходився моторніше орудувати заступом: раз-два, раз-два, все ж таки роботи потроху меншає, а вечір уже зовсім близько, ось-ось посутеніє...

Так само, як сьогодні, земля пахла ще одного разу: то було ранньої весни сорок п'ятого року. Вони вишикувалися довгою шерогою і копали окопи, мілкі й незручні, але офіцер, котрий стояв над ними, широко розставивши ноги, як це робили інші офіцери, не розумів цього, а вони, хоч і розуміли, копали тільки до тої глибини, як це їм було звелено, й ані на сантиметр глибше. Зрештою вони в ці окопи все одно не лягатимуть, окопи ці однаково вже нікому не потрібні, війну давно програно, але вони мусять копати, бо поки зупиниться цей гігантський віз, війна протриває ще якийсь час. Боже, коли все це вже скінчиться! Так, тоді земля пахла так само гірко, як оце зараз; Йозефові цей запах нагадав про домівку, а коли він розігнув спину од цієї марної, нікому не потрібної роботи, то відчув подих весняного вітерця, що долинув звідкись здалеку. А головне, доніс гуркіт канонади.

Наближався кінець війни, а земля пахла, бо їй однаково, навіщо її копають людські руки — на фундамент будинку чи на могилу.

¹ Народна назва Прусії. (чеськ.).

«І от сьогодні я копаю знову, копаю рів під фундамент свого майбутнього будинку, в якому я житиму, в якому зі мною житиме моя дружина, а колись, можливо, й діти. — Йозеф оглянув викопану частину рову. — Як там зазначено в плані? П'ятдесят сантиметрів... Треба переміряти, бо це тобі не окоп, це фундамент будинку, і все мусить бути точно й правильно. Аби вже швидше почати класти каміння, тоді фундамент ростиме, наче з води, це каміння на фундамент найкраще, яке тільки може бути, — тверде, з синіми прожилками, такий фундамент витримає все на світі...»

Йозеф знову виміряв ширину рову й знову високо змахнув киркою.

— Помагайбі, — озвалось зненацька у нього над головою.

Йозеф неохоче відповів і не дуже придивлявся, хто це привітався, — повз нього проходило багато людей, і всі віталися. Але потім він помітив, що над ним усе ще стоїть якась тінь, і підвів голову.

Худий літній чоловік, вузьку голову якого покривав засмалцьований капелюх, дивився на нього й хитав головою.

— Що? — спитав Йозеф. Йому здалося, що старий ворухить губами.

— Нічого, нічого, — швидко відповів той. — Я просто дивлюся. У вас непогано виходить.

— Не дуже! — мовив Йозеф і знову почав орудувати заступом.

— Я бачу, тут буде справжній замок, — усміхнувся старий і присів коло Йозефа навпочіпки. — Он той будиночок на протилежному кінці села з башточкою — наш... Тут його називають віллою. Та яка це вілла, подивіться самі, звичайний собі будиночок. Але з башточкою. Його залишила у спадщину моїй дружині тітка. Сьогодні найкраще нічого не мати. Навіть за такий будиночок докоряють... Ви — інша річ.

Йозеф насуплено подивився на старого базіку.

«Тільки його мені тут і бракувало. Я сьогодні справді нічого не зроблю».

— Що інша річ? Мій будиночок буде менший, ніж ваш...

— Я не про це. Ви інша річ тому, що ви... ну... робітничий клас. Ви ж робітничий клас, правда ж? А він нині має силу. «Хай будуть благословенні руки мозолясті». Це початок вірша, якого я вчив у школі дітей. Але це було давно. Нині їм пхають у голову політику.

— Нині треба працювати, — мовив Йозеф.

Старий тільки очима закліпав. Потім засміявся:

— Ваша правда... Нині справді найкраще

мати спокій. Ну, не буду вам заважати, у вас робота. А мені нема до чого докласти рук... Якби вам щось було потрібно, я до ваших послуг! Ми повинні допомагати один одному... Адже я тут, так би мовити, на засланні!

Йозеф підняв голову.

«Що він мені торочить? На якому засланні?»

— Так, на засланні, — повторив старий, побачивши трохи здивований Йозефів погляд. — Я, дорогий мій, багато років учителював, я тут усе дуже добре знаю. Знаю і тих, хто написав, що я не маю права навчати їхніх дітей.

— Чим же ви завинили?

— Завинив? Любий мій, чим може завинити така людина, як я? Просто я був для них небажаний. Після Лютого, розумієте?

— Розумію, — відказав Йозеф.

— Ви ж умієте мислити політично, — не вгавав старий. — Адже ви...

— Я ні в що не втручаюся. Ані тепер, ані в Лютому, ніколи. Я тут працюю!

— Правильно, правильно... Ні в що... Я теж. Тепер уже ні... А село це, між нами, хороше. Спокій, людей мало, всі їдуть на роботу, повертаються увечері, дехто тримає корівку. Є тут також кооператив, однак це сміхота, а не кооператив, та мені до цього байдуже... Тсс, про мене ніхто нічого не може сказати. Я з вами заодно. Мовчіть. Отак!

І старий приклав до уст палець, потім подивився на Йозефа, по-змовницькому всміхнувшись. Той тільки здивовано витріщив на нього очі, відтак знову взявся до роботи і тихо вилаявся.

Йозеф працював і відчував, що над ним усе ще стоїть чорним птахом тінь старого.

Нараз ця тінь нахилилася ближче й тихо мовила:

— Тут ви матимете спокій. Так, можете в цьому бути певні!

— А навіщо мені спокій? — невдоволено запитав Йозеф.

— Спокій потрібен кожному, це я знаю... — сказав чоловік із пташиним обличчям і по-змовницькому підморгнув Йозефові. Потім випростався й пішов геть замашною ходою.

«Старий базіка, про що це він мені торочив? Яке мені діло до того, що він тут на засланні? Або що його вигнали зі школи?... Мені це абсолютно байдуже, нехай виганяють, кого хочуть. Мене не виженуть, мої руки потраплять працювати, в шахті руки потрібні. — Йозеф сплюнув і знову поринув у роботу. Але викопати рів під фундамент, як він задумав, йому вже не вдалося. Смеркло, і треба було їхати додому. Вилізши нагору, Йозеф обчистив інструмент,

закрив його в малому дерев'яному сарайчику, викотив на дорогу велосипед і попростував до шосе. Назустріч йому нагодився Мудронь.

— Ну, як посувається робота? Коли вже зведете стіни? — весело засміявся він.

— Це буде тоді, коли я прийду до вас по пляшку рому, — відказав Йозеф і примружив очі. — Знайдеться?

— Вже є. Бракує тільки стін, — закліпав очима Мудронь і, раптом споважнівши, наблизився до Йозефа: — Я хотів вам сказати... у вас був цей паскуда Більчік, так? Ну, цей старий...

— Так його прізвище Більчік? — мовив Йозеф.

— Атож. Це дуже надокучливий тип! Жодної хвилини не помовчить, і, до того ж, його сюди вислали. Я кажу це для того, аби ви знали, що це за пташка!

— Він був тут і щось варнякав, але хіба мені є коли слухати? Я одним вухом слухаю, а другим випускаю.

Мудронь кивнув головою, мовляв, це правильно, але потім наморщив чоло:

— Я кажу це вам для того, що якби часом він щось ляпав... Ви порядна людина, вас хвалив окрскарж, а він про людей знає все, що й до чого.

Йозеф нахилився, щоб відрегулювати динамо, — було вже темно.

— Значить... Ну, звичайно! На добраніч, пане голово!

Мудронь щиро попрощався з Йозефом ще раз. Йозеф натиснув на педаль, світло засвітилося.

Перед самісіньким домом Йозеф наздогнав Анежку, яка поверталася з автобуса. Побачивши чоловіка, вона радісно оклинула його. Йозеф зліз з велосипеда й незграбно потис її руку. Вона міцно пригорнулася до нього.

— Ну, ну, навколо люди, що ти, май розум.

Йозеф відсторонив її, і вони пішли поруч, розділені велосипедом.

— Приїдуть, приїдуть! Франта і його швагри, вся їхня родина... Я навіть не знала, що в нас такі родичі, ось побачиш сам! Півсела — їхні родичі... Наш будиночок виросте, мов з води.

— Я не хочу, щоб нам допомагало бозна-скільки людей. Ми самі, розумієш... Де я візьму на це гроші?

— Про це можеш не турбуватись. Адже Франта мій брат, він сам мені про це натякнув... Про гроші потім... Удвох ми нічого не зробимо! І, крім того, ми не повинні соромитися, що будуємося, чи, може, повинні?

Йозефа налякав її різкий тон:

— Звичайно, що ні. Але ти знаєш...

— Я знаю, що ти старий буркотун. Та мені ти все одно подобаєшся, — засміялася вона й знову пригорнулася до нього.

Йозеф обняв її й тієї ж миті відчинив двері до кімнати.

— Нарешті! Обоє! — вигукнула теща. — А я морочуся з вечерею од самого смерку.

Анежка почала розповідати про свою поїздку. Мати захоплено притакувала їй. Йозеф умився над бляшаною мискою, яка стояла на табуретці. Анежка принесла йому рушника й задивилася на те, як під напнутою шкірою в чоловіка грають мускули. Потім злегка примружила очі. Але Йозеф нічого цього не помічав. Він думав про зовсім інше. Думав про це й тоді, коли, нахилившись над тарілкою, жадібно уминав густий суп.

— Я вже казав Анежці, що навряд чи ми зможемо зараз заплатити. Чужі допомагають охоче, однак беруть за свою роботу гроші.

— Але ж Франта не чужий! — здивувалася теща й Анежка.

— Морочити собі задарма голову він не буде. Я теж не морочив би.

І, вставши, почав роздягатися. Анежка пішла стелити ліжко. Сівши на постелі, Йозеф відчув на своїх голих плечах Анежчини руки. Тіло його огорнула приємна хвиля. Він не жадав дружини, бо був страшенно стомлений, але в цю хвилину, коли вона до нього торкалася, йому це подобалося. Потім Анежка погасила світло, — вона все ще страшенно соромилася його, — і лягла поруч нього в його ліжку, сповнена ніжності й щаслива.

Йозеф притиснув її до себе.

Прямуючи наступного дня вранці на шахту, Йозеф здивовано помітив серед юрби людей, що стояли неподалік од воріт шахти, чекаючи на своїх знайомих, жінку в хустці. Мати... Серце його гучно закалатало. Мабуть, дома щось скоїлося, інакше що вона тут робила б? На жаль, Анежка й мати чомусь не полюбили одна одну. Відколи він оженився, мати була в нього тільки раз. Тим більше його здивувало, що вона прийшла сьогодні саме сюди, до шахти, так рано...

— Що ви тут робите, матусю? — звернувся він до неї так, як звик звертатися в дитинстві.

Мати всміхнулася до нього під хусткою, насунутою на лице, і він помітив, що навколо очей у неї з'явилися нові дрібні зморшки, а також те, що мати дивиться на нього безтурботно, весело. Йозеф полегшено зітхнув.

— Щось сталося? — запитав він для того, щоб заспокоїтись.

— Їду до міста, синку, і вирішила зійти тут. Встала на перший автобус, сам знаєш, що довго спати я вже не можу...

— А що вам треба в місті?

— Поглянь, що я тобі принесла, — мовила мати і вийняла з торбинки листа.

Нічого не розуміючи, Йозеф узяв листа. Марки на конверті були німецькі.

— Це від Елішки! — сказала мати й уся аж засяяла.

— Від Лізи, — промимрив він і озирнувся, немов чогось злякався.

— Прочитай. Довго не писала. Ти тільки подивися, як вона там живе! Вийшла заміж...

Йозеф оддав матері листа, не розгортаючи його.

— А мені що до цього, — різко сказав він. — Я не знаю ніякої Лізи... Хочу, щоб вона дала мені спокій.

— Але ж, Йозефе, це твоя сестра...

— Напишіть їй, нехай не шле нам листів, нехай дбає про свого чоловіка. Хочете, напишіть також, що я помер: я не хочу про неї чути.

Мати окинула його нерозуміючим поглядом, потім зітхнула:

— Ви нігди не любили одне одного. Аби ти знав, вона прислала мені в листі гроші. Марки... І я оце їду до міста, щоб виміняти їх у банку.

— І гроші я теж повернув би їй... Невже ці нещасні кілька марок варті того, щоб ви до світу божого тряслися в автобусі? Схаменіться, хіба вам так сутужно? А якщо сутужно, то скажіть мені, я вам дам...

— Отакої! Шпаруй, синку, для себе, гроші потрібні тобі самому, але хоч коли-небудь навідайся додому, бо мені самій сумно, — щиро призналася мати, явно незадоволена тим, що він так різко відмовився прочитати сестрино листа. І, дивлячись на його насуплене обличчя, ще раз зітхнула: — Коли панбіг іще дадуть мені здоров'я, я вироблю собі перепустку й поїду до неї!

Йозеф знизав плечима. Він не захотів сваритися з матір'ю.

— Недавно Анежка казала, щоб ви приїхали до нас, згадувала про вас, цікавилася, що ви робите.

— Згадувала? Хай собі згадує... А ти знаєш, де я мешкаю. Приїжджай!

Протяжно завила сирена.

— Якби ви прийшли до нас після зміни, коли в мене буде час... Я хотів би з вами поговорити! Ми будемо ставитись.

Мати здивовано сплеснула руками:

— Святі небеса! Значить, твоя має гроші?

— Трохи має, трохи я зароблю.

— Але ж у селі в тебе є хатина...

— Я вже вам казав, що хочу жити десь-

інде. І потім, новий будинок — це зовсім інша річ.

— А хата буде записана на тебе чи на неї? — запитала вона цілком серйозно.

— Ще не знаю... Та це не так важливо, бо в нас іще нічого нема! Приходьте пополудні, і ми все як слід обміркуємо.

Попрощавшись з матір'ю, він рішуче повернувся:

— Лізі не пишіть про мене... Ані словечка... Ми з нею не знаємося... Так краще.

І зник у воротах, навіть не озирнувшись на стареньку, що, заклопотана новими турботами, подибала до міста.

Коли він підійшов до кліті, вся зміна вже спустилася вниз.

— Заспав, Йозефе? — замість привітання сказав сигналіст. — Молода дружина одбирає сон!

— І дає радість, — докинув електромонтажник, який увійшов до кліті разом з Йозефом.

Йозеф лише мовчки махнув рукою. Потім над ними щезло денне світло, і вони спустилися в глибоку пітьму. Світ з усіма його турботами залишився нагорі.

IV

Того дня до шахти вчасно не спустився й керівник бригади Карел Бузек. Зранку в нього були збори, і на шахту він прийшов насурмлений, не бажав навіть розмовляти з ламповим, дідком, як його тут усі називали. Він насуплено надяг робочий комбінезон, насуплено взяв лампу.

— Завіщо тебе так насмолили, синку? — запитав, нарешті, старий.

— Ти вгадав, діду, мене таки справді насмолили, — кивнув він головою і жадібно затагав сигаретою. Потім засміявся: — Насмолили... Ну й мова тут у вас, чоловіче! В нас у таких випадках кажуть, що намилили чуприну...

Дідок вимушено всміхнувся:

— Що ж, кожен край розмовляє по-своєму... Так що ж там таке було? Збори? — запитав він коротко Бузека, і той заклопотано кивнув головою.

— Згадали й про нас, а це погано, найкраще, коли про людину знають якомога менше. Їм це легко сказати — підвищуйте продуктивність праці... Але як це зробити, вони мовчать.

Старий мовчки притакнув.

— Ну скажи, діду, адже ти це добре знаєш: що нині хто може звеліти людям? А тим паче я! Бригада в мене збирана, хто

хоче — сокоче, а хто хоче — кудкудаче. «У мене в бригаді самі бригадніки, товариші, — сказав я їм, — а ви знаєте, що це означає?» А молодий секретар, якийсь Іначек, накинувся на мене, мовляв, товариші бригадніки не діти, вони добре розуміють потреби нашої промисловості, одне слово, влаштував мені лекцію на цілих півгодини. Врешті усі проголосували за те, що керівники бригад повинні спробувати організувати ударні бригади, які могли б змагатися між собою... Мене це страшенно розсердило. Хіба я зрештою проти змагання? Але я хочу передусім знати, з ким і як повинен змагатися. Це, до дідька, мали б знати також мої хлопці, мої бригадніки, які тільки й дивляться, щоб чкурнути ще в п'ятницю ввечері додому й повернутися на шахту аж у понеділок або ще й пізніше... Чого доброго, усі повтікають, ти сам знаєш, як унизу з ремонтниками. Якщо розпадеться моя бригада, зупиниться уся шахта, мотори ледве працюють, транспортери псуються, і якщо мої хлопці не металися по шахті, мов скажені, то на-гора не видали б і половини видобутку, бо через аварію його не можна було б доправити до канатної дороги. Але ти спробуй скажи їм про це, коли такий, як Іначек, почне розпинатися, що, мовляв, це політично необхідно і все вже вирішено... Ось тому й мене, як ти кажеш, насмолили... Ми знову затримаємося до вечора.

— П'ясека це дуже засмутить, він же ставиться...

Бузек тільки плечима знизав. По тому мовив:

— П'ясек подобається мені найбільше з усіх моїх хлопців; якщо він ставить тут собі будиночок, значить, хоче залишитись в цих краях назавжди. А це добра прикмета. Гарзд, діду, я пішов. — І рушив до кліті.

Спускаючись униз, він уже чув гуркіт вагонеток під собою — звук, який радує кожного шахтаря. Цей звук означає, що внизу повно порожніх вагонеток, отже, видобуток іде.

— Помагайбі. Ну, як, усе гаразд? — запитав він для певності на колостовбурному виробітку.

— Атож, — кивнув головою молодий сигналіст. — Трохи стояли, майже півгодини.

Бузек пишався тим, що приїхав сюди одразу ж після війни й що залишився тут. Він, мовляв, зробив це тому, що так було треба, що республіці потрібне було вугілля. Раніше Бузек теж не був шахтарем: після того, як закінчилася війна, він вирішив податися до прикордонної області, щоб зайняти там якийсь будиночок з майстернею. Але сталося так, що він зрештою махнув рукою на невеличку власну майстерню і застряв на шахті. Це, звичайно, була досить складна

історія, і, згадавши про неї, Бузек усміхався, поспішаючи тьмяно освітленим штреком до своїх людей. Він усміхався, бо йому зрештою подобалося, що життя його склалося саме так — якби воно було склалося легше, йому все, мабуть, уже спротивилося б. Згадавши, за яких обставин він осів саме тут, Бузек засміявся.

Сталося це тому, що Марія того дня виглядала з вікна. Якби вона була повернулася до вікна спиною, йому навіть й на думку не спало б тут зупинятися. Так, він залишився тут через дівчину, і йому нема чого цього соромитися, тут нема нічого поганого.

Річ не в тому, що він не бачив дівчат раніше, просто зустріч із цією була для нього як удар блискавки. Коли вона до нього всміхнулася, йому все одразу ж стало ясно. В цю хвилину він зовсім забув, що залишив удома любку, стояв під чужим будинком і дивився на незнайому дівчину, яка вихилилася з вікна й чії груди, випнувшись під білою блузкою, примусили його прирости до землі.

Коли трохи згодом Бузек дістав диплом за те, що перейшов працювати в гірничу промисловість, і приніс цю засклену цяцьку додому, Марія прочитала, що він проявив справжнє героїство, й усміхнулася. Бузек плеснув її по спині й пригорнув до себе.

— Дідька лисого героїство, це зробила ти, коли стояла тоді у вікні, — мовив він.

— Божевільний.

Бузек звернув до поперечного штреку й побачив попереду світло.

«Мабуть, це наші. Чого вони там так довго вовтузяться? З мотором повинні були впоратися максимум за годину. Ну й напуцуюся я на них зараз, — вирішив він, — вилаю як слід, обов'язково, але про ударну бригаду не скажу ані слова. Бригаду свою я не зруйную, зась, тут шахта, нехай панове засідають собі там нагорі, якщо хочуть, або нехай спустяться сюди, тут усе виглядає зовсім інакше. Нічого не скажу хлопцям про ударну бригаду, вилаю їх тільки, що так довго бабраються!»

Бузек рішуче підійшов до членів своєї бригади, які нахилилися над великим мотором і ще тільки сунули його на дерев'яних котках. Вони, мабуть, ще здалеку побачили бригадирове світло, але ніхто не здивувався з його приходу.

Насуплений Бузек накинувся на них, як бура.

— Що тут у вас таке? — закричав він.

— Не йде, чортяка... — просичав, не піднімаючи голови, Вітек.

— Ану одійди, тримаєшся мотора, наче воша сорочки!

І, скинувши піджак, Бузек опустився на коліна. Коли зрештою мотор удалося витяг-

ти з вузького проходу й поставити на візок, усі полегшено зітхнули.

— Ну й наморочилися ми з ним, — тихо мовив П'ясек. — Ще, як на те, нема де й поворохнутись.

Бузек кивнув головою. Сплюнувши, він вийняв з кишені пляшку з кавою. Хлопцям він не сказав ні слова. П'ясека послав полагити зіпсовану стрічку транспортера.

— Сьогодні ми тут, мабуть, затримаємося, — сказав він йому, — але ти піднімайся нагору, я знаю, що в тебе багато роботи біля будиночка...

І коли неговіркий Йозеф вдячно усміхнувся йому, Бузек відчув задоволення. З людьми треба поводитися саме так... А не приходити до них із пропозицією організувати ударну бригаду.

Йозеф лагодив стрічку транспортера. Довелося розібрати цілу ланку й вийняти валики, по яких рухалася стрічка. У темряві, що панувала в шахті, це була дуже марудна робота. Нагорі, в майстерні, такий ремонт був би просто дрібницею.

Йозеф з задоволенням згадав, що йому сказав керівник бригади Бузек. «Можеш піднятися нагору, коли закінчиться зміна». Це непогано, після третьої я буду вже в Ясеніце. Надолужу вчорашнє. Але це означає, що зараз треба поспішати».

У темряві почулися чийсь кроки. Мабуть, це йшов штейгер, бо в нього був рефлектор.

— Добридень! — пролунало поблизу, і Йозеф відповів на привітання.

Чоловік, який проходив повз нього, зупинився.

— Ви, здається, товаришу, з бригади Бузека?

— Так, — промимрив Йозеф.

— От і гаразд, — мовив незнайомий. — Я Іначек... Секретар профспілки... Сьогодні на зборах ми говорили про вашу бригаду, і я вирішив, що буде краще, коли я спушусь до вас сюди.

Йозеф почав бити великим молотком по металевому фланцю станини, щоб попустити цапфу валика. Удари голосно розлягалися в штреку.

Коли все було готове, він заходився змазувати валики, щоб насадити їх знову. Потім треба було ще з'єднати перервану стрічку металевими клемами.

— Тут незручно працювати, правда? — мовив секретар і посвітив йому рефлектором.

Йозеф кивнув головою.

— Якщо ви шукаєте Бузека, то він на нижньому горизонті. Там також решта членів бригади...

— А з вами я не міг би про це поговорити? — усміхнувся секретар.

— Про що? — злякався Йозеф.

— Сьогодні на зборах ми говорили з Бузеком, що треба було б покращити вашу роботу. Щоб ви могли виконувати більший об'єм роботи й щоб люди менше втомлювалися, — мовив секретар.

— Це було б непогано, — коротко зауважив Йозеф. — Але Бузек на нижньому горизонті. Якщо хочете, я вас туди проведу.

— Ні, я орієнтуюся тут добре й сам, — усміхнувся секретар. — Я тут теж колись працював, знаєте? Ми сьогодні говорили про вашу бригаду, і я трохи посварився з Бузеком. Він дуже вперта людина, еге ж?

— Ще б пак! — усміхнувся Йозеф, пильно працюючи далі.

— Він уже розмовляв з вами про те, що не зашкодило б організувати ударну бригаду, яка змагалася б з іншою бригадою?

— Ні, — коротко відповів Йозеф. — Я бригадник, мене такі речі не цікавлять. Хай Бузек, якщо він хоче...

— Але ж ви — члени бригади і повинні вирішувати про це всі разом.

— Людей цікавить лише одне — якнайбільше заробити, — сказав Йозеф і напружено засопів, натягуючи перервані шматки стрічки. — Тому вони й приїхали сюди.

— Ми теж цього хочемо, — погодився з ним секретар. — І саме тому було б непогано, якби ви трохи змінили спосіб своєї роботи, щоб змогли більше заробити. Я, звичайно, на цьому надто не розуміюся, бо весь час працював у забої, але ось таку роботу ви все ж таки не мали б виконувати тут, під землею.

Йозеф поклав молоток і підняв лампу, аби краще роздивитися свого співрозмовника.

— Все можна було б зробити інакше, ви маєте рацію... — мовив він жваво, але тут же згадав, що, власне, про це йому не хотілося вести розмову з секретарем, і махнув рукою.

— От бачите! Ви про це вже думали, і решта членів вашої бригади, можливо, теж. Люди думають, товаришу, а техніки їздять старими рейками. Я відчув це на собі... Послухайте, можливо, саме ви зможете подати ідею організації ударної бригади? Саме ви!

— Я? — усміхнувся Йозеф. — Де там... — І знову взявся до роботи.

«Ні, я тут ні в що не втручатимусь. Я ставлю будиночок, і для мене зараз головне це. Організацією ударної бригади хай займається хтось інший. Втім поганого у цьому немає нічого. Треба тільки трохи краще продумати організацію праці. Добитися, щоб нагорі була майстерня, де було б відомо, що сталося внизу, щоб машини ремонтува-

лися до того, як вони зовсім вийдуть з ладу, і щоб шахтарі знали, як з ними поводитися».

— Ви будуетесь, еге ж? — секретар усміхнувся, помітивши, що П'ясек здивовано підняв голову. Ясна річ, перш ніж спуститися в шахту, він старанно розвідав про всіх членів бригади, щоб знати, як до кожного з них підступити. І вирішив поговорити саме з П'ясеком. Якщо людина будуеться, то вона має намір осісти тут, і з часом вона, по суті, перестає бути бригадником. Інакше мріяв добитися такого становища, щоб люди довго працювали в гірничій промисловості. Та цей ремонтник не має коли з ним розмовляти. Мабуть, треба попроситися. Але не завадить з ним незабаром знову зустрітися.

— Якщо вам буде щось потрібне, то приходьте до мене в профком. Ми вам допоможемо, товаришу, ми хочемо, щоб наші люди тут осідали, розумієте?

Секретар пішов шукати Бузека, і його світло розтануло в темряві. Йозеф майже силоміць змусив себе знову взятися до роботи.

«Дивна людина цей П'ясек, — мовив у думці секретар, перелізаючи через стрічку сусіднього транспортера. — Трохи несмілий, скромний... Треба поговорити про нього з Бузеком. Бо коли він може спертися на когось у бригаді, то явно на таких, як ось цей... — Подивившись на непорушний транспортер, на якому лежало вугілля, він спохмурнів: — Весь час поломки. Люди в забої надриваються, а їхню працю зводить нанівець аварійність. Про це повинні б якось подбати техніки! Я цьому сам не зможу дати ради! Адже це понад людські сили! Мені було набагато краще, коли я працював у забої... Яка мені з того користь, що мене везуть на шахту машиною, що нагорі мене чекає шофер, коли найголовнішого я ніколи так і не зроблю... — І, згадавши про П'ясека, який думає по-своєму, як покращити ремонт машин, але боїться про це казати вголос, секретар майже заздрив йому. — Він може мовчати, коли хоче... А я мушу нині розмовляти з Бузеком, завтра з керівником іншої бригади, а післязавтра з інженером... І весь час про одне й те ж. І весь час одне й те саме гальмує всю роботу.

Що саме, товаришу секретар? Недостатня ініціативність людей! Їх треба розбудити. На найширшій основі».

Йозеф довго дивився услід світлові, яке щезло в темній пащі вузького штреку.

«Дивна людина цей секретар... Не тому, що він таке говорив, а тому, що у все це вірив. Треба бути насторожі, інакше незабаром доведеться бігати на збори, де організовуватимуть ударну бригаду. А в мене свій клопіт...»

Він майже силоміць змусив себе думати

про те, що пополудні знову поїде на будівництво свого будиночка. Копатиметься в землі, яка так гірко пахне.

Знову опиниться на самоті, а це для нього найкраще.

V

Разом з весною, яка все більше заявляла про свої права, посувалося вперед і будівництво будиночка. Вітер доносив пахощі розквітлих трав, які тут, у Ясеніце, були набагато сильніші, ніж унизу, в долині, над якою слався дим шахт і фабрик. На будівельному майданчику щодня з'являлося щось нове. Анежка не тямила себе від щастя.

— Росте вгору, — казала вона захоплено.

Йозеф відповідав мовчанкою, але її брат Франтішек, який раз на тиждень приїжджав сам, а в суботу — з помічниками, голосно сміявся з ентузіазму своєї сестри і дуже добре розумів її: він вважав, що під час будівництва свого житла можна трохи й подуріти, бо будівництво — чудова річ, і воно обов'язково заповнить людину.

Переглядаючи плани, Франтішек дійшов до висновку, що нагорі в мансарді замість вікна можна було б прорізати двері й перед ними почепити невеликий балкон. Будиночок з балконом виглядає як вілла, запевняв він сестру, і вона аж сяяла од радості.

Увечері, коли стомлене подружжя поверталось додому, Анежка заговорила про це з Йозефом. Він довго мовчав, витираючи шию, припорошену вапном, і розчісуючи волосся, злипле від поту. Потім запитав:

— А в брата твого є балкон?

— Де там, у нього проста сільська хата.

— А ти що, думаєш, наш будиночок буде якийсь особливий? Ми будуємось у селі, і віллу ставити я не збираюсь.

— Але це все ж таки схоже було б на віллу. Тих кілька зайвих крон десь уже знайшли б; втім Франтішек сказав, що огорожу ти міг би зробити сам у вашій майстерні. А посидіти ввечері на балконі й бачити все далеко навкруги, це таки було б непогано, — гаряче наполягала на своєму Анежка.

Йозеф дивився на дружину примруженими очима й думав, що їй відповісти.

— Ти знаєш казку про золоту рибку й закланну жінку? — нарешті, тихо запитав він. — Вона хотіла все більше й більше — спочатку будиночок, потім віллу, потім палац, потім замок. Та раптом налетіла буря, і в неї не залишилося нічого.

«Налетіла буря, і все щезло, не залишилося абсолютно нічого»... — повторив Йозеф у думці й відчув моторошний страх.

Анежка витлумачила це собі як звичайний дотеп і розсміялася:

— А хто в даному випадку золота рибка? Ти? Чи брат, який мурує будиночок? Я гадаю, що дім для себе людина повинна будувати ґрунтовно, адже в ньому вона житиме довгі роки. І колись тобі, може, й хотілося б зробити балкон, та буде вже пізно. А зараз це не коштувало б майже нічого...

До цієї розмови вони більше не поверталися. Анежка сказала братові, щоб він усе-таки зробив нагорі балкончик, і записала собі, що треба замовити туди двері; свого буркотуна вона вже якось примусить зробити гарну огорожу.

Йозеф зостався на самоті зі своїми невисловленими запереченнями, з думками, од яких у нього нахмурилося чоло.

До цього всього ще й Більчік не виходив йому з голови. Старий весь час швендяв коло будівельного майданчика.

Йозефа цей тип чимось дратував, але чим саме, сказати точно він не міг. Під час розмови Більчік не раз багатозначно натякав, що обидва вони в Ясеніце — виняток, не такі, як інші мешканці.

— Ми з вами знаємо, чого вартий нинішній світ, пане П'ясек, і вибрали собі це село, щоб пожити тут у спокої. Я, звичайно, зробив це не своєю волею, — гірко всміхався він і значуще підморгував: — Значить, будете, будете? Це і я розумію — якщо працювати, то на себе. Так воно вже, любий мій, дано людині природою... Їй не дано працювати на когось. Наші предки боролися проти кріпацтва, і це цілком справедливо. А в нас зараз сучасне кріпацтво... У вас на шахті, на металургійних заводах, в кооперативі — скрізь працюють сучасні кріпаки. Будують... Але хіба люди працюють з ентузіазмом? Краще не згадувати, так? Ви мені подобається, — мовив на прощання Більчік, довірливо нахилившись до нього. — Шахтар, але ви не в їхній компанії! Не в комуністів... Такі люди колись... Колись такі люди будуть потрібні!

Йозеф не зміг стримати своєї посмішки.

— Коли?

— Ви дочекаєтесь... — і Більчік, таємниче піднявши палець, пішов.

«Хай він дасть мені спокій, — сказав Йозеф у думці. — Мене не цікавить, що буде колись... Дещо вже було, і я все пережив. Житиму й після того, що буде...»

Коли через кілька днів Анежка поклала перед Йозефом гроші, він здивовано підвів голову:

— Як це ти зуміла стільки заощадити?

Анежка розсміялася:

— Нічого я не заощаджувала. Просто продала деякі старі речі. Каблучки, а також... Будиночок наш виросте за них не тільки вгору, але й стане гарнішим.

Йозеф підвівся:

— Золото, кажеш?

Анежка кивнула головою й крадькома подивилася на матір. Потім промовила:

— Власне, це були материні речі...

Вона злякалася, що Йозеф розгнівається за це на неї.

— Ти продала золото!.. — вражено повторив він. — Але ж це неможливо!

— Як то неможливо? Якщо я нічого із цих речей не носитиму...

— Я не про це, золото, мабуть, не можна продавати... Я думав, що...

— Його можна продати, скільки хочеш, навіть цілий центнер, — махнула рукою Анежка. — Добре заплатили, еге ж? Буде на двері, а також на дві плити для балкона!

— Я ніколи не сказав би, що... що це можливо, — мовив він замислено. Потім поцікавився: — А тебе не питали, звідки ти його взяла, га?

— А навіщо їм про це питати? Зважили, подивилися, чи є проба, — і по всьому. Навіть не здивувалися. Я гадаю, що люди продають нині багато таких речей.

Йозеф заходив по кімнаті:

Значить, золото можна продати... На що тільки не зважуються ці жінки! Але потім заперечив сам собі: ніякої відваги тут не потрібно. Були старі прикраси, і Анежка продала їх... Безумовно, ці гроші стануть їм у пригоді. Але тут ідеться також про інше...

Коли наступного дня вони залишилися з Анежкою на будівництві тільки вдвох, щоб навести трохи лад і приготувати все необхідне на завтра, Йозеф замислено сперся на лопату. Потім звернувся до дружини:

— Як ти гадаєш, може, нам варто було б продати іще які-небудь золоті речі?

— Якби ж то вони в нас були, — відповіла вона, висипаючи з відра пісок.

— Я згадав: у матері теж дещо є з прикрас, які нікому вже не потрібні.

— Хто зна, чи захоче вона розстатися з ними. Твоя мати така... Ні разу не прийде до нас!

— Якби я з нею поговорив, — тихо сказав він, — то ти змогла б продати ці речі чи ні?

— Мабуть... Якщо вони, звичайно, не дуже цінні, а то все-таки шкода.

Йозеф махнув рукою й злегка усміхнувся:

— Я гадаю, що так і зроблю. Поїду до

матері. За дерево на дах доведеться заплатити дорожче, ніж я сподівався, та й ще багато чого іншого мусимо купити. Я подумав, що нам, мабуть, треба б замурувати у стіни водопровідні труби. Поки що з нас вистачить криниці, але колись можна б поставити і водогінний моторчик... Як ти гадаєш?

Анежка підійшла до чоловіка й погладдила його. Йозеф подивився на неї й похитав головою:

— Ти якась дивна... Варто мені сказати що-небудь про будиночок, і ти одразу ж...

— Я люблю тебе, — мовила вона щиро. — Я ніколи не думала, що дочекаюсь такого щастя — ставитиму власний будиночок. Ти, мабуть, навіть не уявляєш собі, як жінка за це може любити. Можливо, в тебе вже була якась жінка до мене, ми про це ніколи не розмовляли й не мусимо, ти, може, думав, що вона тебе любить, може, вона тобі про це навіть казала... Але в даному разі йдеться про щось інше. Те, що відчуваю я, — значно більше.

Йозеф зачудовано подивився на неї. Потім повернувся до своєї роботи. І до тиші, до запашної вечірньої тиші пізньої весни.

— А... того золота... багато? — озвалася Анежка.

Йозеф похитав головою.

Почало сутеніти. Подружжя мовчки позбирало інструменти.

Неподалік лунали людські голоси, протяжно мукали корови, грюкали двері. Життя, власне, надзвичайно просте, у цьому вечорі є все, що потрібно до щастя. Праця, жінка, тиша... і це все твоє, до всього цього ти можеш простягти руку, і до жінки теж, — вона твоя й може належати тобі цього вечора в запашній траві. Таке вже життя в людини — легке і природне.

Але за всім цим є іще щось, щось чуже, є Анежчині слова, які вона вимовила, напевно, цілком випадково — і все ж таки не зовсім: «А того золота багато?»

За всім цим, десь далеко чи скоріше глибоко, так глибоко в людському серці глузує чийсь різкий голос: «Що ти відповіси, Йозефе? Чи, може, за своєю звичкою, мовчатимеш? Так, мовчання — найкраща стіна. Мовчання — це золото, Йозефе. Золото!»

VI

Наближалось літо. З кожним днем усе навколо дедалі більше досягало, збіжжя на полях пожовкло й неспокійно хвилювало під поривами вітру. Трохи далі той самий

вітер коштав темні плюмажі диму, й на рівнинах, де вже давно нічого не росло, гнав віхті торішньої трави повз червоно-білі кілочки землемірів. Одного дня туди приїхали важкі бульдозери, й почалося велике будівництво. Під натиском машин падали похилені щепи слив, так і не дочекавшись, коли досягнуть їхні плоди.

Весь край був розділений надвоє: в одній його частині все дозрівало й готувалося зустріти літо, а в другій усе чорніло від заліза й диму, земля стугоніла й здригалася, з її глибин на поверхню виходило вугілля й блищало на купах під гарячим літнім сонцем.

Люди проїжджали повз ці обидва пейзажі, звиклі до такої раптової зміни; вони були стомлені після нічної зміни, їх ляляли на зборах через невиконання плану, а ввечері вони сиділи у своїх квітниках над новими пуп'янками троянд.

Країна з кожним днем вимагала все більше вугілля й заліза, люди сиділи на нарадах, огорнені хмарами сигаретного диму, й мізкували, як збільшити видобуток.

— Хай йому всячина, — мовив Бузек, коли вони вийшли зі зборів і на них війнуло свіжим повітрям. — Сидиш там і навіть не уявляєш собі, як воно надворі. А тут так пахне, наче повз тебе пройшла гарна дівчина!

Всі засміялися й розійшлися кожен у свій бік, і тільки Бузек не сміявся — він замислено хитав головою й сварився сам із собою. На зборах говорили про його ударну бригаду, про те, що час би вже взятися до її створення. Він зовсім забув, що ще недавно виступав проти неї, тепер йому здавалося, що настав, нарешті, час узятися за цю справу, і його дратувало, що хлопці тільки кивають головою, але не збираються нічого робити.

— На нас можеш не розраховувати, ми тут однаково довго не пробудемо, — буркнув Панек.

— Беріть приклад із П'ясека, він уже кинув якір, ставить будиночок! — лютував Бузек. — Далебі, він мені подобається. — Бузек довірливо взяв Йозефа під руку: — Тобі я це можу сказати, але тільки тобі, — мене тут затримала жінка, і якщо я правильно розумію, то тебе також. Хвалю тебе за це, чоловіче, бо жінка — це єдине, що чогось варте на світі!

Йозеф кивав головою і незграбно усміхався. Бузек має рацію: жінка може зробити з тобою, що завгодно. Вона має над чоловіком велику силу... І Йозеф, нахилившись над роботою, з ніжністю подумав про Анежку. Хіба інша жінка зуміла б так узятися до роботи, як вона, хіба інша жінка потрапила б зранку приїжджати на будів-

ництво, встигнувши все приготувати для чоловіка на вечір? А тепер, на додачу до цього, в них з'явилися гроші, на які Йозеф ніколи не розраховував... Тобто він боявся, так боявся обернути ці речі на гроші. Зрештою справа тут зовсім не в грошах, про них він думав менш за все, головне, що ці речі щезли з дому, мертві й давні речі, які ніколи не могли принести людині радості. Ці речі були зачаровані, вони мали цінність, але хто міг до них доторкнутися? І тільки Анежка взяла їх до рук, байдуже повилася на персні й навіть засміялася:

— Значить, у нас знову будуть гроші на будиночок...

А ввечері він уже сидів за столом з почуттям здивування і щирої полегкості, зіжмакавши в руках банкноти. Ні, він зовсім не заздрить шаленому щастю Бузeka, яким той так хвалиться. Йозеф про своє щастя мовчить і радий, що може мовчати.

Недавно Анежка сказала йому:

— Я піду, Йозефе, на роботу. Скрізь потрібні люди і навіщо ж мені сидіти вдома?

Почувши це, він зрадів, але все ж таки трохи завагався.

— А як же будиночок? Саме тепер він вимагає якнайбільше людських рук.

— Не турбуйся. Будиночок от-от буде готовий. Тепер ми вже можемо сміятися, тепер підуть самі екстра-роботи — підлоги, водопровід...

— Усе це я пороблю сам, — мовив він у голосі, подумав: «Власне, це дуже добре, що Анежка вирішила йти на роботу».

Якось надвечір на будівництві з'явився окрскарж Нетопіл в уніформі.

Франтішек від здивування перестав класти цеглу, чекаючи, що буде далі, бо що есенбак може робити на будівництві?

Але Йозеф щиро привітався з ним, і за хвилину — всупереч Йозефовим протестам — цей чолов'яга скинув кітель і взявся до роботи.

— Повертаю вам свій борг, товаришу П'ясек, — засміявся він.

«Чи ти ба, він називає його «товариш»? Але який з Йозефа товариш? Мені здається, що в найкращому разі він просто тухтій... Однак в нього зв'язки... — подумав Франтішек. — Чорт, і щастить же декому... А може, я взагалі помиляюся, може, Йозеф молодець, може, він тільки мені не подобається? Та зрештою я з ним не сплю, це справа моєї сестри».

Потім настали дні, коли будівництво почало наближатися до кінця. Зводився дах. Домовилися, що коли дах буде готовий, це треба буде як слід відсвяткувати. Франтішек, ясна річ, теж приїхав на свято. Приїхав і Нетопіл. Але справжнє здивування було попереду. На шосе несподівано з'явилося

троє велосипедистів; спочатку ніхто не звертав на них уваги, але вони повернули до будиночка. Вражений Йозеф пішов назустріч Бузеківі та двом товаришам з їхньої бригади — Вітекові й Панекові.

— Бачиш, Йозефе, — закричав Бузек, — яка їде до тебе поміч?

— Поглянь, шефе, — співучим голосом промовив Вітек, — ми приїхали на новосілля!

Що сьогодні П'ясек святкуватиме викінчення зрубу, Бузек звичайно не знав, він справді приїхав, щоб допомогти членові своєї бригади. Це, на його думку, повинно було справити відповідний ефект. Ударна бригада тут... Але він трохи запізнився — на кроквах уже майоріли паперові стрічки.

Будиночок сповнився гомоном людських голосів.

Анежка аж почервоніла од радості. В неї було вже дещо приготовано для цієї нагоди. В сумці стояло дві пляшки, але виявилося, що цього замало.

Йозеф кивнув їй головою, і вона все зрозуміла. Метнулася до кооперації й за кілька хвилин принесла вина. З нею прийшов Мудронець.

— Я давно казав, що на це свято обов'язково прийду, — мовив він. — Замість того, щоб прийти попрацювати, я приніс ром!

Вибухнув гучний регіт: чоловіки посідали на розкладених дошках.

— А чи знаєте ви, чого я, власне, приїхав сюди? — запитав Бузек і озирнувся на присутніх.

Йозеф показував йому на мигах, щоб мовчав. Але Бузeka це не спинило:

— Ми теж святкуємо, якщо Йозеф вам про це нічого ще не сказав. Але він скоріше випустить душу, ніж словечко, це такі так... Ми дали згоду на створення ударної бригади. Першій ударної бригади ремонтників на шахті... І не тільки на нашій! У всьому краю!

— Ударна бригада з самих лише бригадників! — вигукнув Панек і ляснув Йозефа по спині.

— Так, і Йозеф записався перший... Після нього ми теж, аякже! — мовив з протяжним празьким акцентом Вітек.

Франтішек здивовано похитав головою. Він ніколи не сказав би, що його швагер на таке здатний. Та ще й перший! Значить, честь йому й хвала...

— Так за що? — раптом цілком серйозно запитав Нетопіл, піднімаючи свою чарку.

— За те, щоб ми жили стільки, скільки стоятиме цей будинок, — мовив Франтішек.

— І за те, щоб Йозеф перестав хмуритись, — докинув Панек, і всі засміялися.

Сутінки сповнилися веселими голосами.

Все йшло просто чудово, і Йозеф трохи збентежився. Навіщо все це? Звичайно, опинитися раптом у такій круговерті непогано, але ти все-таки подивись — усі чудово розуміють один одного, зустрілися тут уперше в житті, але мають що сказати один одному: швагер Франтішек, як здається, опинився у своїй стихії, особливо добре він порозумівся з Нетопілом, а Мудронь цокається з Анежкою...

З поля повільно насувала темрява. А з нею приходили нові люди; дехто зупинявся лише на мить і йшов далі, а дехто й сідав. Прийшов і голова кооперативу Конопа, а також тракторист Януш.

Йозеф подивився на Анежку. Бузек саме щось шептав їй і показував очима в його бік. Очевидно, вони говорили щось про нього... Хай, тільки щоб Бузек не молів зайвого...

— Я зроблю з нього ударника, зятяйте собі мої слова, — запевнив Бузек Анежку. — Хоче він чи не хоче, а його фотографія висітиме на воротах...

— Облиште, — махнув рукою Йозеф. Йому непотрібно ніякої слави. Якби знав, то був би не записувався.

Швагер Франтішек жваво кивнув головою:

— О, це була б честь для всієї родини.

— Я чхаю на це, чуеш, — значуще мовив Йозеф, і тінь холоду впала на загальну веселість.

— Ну, ну, — миролюбно мовив Нетопіл, — хто не хотів би трохи слави?

Йозеф стояв збоку і хмурився. Але марно — він і далі прислухався до навколишнього галасу, йому й далі було приємно, що тут зібралося стільки людей.

Один із теслярів згорнув на купу трохи трісок і запалив вогонь. Зорі над головами відступили в глибину неба, полум'я здійнялося високо вгору. Заспівав хрипким голосом Януш.

— Як тут гарно, хай йому грець, навіть додому не хочеться повертатись, — мовив Бузек, дивлячись на багаття.

Всіх охопив урочистий настрій. Згадали про вогнища, які вони палили в дитинстві, згадали також ті багаття, що палахкотіли зовсім недавно, а Франтішек згадав про вогні, які горіли в Бескидах. Він допомагав носити туди партизанам хліб...

Нетопіл поглянув на годинник і свиснув:

— Ого, мені вже треба їхати, хлопці! Добре, що ми не навідувалися сюди частіше, інакше нічого сьогодні тут не святкували б. Мабуть, готовий був би ще тільки підмурівок!

Усі засміялися й один за одним підвелися.

— Зачекайте, — спробував затримати їх Йозеф. — Поїдемо разом. Нам з Анежкою теж треба додому...

Анежка старанно загасила вогонь до останньої іскорки.

Замерехтіло світло велосипедів — це рушили Бузеківі ремонтники; в темряві ще довго чулися їхні голоси. Потім загурчав Нетопілів мотоцикл, Франтішек помахав сестрі рукою, світло рефлектора розітнуло пільму й за хвилину щезло за поворотом шосе.

Навколо знову було холодно, тихо, і дивною темною тінню височів будинок.

— Я гадаю, що люди нас тут любитимуть. А це добре, — мовила Анежка.

Йозеф кивнув головою і подивився на небо, бажаючи пересвідчитися, чи завтра теж буде гарний день. На його темному тлі він побачив голі й непокриті крокви будинку. На білі балки спадала ніч.

— Ходи вже, завтра тобі треба рано вставати... — мовила Анежка.

— Лишилося ще вкрити дах, і будинок буде готовий. Головне дах, — повторив він.

— Ні, головне, щоб ми були тут щасливі, — щиро мовила Анежка й простягла до чоловіка руку. Він стиснув її плече, немов би хотів пригорнути до себе.

Анежка злегка затремтіла, але потім сказала:

— Час уже додому...

Вони мовчки їхали на велосипедах у тихій темряві, і слабке світло фари підстрибувало перед ними.

Йозеф ще раз обернувся, щоб побачити свій новий будинок, але все навколо тонуло в темряві, й він зміг побачити хіба зорі над головою.

Частина друга

Під час війни по шосе, дорогах та улоговинах сунули армії. Спочатку вони прямували на схід. Це схоже було на вітер, який віяв із заходу й віяв безперервно.

Потім усе це повернуло в протилежний бік. Вітер віяв зі сходу, і все прямувало на захід. Вітер цей був страшенно холодний, хоч насправді холоду в повітрі не відчувало-

ся. Це був вітер страху. Він гнав армію назад, і шляхами, стежками, улоговинами знову рухалися солдати.

Потім настав кінець. Війна припинилася. Невже тепер шляхи осиротіють?

Ні, не осиротіють. По них знову сунуть люди — але вже не в колонах, не з прапорами. Ідуть групами й поодинокі. Повертаються. Додому? Де там, на жаль, не додому. Багато хто з них прямує хіба до того місця, де був їхній дім, але його там давно, давно вже нема...

Розгрузили од весняних дощів шляхом, втягнувши голову в плечі, в довгій військовій шинелі помалу йшов самотній подорожній. Це був Йозеф П'ясек. Діставшись до станції, звідки йшли поїзди на Ратіборж, він швидко сів на поїзд, який тієї ж хвилини рушив, і вмовився у кутку напівпорожнього купе.

Тепер він міг думати тільки про те, що його чекає вдома. Його все більше охоплювало почуття непевності. А також страх.

Ясна річ, він до всього обережно придивиться. У нього є документ, згідно з яким він має з'явитися до гарнізону в Ратіборжі, а солдати звідти допровадять його до кордону. Але він цього не зробить. Прийде додому сам, не в супроводі солдатів. Перейде кордон — це зовсім не важко, в дитинстві він переходив його безліч разів!

Надвечір поїзд зупинився на станції неподалік од Ратіборжа. Йозеф зійшов і попрямував до шосе.

Він вирішив, що підійде до кордону якомога ближче, але перетне його десь над ранок.

Йозеф пішов просто через поле, спотикаючись на груддя; його тінь у довгій військовій шинелі зливалася з нічною пільмою. Він задоволено озирнувся: «Скільки доріг пройшов я отак. Людина зрештою почуває себе найкраще, коли навколо неї нема нікого, хіба тіні, тоді вона не відчуває взагалі нічого — ні докорів сумління, ні страху, — а тільки усвідомлює, що вона живе, що над нею знову світять зорі, що життя, немов маленьке джерельце, далі пробивається крізь каміння. — Неподалік озвався гавкіт собак. Йозеф зупинився. — Мабуть, час уже якось довідатися, де, власне, я». — Він попрямував у той бік, де світилося кілька вікон. Хвилину постояв, прислухаючись. Потім усміхнувся і пішов далі. Незабаром він уже входив до лісу.

Ліс сповнювали весняні пахощі, під ногами хрускотіло галуззя.

Йозеф довго йшов, поки опинився, нарешті, на узліссі. І тут сталося щось незбагненне.

Йозеф уже кілька хвилин наслухав, бо йому здавалося, що до шуму його кроків долучається ще якийсь звук.

«Але хто б тут міг такої пори йти? — заспокоював він себе. — Мабуть, мені просто здається».

Та за хвилину хтось крикнув по-чеському:

— Стій!

Йозеф скрикнув і зупинився. Значить, він не помилився, за ним ішли назирці... Митники... Яке безглуздя... Але в нього тут же майнуло в голову: «Що вони можуть мені заподіяти? В мене ж є посвідчення. Чому я йду вночі лісом, а не повз митницю? Ну, в темряві не так легко зорієнтуватися. І, крім того, я поспішаю додому, я не дезертир, я повертаюся відкрито... Ні, вони нічого не можуть мені зробити, щонайбільше заберуть до караульного приміщення, і я там dospлю до ранку».

Йозеф озирнувся. Той, хто крикнув йому зупинитися, ховався десь у тіні. На вільний простір вийшов другий. А потім виринув і той, що ховався. Вони наблизилися до нього, і один з них мовив:

— Підніми руки, ну!

Йозеф слухняно підняв руки.

Одягнені вони були в цивільне: один мав на собі коротке пальто, які звичайно носять у селі, та мисливський капелюх. Другий стояв за спиною в Йозефа. Можливо, цілювався з нього. Йозеф зціпив зуби. Вони дуже хитро спіймали його.

Йозеф чекав. А ті двоє не знали, що з ним робити.

— Що ти тут робиш? — спитав, нарешті, один із них.

— Іду додому, — відказав він по-чеському.

— Звідки? З Польщі?

— З Німеччини.

— Звідки ти?

— З того боку.

— Що ти робив у Німеччині?

— Воював.

— Не жартуй, — грізно мовив той, що стояв позаду, і Йозеф відчув поштовх у спину. Дулом...

— У мене є дозвіл на перехід кордону, — сказав він роздратовано. — Руки можна опустити чи ні?

— Ні в якому разі, — відповів той, що стояв у нього за спиною, і засміявся. — Де твоя перепустка?

— Ось тут, у нагрудній кишені, можете вийняти, — пригнічено мовив Йозеф.

Той, що стояв попереду, застромив руку йому в кишеню, потім обмацав його з ніг до голови. Він шукав зброю.

— Руки можеш опустити.

Той, що стояв позаду, ступнув крок уперед, і Йозеф зміг його, нарешті, побачити. В руці у нього був пістолет.

Той, що був у короткому пальті, креснув тим часом запальничкою і спробував прочитати при її хиткому полум'ї документ.

— Його мені видали росіяни, — сказав Йозеф. — У таборі для військовополонених. Там написано, що я маю право на повернення додому й на перехід кордону.

Чоловік загасив запальничку і якусь мить запитливо дивився на свого товариша. Той кивнув головою. Тоді він склав папірець і заховав його в кишеню.

— А тепер послухай, що я тобі скажу: чеши, куди очі світять, і не затримуйся більше тут ані хвилини.

— Але документ ви мені все-таки віддайте, він мені потрібний...

— Марш, — сказав чоловік і звів пістолет.

— Я мушу мати цей документ при собі... — у відчаї промимрив Йозеф.

— Ти чув? — нетерпляче сказав незнайомець.

Йозеф подивився на темне дуло пістолета, спрямоване в його бік, і за спиною в нього пробіг мороз. Він пішов уперед, усе швидше й швидше... Нарешті, кинувся бігти, гнаний холодним страхом, біг через ріллю, спотикався і, добігши до якогось схилу, упав. Він лежав, охоплений страшним розпачем: сталося непоправне. Ці двоє... Дідько їх знає, що вони за одні, мабуть, це все ж таки не митники, вони просто украли в нього його єдиний документ, папірець, що мав повернути його до життя. Цей папірець мав дати йому можливість стати кимось іншим, ніж він був досі, це був цінний документ, який відкривав йому шлях у майбутнє. І ось він щез, а з ним — і всі шанси... Йозефа обікрали, жорстоко пограбували...

«Йолоп, треба було спробувати втекти. Вони, без сумніву, не зважилися б стріляти. — Йозеф мало не плакав з відчаю. — Як я міг так спійматися! — Випроставшись, він подивився у бік лісу, немовби ще можна було виправити те, що сталося. — Чому, власне, вони мене зупинили? Це ж були звичайнісінькі злодії, яким мій документ стане у пригоді...»

Йозеф не знав, скільки він тут просидів, можливо, навіть ненадовго заснув, бо раптом помітив, що над землею з'явилася біляста смуга, а зірки вгорі почали швидко бліднути. Розвиднялося. Падала роса, і Йозеф, затремтівши од холоду, натяг шинель аж під шию.

Лише тепер він зрозумів, що це вже чеський бік, і здивувався.

«Я вдома, вдома, але мене це не тішить, мене душить лють, що я так легко дав себе обдурити, я відчуваю холод, такий самий, як і там, по той бік кордону».

Йозеф підвівся, ще раз озирнувся, немов там, удалині, міг побачити село, яке покинув. Потім пішов. І за хвилину відчув себе навдивовижу легко, мабуть, тому, що не мав уже документа, не уявляв собі, що буде далі...

Якщо людина хоче почати життя заново, вона, мабуть, справді не повинна приносити в нього щось із минулого.

II

Раніше, коли Йозеф думав про своє повернення до рідного села, його охоплювало почуття непевності. Цікаво, як воно буде? Можливо, люди злякано виглядатимуть з-за фіранок, показуватимуть на нього пальцем. І дивуватимуться з його відваги. Повернутися після такого додому! А можливо, його не впізнають, ніхто навіть не здогадається, що цей солдат — Пепік П'ясек.

Назустріч йому їхало двоє дівчат на велосипеді. Він озирнувся їм услід. Дівчата це помітили і, звичайно, пирснули зо сміху.

Йозеф провів рукою по зарослих щоках: «Мабуть, я здався їм смішним. І незнайомим. Ясна річ, вони не можуть мене знати, бо коли я пішов із села, обидві ще під стіл пішки ходили».

Потім він помітив, що назустріч йому йде літній чоловік. «Хто б це міг бути?» — подумав Йозеф. Чоловік порівнявся з ним, подивився на нього й привітався, як вітаються всі селяни. Але не зупинився, хоч Йозеф не відривав од нього очей. «Не впізнав мене... А може, це хтось чужий?»

Перед тим, як звернути в поле, щоб зайти додому з боку городів, Йозеф подивився на кінець села. Там виднілися згарища.

Йозеф наддавав ходи. Їхній будиночок теж, можливо, зруйнований. Можливо, немає вже ні дому, ні матері, і він, цілком самотній, піде геть із села, загубиться у світі, в якому його ніхто ні про що не питатиме.

Але будиночок їхній стояв цілий і неушкоджений.

«Значить, це твій дім, ота незavidна хатина з довгим садом, — мовив Йозеф у думці. — Зразу видно, що нема господаря». Дерев, які завжди були зразково побілені, стояли чорні, запущені. Мати явно вже не годна була дати чомусь ради!

А що, коли мати померла?

«Ні, вона жива, — мовив Йозеф у думці і всміхнувся, наблизившись до будиночка:

під дверима стояла стара, почорніла дитяча ванночка, в яку збиралася дощівка,—мати вірила в її цілющу силу. На паркані також висіло кілька горщиків — мати родом була з гір і принесла цей звичай сюди, за що з неї сміялося все село. — Значить, мати жива», — зрадів він.

Йозеф спокійним і природним жестом натиснув на клямку, немов усі ці роки був дома, немов щойно вийшов чогось надвір і тепер знову повертається до хати. Але двері були замкнені.

Довелося зачекати. Йозеф пішов у сад і сів на низький ослінчик. Було тепло, він розстебнув довгу шинель і зручно простяг ноги. Якби не голод, що дошкуляв йому, то сидіти отак було б дуже приємно.

«Дома... І все ж таки в душі ніщо не оживається. Всю дорогу я непокоївся, що, можливо, тут щось сталося. Нарешті, тривога зникла, а що замість неї? Втома... І страх, що буде далі...»

Рідний дім... Можливо, він радітиме недовго, лише доти, поки повернеться мати... А можливо, що повернеться Ліза, сестра, про яку він уже зовсім забув. Тільки Ліза була десь у Німеччині, принаймні так йому писала мати ще на фронт, але що сталося потім, він не знає... Рідний дім. Ні, після того, що йому довелося пережити, ніякого дому немає.

Почало припікати сонце, весняне, яскраве сонце.

Почувши, що хтось відімкнув двері, Йозеф вийшов з-за будиночка й зайшов до сіней.

Вийшла мати, згорблена й худа, але на ній — і Йозефа це дуже здивувало — була та сама картата кофта, яку він пам'ятав ще з дитинства.

Мати привіталася й відступила вбік, даючи йому дорогу. Йозеф усміхнувся й переступив поріг.

— Що ви хочете? — лагідно запитала вона.

Йозеф обернувся до неї. Вона все ще не впізнавала його.

— Матусю, — промовив він.

Мати скрикнула, немовби побачила перед собою якийсь привид, і заплакала дрібним, старечим плачем. Вона обіймала його, відступала вбік, аби переконатись, що це не мана й що перед нею її син.

— Певно, ти багато всього пережив, що так змінився, — мовила мати нарешті.

— Ні, просто на службу я пішов дуже молодий.

— Ти тоді був іще дитина! — впевнено сказала мати. — Але вони тебе все одно забрали... Тоді ти виглядав досить гарно в своїй уніформі... А нині ти в такому цунд-рі...

Мати злякано замовкла — що то дурна баба, вона зовсім забула, що спершу треба нагодувати сина, який усе ще стояв посеред кімнати, наче чужий. Нехай він сідає і дозволить їй як слід на нього подивитися... Ні, вона все-таки впізнала б його, це ж таки її син. Але він так заріс, та й одяга ця його дуже змінила.

І потім...

Вона знову заплакала.

— А Елішку ти ніде не зустрічав? — запитала Йозефа.

Він похитав головою. Потім дізнався, що перед самим кінцем війни Ліза повернулася додому, — ешелон, у якому вона їхала, розбомбили. Елішка повернулася додому, щоб сховатися тут, але гарна дівчина ніде не сховається, хвала богові, в селі у неї був дуже порядний хлопець... Він служив десь у поліції, але любив її, і вона поїхала з ним. Хто зна, де він зараз.

Йозеф усміхнувся. Де ж йому бути, якщо він служив у поліції? Можливо, його спіймали, і він уже давно висить. А можливо, став великою людиною.

Мати заметушилася, не знала, за що взятися в першу чергу, нарешті, сіла біля сина й дивилася, дивилася на нього.

— Теперка ти вже зостанешся дома, еге ж? Хаті потрібні чоловічі руки!

— Я бачив... Але чи залишуся тут, іще не знаю... Як воно тут?

Він очікував гіршого. Фронт пройшов через село дуже швидко, стрілянина була, тільки панбіг зробив так, що стара хатина П'ясеків уціліла. Гірше було потім: до села наперла тьма-тьменна чужого війська. Багато хто втік із села, серед них ті, що боялися росіян; Бюмлери, мабуть, утекли всі, тільки-но наблизився фронт, але маєток їх від цього нітрохи не потерпів. Син їхній був офіцером СС, і їх погнав страх... Кілька родин виселили. Хтось на них щось доніс — їх забрали чеські солдати й відвезли на вокзал, хай, мовляв, їдуть собі до рейху. Багато безладдя тут є ще й зараз, але якщо людина знає, що їй робити, вона не втратить розуму. Вона, стара П'ясекова, з давніх-давен звикла працювати на чужих людей і пішла до маєтку тільки-но припинилася стрілянина; вона годувала й доїла корів, не дбаючи про те, заплатить їй хто чи ні. Ходить вона туди й досі. Але тепер там уже з'явився економ, його називають народним управителем, він платить усім, хто працює в маєтку, але ладу однаково нема ніякого.

— Скажу йому, що з війська прийшов мій син, хай дасть масла, на картки нині багато не дають, а мені треба тебе трохи підгодувати, — мовила вона й почала одягатись.

— Нікуди ви не підете й нікому не каза-

тимете, що я тут, — суворим тоном мовив Йозеф. — Поки що не треба.

— А це чому? Ти що, звідкись утік?

— Ну що ви, мамо. Мене звільнили з полону, але я ще не знаю, чи залишуся тут. Я хочу жити в спокої, а тут, можливо, його у мене не було б...

Мати всміхнулася й сказала, що йому нема чого боятись, якби було щось, то по нього вже давно прийшли б; посаду адміністративного комісара у їхньому селі займає колишній пан учитель Зейфар, а він ставиться до неї дуже добре.

Хай Йозеф піде до сільського управління, до свого колишнього вчителя, і там йому дадуть цидулку, всім уже дали, хто повернувся додому.

Потім у кімнаті запахло їжею, мати вийняла всі запаси, які в неї були, й наварила кнедликів, картоплі й м'яса; завтра вона заріже йому курку... Хай син попоїсть...

Йозеф тим часом одкрояв собі хліба й швидко заходився їсти.

— Чимало лиха скуштував, синку?

— Всіляко бувало, — махнув Йозеф рукою, — але тепер я вдома... Тільки, як би це вам сказати, я гадаю, що буде все-таки краще, якщо я знову поїду, візьму папірець і поїду кудись-інде; хто зна, можливо, по мене все ж таки прийшли б.

Мати згадала, що додому повернувся також його давній приятель Фріцек Вінклер, отой рудий. Він приїхав кілька місяців тому і залишився у селі, він коваль, і його одразу ж узяли до маєтку.

— І ні про що не питали? — здивувався Йозеф.

— А про що мали б його питати? Там же був не тільки він, там були всі.

— Я хотів би з ним поговорити, — мовив Йозеф, і мати пообіцяла, що потім побіжить його покликати. Зараз Фріцек, певно, на роботі, отож їм краще буде зустрітись увечері. Але до управління Йозеф може піти навіть зараз, чим скоріше він одержить папірця, тим краще; тепер уже рідко хто повертається додому, це тільки він так довго забарився.

— Так, забарився, — кивнув головою Йозеф.

Він умився, поголився, і мати, глянувши на нього, заявила, що тепер він має зовсім інший вигляд.

Вона старанно вичистила надворі його старе солдатське лахміття, потім заходилася гарячою водою виводити плями. Відрізавши металеві гудзики, вона пришила на їхнє місце звичайні.

Йозеф швидко пройшов селом; на вулиці в цю пору не було майже ні душі, кілька

людей він побачив тільки біля сільського управління з написом великими буквами, намальованими просто на стіні: «Національний комітет». Здавалося, ніхто надто пильно не придивлявся до чоловіка у військовій уніформі.

А може, в селі існував неписаний закон, згідно з яким люди не звертають один на одного уваги? Хто зна, може, вони теж не люблять, якщо хтось до них звертається, і тому радше мовчать, але в душі кажуть: «Ти ба, Йозеф П'ясек уже вдома!»

Йозеф пригнічено піднявся кам'яними сходами, які вели до кабінету адміністративного комісара, його колишнього вчителя Зейфара.

Все обійшлося дуже добре, і навіть те, що в Йозефа не було жодного документа, не викликало в учителя ніякої підозри.

Поки секретарка виписувала йому документ на підставі метрики, яку він про всяк випадок захопив із дому, Зейфар поклав долоню на купу паперів, що лежала на столі:

— Бачиш, П'ясек, яким я став урядовцем? І так щодня, приходять усе нові й нові папери... Списки людей, яких розшукують... Війна... Кажуть, вона вже скінчилася, але для ось цих ще ні. Скільки людей назавжди втратили своїх близьких! — Потім він узяв до рук іншу пачку паперів, значно тоншу: — А тепер поглянь сюди: цих теж розшукують. Воєнні злочинці... Їх мабуть-таки знайдуть, хоч і не всіх. Такі списки розсилають по всіх управліннях, але де в такому селі, як наше, міг би взятися воєнний злочинець...

— Воєнні злочинці? Тобто ті, з верховного керівництва?

— Ні, дрібніші теж... Ось тут є списки саме таких, менших. Начальники концентраційних таборів, капо, люди із особливих загонів. Страшенно бридка робота, не хочеться навіть читати ці імена.

І Зейфар гидливо відсунув список.

Нарешті секретарка виписала Йозефові тимчасове посвідчення, і тепер йому треба було піти до суміжної кімнати по продовольчі картки.

— Із цим посвідченням підеш до міста в штаб військ — тобі треба пройти військову службу.

Йозеф вражено подивився на Зейфара. Той кивнув головою:

— Ти ж громадянин республіки і мусиш служити їй. — Потім заспокійливо додав: — Для таких, як ти, строк служби всього два місяці. Ви своє вже відслужили.

Швидко вийшовши з управління, Йозеф попрямував додому. «Значить, усе пройшло досить гладко, — мовив він у думці. — Ні, все ж таки не зовсім... Список дрібніших злочинців... Начальників блоків, капо, людей

з зондеркоманди¹... Їх розшукують... Можливо, багатьох із них знайти не вдасться. А можливо, вдасться через деякий час. Та яке тут значення має час? Яке тут значення має рік чи два? Списки розіслані по всіх сільських управліннях. Тут, у Польщі, в Німеччині... І скрізь розшукують...»

Раптом розчинилися двері, й на порозі став колишній Йозефів товариш Фріцек Вінклер. Тепер він, звичайно, знову звався Бедржіх.

Хвилину обидва пильно дивилися один на одного.

— Я б нізащо не впізнав тебе, — мовив, нарешті, Вінклер. — Ти дуже змінився.

— Ти теж. Але я тебе впізнав би. Ти тільки потовщав.

— Що з тобою сталося, що ти так змінився? — здивувався Вінклер.

— Виріс. Незабаром мені сповниться двадцять п'ять.

— Мені теж, — сказав Вінклер і сів.

Обидва мовчали. Про що їм було говорити? Вони вдома, живі. Що їм іще треба? Вінклер запалив сигарету й запропонував Йозефові.

— Чому ти повернувся так пізно? — запитав, нарешті, Вінклер.

— Мене поранило в самому кінці війни. В живіт. І, крім того, я затримався в таборі.

— А я повернувся одразу ж, нас навіть у табір ніхто не брав. Марш додому — і край.

Йозеф і Вінклер дивилися один на одного пильними, допитливими поглядами.

— Ну, як воно тут? — запитав Йозеф.

— Одержимі посвідчення, потім тобі дадуть військовий квиток — і край. Кажуть, підемо на військову службу...

— А робота є? — запитав Йозеф.

— Скільки завгодно, — пахнув Фріцек димом. — Вона, мабуть, зараз є скрізь. Хіба в Німеччині, можливо, нема. Там, кажуть, ще й досі чухаються.

— Просто не знають із чого почати.

— Я лишився вдома, — усміхнувся Фріцек. — У маєтку. Якщо хочеш, то тебе теж можуть узяти.

— Ще не знаю.

Потім знову запала мовчанка.

— Ти згадуєш іноді про те... що було там?.. — неквапливо, із притиском запитав Йозеф.

Фріцек похитав головою:

— Ні. Навіщо?

— Справді, навіщо... Ти, Фріцеку, теж іще десь був, чи тільки у вермахті?

Вінклер підвів голову, подивився на Йозефа, немовби хотів переконатись, що той має на увазі.

— А де б я іще мав бути? — неохоче промимив він.

— Ну, тебе могли послати куди завгодно, — мовив Йозеф.

— Якщо посилали, то ніхто нічого не гіден був удіяти. Доводилося слухатись, правда ж?

— Та правда.

— І виконувати накази... А більш я нічого не робив, — виразно мовив Фріцек. Але тут же примирливо усміхнувся: — Ти, бачу, побоюєшся! Видно, що тільки-но повернувся. За якийсь час усе це в тебе мине.

— Що?

— Ну, докори сумління...

Йозеф мовчки кивнув головою. Фріцек ще якусь хвилину посидів, потім несподівано підвівся.

— Треба йти. Вранці ми встаємо ще затемна... Тобі можна вилежуватися. Це єдине, що ти можеш робити вдома у перші дні. Валятися в ліжку, жерти й ні про що не думати! А тим більше про те, що було там.

Йозеф провів його до хвіртки. Вони мовчки попрощалися. Ніч була гарна, тепла.

Йозеф довго дивився на зірки, які тремтіли у високому небі.

«Не думати про те, що було... Я це й сам знаю, але хто мені скаже, як я тепер повинен жити? Хто скаже: «Те, що було, більш ніколи не повернеться — ані у споминах, ані в докорах сумління». І хто скаже, що воно не повернеться у тих списках, які лежать на столі в канцелярії національного комітету? — Йозефа огорнуло почуття самотності. — Люди, які сидять за он тими освітленими вікнами, думають про те, що вони завтра варитимуть, життя увійшло в звичну колію і продовжує свою безперервну ходу, люди думають про майбутнє, як про цілком природну річ. І тільки я не знаю, що робитиму завтра. Хоч тут досить спокійно. — Відчуваючи свою безмежну самотність, Йозеф рішуче сказав сам собі: — Завтра я звідси піду».

«Світ великий, — міркував Йозеф, проминаючи села й міста, — світ великий, ти йдеш його дорогами й не думаєш про те, де ночуватимеш».

З ним скоїлося таке, чого він зовсім не сподівався: йому сподобалося мандрувати, без кінця-краю і мети, звичайно, теж сподобалося простувати пішки, іноді під'їжджати на попутній машині, казати, що він шукає роботи, хоч насправді він її не шукав. Йому хотілося йти і дивитися, зупинятися й зовсім не думати про те, що було. Йозеф не знав,

¹ Особливий загін (нім).

що в цій раптовій свободі він скидає з себе минулі роки, які важким панцирем лежали на ньому.

Таке це був панцир, твоя військова шинель, і нема чого себе обманювати. Ти жив, як тобі наказували, жив, як тобі наказували і в таборі для військовополонених, ти жив би так само і вдома, в рідній оселі. А тут тебе зовсім ніщо не зв'язує, тут ти здобув справжню свободу. Ти щодня залишаєш позаду те, що було вчора, щодня віддаляєшся од свого минулого.

Але є речі, які все-таки зв'язують людину. Наприклад, продовольчі картки. Тобі треба було щось їсти, для цього потрібні були картки, а їх можна було одержати тільки на підставі довідки з місця роботи.

Старий бродяга, якого він зустрів на шосе, що вело повз великий металургійний завод, навчив його, що в таких випадках треба робити.

— Не будь дурнем, чоловіче, ти молодий, а таких скрізь охоче приймають. Ходи зі мною, і ти сам побачиш, як ми це швидко владнаємо. — Старий усміхнувся беззубим ротом і взяв Йозефа під руку: — Це дуже просто: ми попросимо з тобою роботу, і нам її дадуть; а потім марш до управління по картки, ну, а за два-три дні adieu, нехай шукають нас! Іноді це вдається й за день, залежно від того, який де порядок, але три дні, як то кажуть, для мене норма. А потім маєш місяць спокою... Ти йди попереду, якщо хтось запитає, скажи, що ми родичі й хочемо працювати разом, я вже немолодий, мене беруть неохоче.

Йозеф і старий зайшли на територію заводу; вартовий насуплено показав їм, як пройти до відділу кадрів.

Дівчина, що сиділа там біля віконця, попросила в них посвідчення. Бродяга подав свою трудову книжку; в Йозефа книжки не було. Дівчина хвилину повагалася, потім пішла кудись і незабаром повернулася.

— Поки що ми могли б вас узяти. Але ви мусите написати, щоб вам вислали книжку... Хочете на тяжчу роботу?

Йозеф хотів уже був кивнути головою, але, згадавши про те, що йому казав старий, мовив:

— Це мій дядько. Він хоче працювати зі мною. Ми прийшли сюди разом... Отже, дайте нам якусь легшу роботу.

Дівчина роздратовано скривила губи:

— А він не дуже старий? Це металургійний завод, і легкої роботи в нас немає... Хочете на склад? Але там найнижча платня.

Йозеф кивнув головою, підписав формуляр, старий теж поставив свій підпис, і обидва вийшли.

— Місяць можемо не журитись, — засмі-

явся бродяга. — Ходімо подивимось на роботу, а пополудні марш до управління...

Наступного дня бродяга щез.

Йозеф залишився. Він попрацював на складі тиждень, потім одержав платню й зробив те, що й половина інших робітників, — наживав п'ятами. Вийшов рано-вранці і сів на першого ж грузовика.

— Куди? — запитав шофер.

— Байдуже... Куди-небудь...

— Шукаєш роботу?

Йозеф кивнув головою.

— Нам саме потрібні вантажники. Можеш найнятися, якщо хочеш. Ми возимо овочі.

Йозеф не відповідав. Шофер почастував його сигаретою.

— Я їжджу сам. А це чортзна-що — їздити без вантажника. Все навантажуй і розвантажуй сам, одній людині це не під силу. Вантажникам платять мало, я знаю... Але тепер усе зміниться. Читав сьогоднішні газети?

Йозеф газет не читав. Вони його не цікавили. Він не міг із них довідатися про те, що хотів знати: як жити далі... Як забути все, що було... Як від нього втекти.

Йозеф похитав головою.

— Не знаю, якої ти про це думки. Але ти явно з того ж самого тіста, що і я. А з мене вже досить того, що скрізь порозсідалися ці пузані. Хіба неправда? Казали, до дідька, все належатиме людям, а що насправді? На нашому підприємстві поставили народного управителя, і я не брешу — він жирніший за свиню і гірший за капіталіста. Його треба вигнати в три вирви... Це я кажу тобі для того, аби ти бачив, що в нас добре й що тобі теж було б добре, якщо, звичайно, ти не білоручка, але я бачу, що ні... Крім того, я можу гарантувати тобі, що ти дістав би добротні робочі черевики й щось з одєжі. Де ти, скажи, будь ласка, доп'яв це солдатське лахміття?

Шофер зупинився в маленькому містечку біля крамниці, де йому треба було розвантажити машину, і Йозеф, ясна річ, допоміг йому.

— Слухай, ти вмієш правити машиною?

— Трохи вмію... Я все вмію потроху, — мовив Йозеф і гірко всміхнувся. Потім показав на свою військову форму: — Там я навчився всього.

Шофер саме під'їхав до шинку й зупинив машину. Ставши на приступку, він здивовано обернувся до Йозефа:

— Тобто як? Ти служив у армії?

Йозеф кивнув головою. Він ніколи ні з ким не розмовляв на цю тему, але зараз йому захотілося комусь про все розказати.

Шофер зіскочив долі й зачекав, поки Йозеф вийде з кабіни. Потім мовчки замкнув її. Йозеф згадав, що раніше, біля крамниці, він цього не робив.

— Значить, ти німець! — неквапливо мовив шофер і сумно закивав головою.

— Ні... Але я був у війську.

— Чех і служив у них... Тьху!

Шофер ще раз подивився на Йозефа і мовчки попрямував до шинку.

Йозеф усе зрозумів і вийшов на шосе.

«Дурень, — мовив він у думці, — ношуся зі своїм минулим, мов телепень, і не зробив навіть найпростішого — не скинув із себе це кляте ганчір'я. Просто дивно, як я можу в ньому ходити? На мене ж будь-хто зверне увагу. Треба знайти десь роботу на більш-менш тривалий період. Щоб я міг заробити на костюм...»

IV

Про те, що сталося на заводі просочування деревини, говорилося чимало, але імені героя ніхто не знав. Не було коли його запам'ятовувати. Настав надто тривожний період, чоловіки цілими ночами сиділи на зборах, а жінки простоювали під порожніми краніями.

Настав час стиснути кулак, казали агітатори, бо під загрозою опинилися всі завоювання робітничого класу.

І все ж таки знаходилися хвилини поговорити й про те, що сталося на заводі. Люди раділи, що в ту вирішальну добу, в яку вони збиралися наступити на горло спекулянтам, народжуються герої.

В одній з газет з'явилося зовсім маленьке повідомлення про те, що якийсь Й. П., ризикуючи своїм життям, вивіз із заводу охоплені вогнем вагони.

В іншій газеті про це писалося інакше. Згідно з її версією, це був вчинок, гідний наслідування: простий робітник, зрозумівши, що майно заводу належить уже не акціонерам, а народові, запобіг великій пожежі на його території і в такий спосіб урятував важливий державний об'єкт. Цей вчинок свідчить, що робітничий клас добре знає, де його місце, і вміє берегти те, що йому доручено.

Ім'я героя нікого не цікавило.

Коли Йозеф повернувся додому в новому костюмі, мати сплеснула тихо руками й подумала, що син зробив правильно, поїхавши із села. В Йозефа золоті руки, і він десь знайшов собі роботу. Його, напевно, там цінять...

Йозеф не прохопився ні словом про те, звідки в нього цей костюм. Як завжди, він сидів до самого вечора на ослоні біля грубки й мовчки чекав, що йому розповість

мати зі свого маленького світу, який дедалі дрібнів — власне, цей світ обмежувався старою хатиною та дорогою до маєтку. А він побував у більшому світі й навіть став героєм. Він? Як це — він? Хіба комусь відоме його ім'я?

І добре це чи погано, що воно нікому не відоме? Хто може йому відповісти на це запитання?

Того дня, коли Йозеф опинився біля заводу просочування деревини й вирішив спробувати влаштуватися тут на роботу, він ні про що не думав. До цього він працював на будівництві носильником, вантажником, прокладав шосе, але його гнало все далі й далі...

«Мабуть таки справді шкода, що моє ім'я загубилося в тій пригоді з охопленою вогнем цистерною, бо я дійсно повівся тоді досить мужньо... Але зрештою хіба я думав у ті хвилини про якусь славу? Звичайно, не думав. Але про що в такому разі я думав?»

Йозеф справді цього не знав, як би він не сушив собі голову, все одно не знав... Не те, щоб не міг згадати, про що він тоді думав, очевидно, тієї хвилини, коли він кинувся до залізниці, він взагалі ні про що не думав, хіба про те, що треба будь-що перепинити дорогу вогню й не дати йому поповзти по всьому заводу.

І взагалі, що таке героїчний вчинок? Певно, це такий вчинок, який людина здійснює раптово. Якби в неї було більше часу на роздуми, вона, можливо, цього не зробила б. Коли б у Йозефа було доволі часу на розмірковування, він стояв би собі, як решта, осторонь і чекав би, поки цистерна справді не вибухне. Але він кинувся до паровоза й потім уже не міг зупинитися.

А можливо, тут було й щось інше, якесь почуття солідарності з рештою людей.

«Але що я згодом сказав директорові, — його прізвище було Чабай, — коли він завіз мене до свого кабінету й примусив умитися, сісти й випити кави, а потім відкоркував пляшку горілки? Що я казав йому, коли він мене запитав, як моє прізвище, бо, мовляв, він хоче повідомити його всьому заводові?»

Я сказав, щоб він нічого не повідомляв, і промимрив своє прізвище так, що він нічого не зрозумів.

— Товариш Пацек? Гаразд... Ти працюєш на заводі? Не працюєш? Значить, ти опинився тут цілком випадково?

— Я хотів влаштуватися на роботу.

— Ти прийнятий, товаришу, щоб я був такий здоровий! А ким би ти хотів працювати?

— Не знаю... Можливо, чорноробом.

— Ти що, збожеволів? Будеш тут, коло мене. У дирекції. Мені потрібні такі люди, як ти.

Я почервонів од радості й страху і похи-

тав головою. Так, я похитав головою і не прийняв жодної його пропозиції. Не прийняв, бо знаю, що це означало б. Звідки ти... Які маєш документи... Де ти був під час війни... Принеси довідку з села, в якому народився, про свою благонадійність... Я сказав:

— У мене немає ніякої освіти, і я не зумію тут працювати. Дайте мені яку-небудь просту роботу. Щоб я зміг заробити на ній трохи грошей.

— Гроші ти заробиш, це без сумніву. Ми тебе нагородимо... Я про це подбаю, адже ти врятував державне майно!

Він подивився на моє старе солдатське лахміття.

— Звідки воно в тебе? — коротко спитав мене, і в його голосі раптом прозвучали нотки якогось дивного недовір'я.

— З табору.

— З табору? — скрикнув він. — Ти був... І ти шукаєш роботи? Тобі ж самі повинні були її дати!

Чабай, звичайно, мав на увазі інший табір. Схопившись зі стільця, він забігав по кабінету.

— Значить, он воно як... Гарно ж із нами граються. Недавно наказали заарештувати п'ятьох партизанів, одного з них я знав. Наказали заарештувати їх, мов якихось злодіїв, бо, мовляв, десь під час війни вони реквізували вагон продуктів і невідомо куди його діли. Уявляєш собі це безглуздя? Партизани повинні сьогодні якимсь чином сповідатися, куди вони діли вагон з харчовими продуктами. Це ж ясно, що самі вони їх не зжерли. Але в них немає доказів... А які для цього потрібні докази, коли вони мерзли в лісі? Я теж був там... Довго цього вже ніхто не витримає, ми не дозволимо. Ні, не дозволимо... — Він зняв трубку й попросив когось зайти до нього. Прибігла здивована секретарка. — Марженко, запиши собі... Ось цей товариш... Па... Пацек одержить ордер на костюм і пальто. Напишеш завтра вранці до профспілкової організації, що він зробив, хай тобі хто-небудь скаже, скільки коштує цистерна нафти й що тут могло б згоріти, якби... На ордер профспілкової організації ти одержиш усе без талонів... Я дам тобі роботу і одягну тебе.

Чабай невпинно ходив по кабінету, обурений несправедливістю, що чинилася навколо, і Йозеф нарешті згадав: це був той самий чоловік, що перший прибіг до охопленої полум'ям цистерни і, погрожуючи машиністові револьвером, примушував його лізти на паровоз; так, це був він... Але машиніст не послунав: він зі страху впав на землю, і Чабай револьвер виявився безсилим.

— Вони нахабніють з кожним днем. Отой негідник, пан адвокат Штоккер, якому раніше належав цей завод, зажадав, аби йому

завод віддали. Добре ще, що в органах влади сидять рішучі люди... Та й то, правда, не всі, цього типа треба було заарештувати, а не залишати на волі... Мало ми їх розстрілювали, голубе, тому й не дивно, що так виходить. Скільки, цікаво, має костюмів Штоккер, пан фабрикант, як його тут іще називають... Мене тут називають партизан Чабай. Ідіоти з канцелярій, розумієш. Пан фабрикант і партизан... Вони не знають, що кращого титулу, ніж партизан, для мене немає! А в вічі мене називають пан управитель...

Йозеф прислухався до гнівних Чабаяєвих слів, і йому чомусь стало шкода цієї щирої, запальної і такої відважної людини.

— Роботу в нас ти дістанеш. Біля деревини, якщо не хочеш у канцелярії. Я пошлю тебе на склад просоченої деревини. Там потрібна надійна людина. Бо вже якось було, що ми навантажили деревину у вагон, і вона пішла туди, куди не мала йти... Керуватимеш бригадою вантажників і записуватимеш те, куди відсилають вагони. Той негідник Штоккер домовився у Словаччині з такими, як він сам, із демократичної партії, розумієш, і через їхнє посередництво продавав у Швейцарію... Оглядається на задні колеса. Але я, до дідька, вставлю у них палицю! Роздобудеш список підприємств, куди наші шпали потрапляти не повинні... Усе це дуже складно, голубе, я теж спочатку був розгубився й навіть кілька дурниць упоров, бо що там дивуватися, я теж ніколи в житті цим не займався, можеш мені повірити...

Коли Йозеф вийшов од Чабая з ордером в руці, домовившись, що наступного дня стане до роботи, він відчув, що в його житті сталася вагома зміна.

В канцелярії на підставі тимчасового посвідчення йому видали довідку про те, що він дійсно працює на цьому заводі.

«Ні, я таки справді здійснив героїчний вчинок».

Це, звичайно, міг зробити і хтось інший, але кинутися до охопленої вогнем цистерни нікому навіть на думку не спало тієї хвилини, коли пролунав перший тривожний крик: «Вагон горить!».

Буквально за хвилину до цього Йозеф зупинився біля гурту робітників і запитав, де можна знайти того, хто приймає на роботу. Він хотів би влаштуватися до них на завод... Йому недбало махнули в бік управління.

Насипом, який вів на територію заводу, старий паровоз, без угаву посвистуючи, тягнув цистерну. І саме в ту мить, коли він порівнявся з найбільшими стосами колод, пролунав крик: «Вагон горить!»

Йозеф обернувся і побачив, що над цистерною в'ється струминка чорного диму. Паровоз протяжно засвистів і зупинився.

Кочегар і машиніст, вискочивши з паровоза, побігли вниз по насипу.

Зчинився крик. Чорна струминка диму дедалі товщала.

Йозеф хотів крикнути, що небезпеки великої тут іще немає, що то, мабуть, горить нафта, розлита біля горішнього отвору цистерни, — вона загорілася од іскри з паровоза, — це дрібниця, і нема чого кричати, але тієї ж миті загула сирена, яка залишилася на заводі ще з періоду війни. Звук її покотився далеко навкруги, і люди один за одним почали кидати роботу. Вони добре знали цей звук, і всіх охопив страх.

В розпалі паніки й загальної втечі біля паровоза раптом з'явився кремезний чоловік у жовтих чоботях і короткому пальті. В його постаті було щось військове й владне. Підбігши до машиніста, він схопив його за груди й затермосив ним.

— Зараз же мені лізь на паровоз, чортяко! — крикнув він. — І швидко вивези цистерну з території складу...

Але в цю мить полум'я почало наростати, воно ясно зачервоніло на тлі неба, й слідом за ним повалив густий дим.

Машиніст відмовився.

— Я не хочу спектися, я не поїду! — закричав він.

Чоловік у чоботях вихопив револьвер і спрямував його на тремтячого машиніста.

Але машиніст уже зовсім втратив розум од страху, і тепер із ним неможливо було про щось домовитися. Він упав на коліна й стиснув руками голову.

Чабай безпорадно озирнувся. Владний погляд його очей поступово згас, і на обличчі в нього відбився відчай. Один із робітників приніс вогнегасник. Але близько до цистерни підійти не наважувався.

Чабай вихопив у нього з рук вогнегасник і рішуче кинувся на насип... Але коли він крутнув кран, почувся хіба голосний свист повітря. Вогнегасник або був незаряджений як слід, або його хтось зіпсував. Чабай спересердя пошпурих червоним металічним конусом і махнув рукою:

— Тікайте...

Люди, які зацікавлено стежили за кожним його рухом, зразу кинулися врозтіч. Під насипом не залишилося ні душі, крім Чабая, який усе ще стискував у руці револьвер.

Чорний дим тим часом повалив ще гущіше.

Йозеф кинувся вгору по насипу.

Чабай хотів крикнути йому зупинитися, але встиг тільки розтулити уста.

Йозеф підбіг до паровоза. Піднімаючись до кабіни, він озирнувся і побачив, що чорне дуло револьвера все ще дивиться на нього.

Паровоз подав свисток. Це вже була не безпорадна машина, яку люди покинули на-

призволяще. З неї вихопилася цівка білої пари й пролунав пронизливий свист.

Душачись у їдкому диму, Йозеф зрозумів, що він ніколи не бачив такого паровоза. Це був старий, маневровий паровоз. Йозеф зрозумів, що мусить передусім відпустити гальма. І тієї ж миті ввімкнув тягу. Паровоз засопів. Уривчасто, різко.

З цистерни весь час валив дим і огортав паровоз. Коли паровоз рушив, вітер збив дим назад. Йозефові стало легше. Тепер він не душитиметься, не буде кашляти й бачитиме перед собою колію... Але він не знав, куди поїде. Якнайдалі від стосів дерева, це ясно, якомога далі від них, а там буде видно. Паровоз їхав повільно, але їхав. Дим ставав дедалі гущіший. Йозефа охопив страх. Якби цистерна раптом вибухнула... Але мить подумавши, він трохи заспокоївся: за тендером під металічним панциром цієї чахкалки йому загрожує менша небезпека, ніж коли б він стояв на колії.

Зненацька він побачив перед собою перепону: великі залізні ворота, які перекривали в'їзд на територію заводу, були зачинені. Врізавшись у ворота, паровоз розбив їх і з гуркотом якусь хвилину тяг одну їхню половинку по залізниці.

Потім Йозеф звернув увагу на те, що сто-си колод залишилися вже позаду й що навколо — чисте поле, луки, а попереду чорніють якісь будівлі. «Зупиняй, зупиняй», — наказував собі Йозеф, але від хвилювання йому вдалося лише трохи пригальмувати. Гальма заскрипіли об колеса, паровоз здригнувся, цистерна наштовхнулася на нього, і Йозеф боляче ударився в груди. Лише після цього йому вдалося зупинити паровоз. «Відчеплю цистерну й від'їду трохи далі», — подумав він і цю ж мить помітив, що рейками слідом за ним біжить чоловік у короткому пальті, простоволосий і вже без револьвера.

Коли Йозеф опинився між тендером паровоза й цистерною, його охопив страх. Він чув глухе гуготіння полум'я, цистерна, мабуть, була погано закрита, і вогонь проник уже досередини. Якби в цю мить стався вибух, всьому настав би кінець... Але все минуло щасливо.

Йозеф знову вихопився на паровоз і, тепер уже вміло відпустивши гальма, поїхав. Охоплена вогнем цистерна залишилася позаду. Трохи проїхавши, Йозеф зупинив паровоз і дав протяжний свисток на знак того, що небезпека минула.

Лише тепер він помітив, що чоловік добіг до самотньої цистерни й швидким рухом відкрив круглий кран. Чорна рідина линула на схил під залізницею. Чорний жирний струмінь.

Тепер нафта вже не вибухне, вона може хіба горіти.

Йозеф і чоловік мовчки стояли один поруч одного, заховавшись за паровозом, і чекали.

Вогонь страхітливо димів. Але горів він посеред чистого поля і тому нікому вже не загрожував.

Чоловік обернувся до Йозефа й рвучко схопив його за плечі:

— Чорт... Просто неймовірно... Молодець, парубче, ти врятував нам, можливо, весь завод. Колоди на складі палахкотіли б, просто любо було б дивитись.

— Приїхали б пожежники, — сказав Йозеф.

— Ет, облиш, які там пожежники! — махнув Чабай рукою. — Ходи зі мною, трохи вмиємося.

Оце і все, потім вони розмовляли разом у Чабаявому кабінеті. І ось тепер Йозеф — герой.

Але головне було не це. Головне те, що він працює на заводі, керує навантажуванням вагонів, свариться із залізничним начальством за порожні вагони й записує, куди скільки йде просоченої деревини. Про його вчинок уже майже ніхто не згадує, в цьому зрештою не було чогось видатного. Звичайний вияв відваги. Своє солдатське ганчір'я Йозеф заховав за купу колод, де зсипали попіл.

«Тепер я маю все, що хотів. Нічим не відрізняюся від інших. Ні, людина таки не може весь час носити з собою своє минуле. Вона не сміє весь час думати про те, що було колись. Нічого не було...

Якщо я йду вулицею в новому костюмі, якщо після роботи я йду до шинку і слухаю, про що розмовляють люди, значить, я справді змінився, став іншим».

Іноді для такого нового народження людини вистачає однієї-однісінької секунди. А іноді на це потрібні цілі роки.

Але щоразу, коли людина відкидає своє минуле, їй стає набагато легше. І в неї з'являється нова надія.

V

Якщо продавщиці універмагу захочеться піти ввечері до перукаря, то це не так легко зробити. Вона мусить закінчити торгівлю на цілу чверть години раніше, про що, звичайно, не сміє знати завідувача секцією. А це означає, що всім, хто приходить до універмагу в останню хвилину, вона каже, що товарів, які їх цікавлять, немає.

Тилда останнім часом працювала у секції галантерейних товарів, і там зробити це

було особливо важко, проте вона добре знала, як знайти вихід із становища.

Каса в неї вже була замкнена. Вона на хвилину вийшла із секції, попрохала сусідку поглядати на прилавок, а коли знову повернулася, губи в неї вже були нафарбовані і з-під халата виглядала сукня. Повз прилавки проходили вже останні покупці, і навряд, щоб хто зупинився біля секції галантерейних товарів.

Отой чоловік, що ходить по крамниці й дивиться скоріше на дівчат, ніж на товари, зупиниться, мабуть, коло якогось іншого прилавка.

Тилда поглядає на годинник. Стрілка повзе нестерпно повільно. Але вона вже одяглася й вискочить одразу ж по шостій. До перукарні дві хвилини ходьби. Дора ще в обід пообіцяла, що її одразу ж посадять у крісло. Вона хоче зробити укладку волосся, а це забере цілу годину. Дора божилася, що в неї ще лишилося трошечки американської води. Клялася, що це рештки, бо з Америки все вже покінчено. Після Лютого вона з нами вже не торгуватиме, каже шеф.

«Ну й нехай, — думає Тилда, — що мені до Америки? Головне, щоб я одразу ж після шостої була в перукаря. О пів на восьму я вже можу бути вдома. Встигну ще похапцем повечеряти. Швиденько перевдягнуся й за кілька хвилин після половини восьмої можу бути вже на вулиці. Зденек зачекає».

В цю мить біля її прилавка зупинився покупець. Вона вороже глянула на нього. Чоловік узяв з прилавка помазок.

Тилда озирнулася, чи не стоїть позаду завідувача. Але та теж пішла перевдягатися.

— Один помазок, серденько, — мовив чоловік і всміхнувся.

Тилда похитала головою й теж усміхнулася:

— Не раджу вам його брати. Він не дуже добрий. Завтра в нас будуть кращі...

Чоловік вражено поклав помазок на прилавок, проте тут же знову взяв його.

— Я розумію... Але мені треба сьогодні поголитися.

Тилда у відчаї дивилася то на годинник, то на свою замкнену касу.

— Я все ж таки візьму цей помазок.

— Універмаг замикається, добродію. Вже пізно, прийдете завтра.

— В такому разі, ви будете винні в тому, що я сьогодні не поголюся, — усміхнувся покупець, і Тилда раптом помітила, що в нього дуже гарні очі. Але навіть коли б він був весь із золота, робочий час у неї закінчився, і вона ще кілька хвилин тому мала бути вже на вулиці.

— Скільки він коштує? — питає впертий покупець.

— Двадцять крон...

«Ну що ж, — змирившись, думає Тилда, — в найгіршому разі він дасть мені гроші, і я виб'ю чек завтра вранці».

Але в покупця було сто крон. І Тилда не знайшла здачі навіть у своїй сумці.

— Прийдете завтра, каса вже замкнена, — мовила вона врешті благальним голосом.

Покупець озирнувся по крамниці й усе зрозумів.

— Он воно що... Ви поспішаєте. Це можна було сказати одразу ж... А мені помазок конче потрібен, повірте. Що ж, доведеться прийти завтра, але по здачу.

Тилда стояла роздратована, тримаючи в руці сто крон, і кляла в душі покупця. Він знову всміхнувся їй, але вона цього не помітила. Швидко кивнувши головою, Тилда рвучко поклала гроші в сумку й накинула на прилавок прозорий зелений целофан.

Нарешті, вона полегшено зітхнула. Покупець пішов уже до виходу. Біля дверей він обернувся, але зляканої дівчини за прилавком вже не було, вона в цю хвилину вже мчала чорним ходом, перестрибуючи через три східці.

Йозеф поволі вийшов з універмагу. Мигичив дрібний дощ.

Йозеф попрямував додому. Минуло чимало часу, поки він зміг сказати: «додому». Не до дерев'яних бараків, що, як правило, стояли на пустирях біля заводів і в яких мешкали тимчасові робітники. Сьогодні він справді йшов додому. Ввечері він піде трохи погуляти, не можна ж весь час ходити тільки між стосами колод та невеличкою канцелярією, де він веде облік навантажених вагонів.

Останнім часом на заводі багато чого змінилось. Передусім пішов Чабай. Кажуть, його взяли кудись у міністерство, після Лютого скрізь потрібні такі люди.

Йозеф усміхнувся. У перші дні після Лютого завод нагадував справжню божевільню, і Чабай одразу ж почав діяти. Передусім вигнав усіх, хто мав зв'язок зі Штоккером. Тим паче, що Штоккер дременував за кордон. Темп виробництва трохи зменшився, це правда, дерево привозили нерегулярно, з довгими перервами. Та потроху справа почала налагоджуватися.

Сьогодні пополудні Йозеф переніс речі до свого нового господаря, старого Манека, будиночок якого стояв під залізницею; біля будиночка був невеличкий садок. Колись у садку розцвітуть квіти, і Йозефові нітрохи не заважатиме, що по насипу їздять поїзди. Зрештою такий краєвид навіть приємний.

Перебравшись до Манека, Йозеф хотів поголитися, але виявилось, що він десь загубив помазок, тому оце довелося йти до універмагу. Просто смішно, що ця дівчина так поспішала.

«Смішно? — Йозеф похитав головою. — Зрештою це цілком нормально, це тільки я ніколи нікуди не поспішаю, тільки в мене вільні вечори — ніхто не жде мене, й мені не треба нікуди поспішати. Іноді це добре, коли тебе ніхто не жде, але якщо так триває безперервно, то це вже кепсько».

Старий Манек лагодив у саду тин.

Йозеф подумав, що із ввічливості треба зупинитися біля нього.

— Туман, га? — мовив він.

Старий кивнув мовчки головою.

— Якщо треба, то я можу вам коли-небудь допомогти.

Старий вийняв з рота гвіздок, припасував латку й відповів:

— А що б я робив цілий день? Через криву ногу мені дали пенсію, то треба ж чимось бавитись. Дочки нема вдома з самого ранку.

Йозеф знизав плечима.

— Шинок звідси далеко?

Старий пожвавішав, очі його засяяли.

— Хочете випити? Ні, недалеко, одразу ж за залізницею є буфет.

— Через залізницю ходити заборонено, — засміявся Йозеф.

— До шинку можна. Там є чудова житня горілка, — мовив він із притиском, — оксамитна!

— Я принесу. Але спочатку трохи прибере в кімнаті.

— Чого це ви маєте прибирати? Сьогодні, правда, дівка повернеться додому пізно, але з неділі вона прибере у вас сама.

Потім вони разом сиділи в кухні й пили горілку. Йозеф лише пригублював, зате старий пив зі смаком і великим умінням.

— Отак-то воно, — озвався він сумно. — Ти живеш, чогось прагнеш, і раптом приходить старість. Ти не встигаєш навіть отямитись, як вона постукає до тебе. Залишаєшся сам, дружина вмирає, син жениться, і тільки найменша дочка ще живе коло тебе, але це теж уже недовго протриває. Ну, а потім? — За хвилину, почувши паровозні свистки, старий сумно додав: — А поїзди їздять, весь час їздять і весь час їздитимуть... Дивно, правда? Усе зміниться тут: тільки поїзди їздитимуть, як і їздили...

Йозеф підвівся і вийшов з кухні. Треба поголитися й сьогодні ввечері кудись піти. Спершу до шинку, а там буде видно... Нарешті, все владналося, і тепер трохи можна подивитися, як живуть люди.

У вузькій кімнатці, в якій він тепер житиме, стояло залізне ліжко, старий стіл і стільці. Обстановка бідна, але йому більше нічого не треба. Йозеф розклав начиння для гоління, а коли взяв у руки помазок, знову всміхнувся. «Завтра треба буде піти до цієї продавщиці. Між іншим, вона нічогенька... Тільки що з цього. Вона явно не чекала на

мене. Піду по здачу... Як це казав старий? Поїзди їздитимуть, як і їздили... Хоч я і далі ходитиму повз залізницю сам. — Йозеф задоволено подивився на себе в дзеркало. — Здається, я справді осідаю тут, починаю товщати. Зрештою на заводі роботи не так то вже й багато, і я сиджу собі в канцелярії. Шпалами я більше не морочу собі голову. Вигляд у мене зовсім не той, що був раніше, далекі, я цілком змінився. Тепер мене, мабуть, взагалі важко впізнати. Десь у мене була давня фотографія, ще з тих часів... Так, із часів військової служби. Правда, на ній я знятий по-домашньому, у звичайній сорочці з відкритим коміром. — Йозеф озирнувся, немовби про щось міркуючи. Потім засміявся. Голосно. Згадав, що він тут сам, зовсім сам. Сам у замкненій кімнаті. Провів рукою по обличчю. Бути самому в кімнаті непогано. Скажімо, зараз, коли хочеться поглянути на свою фотографію. Він вийняв книжку в сірих полотняних палітурках і здивовано глянув на фотографію. — Зовсім інша людина! Як одна й та сама людина може так змінитися? Мабуть, уся причина тут у тому, що я задоволений життям. Що було, те залишилося далеко позаду і перестало мене тривожити. — Йозеф прибрав зі столу начиння, помазок поставив на шафу, ще раз подивився на нього і всміхнувся. — Я досить розкішно почав своє нове життя. За помазок заплатив сто крон...

Йозеф надяг новий костюм. Почистив щіткою нові штани і вийшов на кухню.

Манека біля столу вже не було, пляшка теж зникла. З суміжної кімнати долинув жіночий толос.

— Пане Манек, я беру ключ, — голосно сказав Йозеф.

Жіночий голос замовк. Старий вийшов на кухню й кивнув головою:

— Беріть отой великий, так, той... — І позмовницькому підморгнув Йозефові. Раптом хтось рвучко відчинив кухонні двері. Йозеф обернувся. Хотів привітатися, розтулив рота, але тут же застиг, неспроможний вимовити й слова.

Тилда, яка вбігла до кухні в розстебнутій сукні, скрикнула. Але не тому, що на ній була розстебнута сукня.

Обоє заціпеніло стояли одне навпроти одного.

— То це ви...

Важко сказати, хто, власне, вимовив ці слова. Можливо, обоє разом. А потім Тилда і Йозеф засміялися. Тилда повернулася до кімнати.

— Навіжені, — промимрив Манек, який нічого не второпав.

Йозеф нічого йому не сказав. Він був уже одягнений, тому треба було йти. Але пішов він дуже неохоче. На вулиці сюди й туди

походжав юнак. Чекав... На неї. Йозефа це дуже засмутило, хоч пояснити собі, чому саме, він не міг.

VI

Йозеф щосуботи їздив провідувати матір, але весь час мовчав, і мати іноді пильно дивилася на нього. «Я для неї загадкова, майже чужа людина, — думав у такі хвилини Йозеф. — Але мені, власне, нічого не бракує, те, що було, залишилося позаду, і я дуже радий. Більше мені нічого не треба».

Ти щасливий, Йозефе?

«Можє, й щасливий, бо все, нарешті, прояснилося, так, мені вже нема чого боятися, коли я їду селом: он той мене впізнає, оцей одвернеться, щоб я його не впізнав. Усе це вже минуло. Люди розсілися по світу, дехто залишився удома, в управлінні сидить хтось інший, учителя Зейфара вже немає. Люди повступали до політичних партій, але тепер, після Лютого, усе лопнуло: похиливши голову, ходить той, що був секретарем у національних соціалістів, і поводитьсь так, ніби він здійснив якийсь подвиг, але ніхто не звертає на нього уваги. Секретаріат національних соціалістів запечатаний, а секретар, кажуть, не одержує платні. Крім того, в газетах пишуть про процеси над ворогами держави, люди все це читають, а коли звинувачений зізнається, що ще за окупації співробітничав з німцями, підводять голови. І погляди їхні зустрічаються».

Іноді до Йозефа приходив Фріцек Вінклер. Здебільшого вони сиділи мовчки. Якось Йозеф неспішно заговорив про те, що все, що було там, весь час повертається до людини, хоча б у споминах.

— Дурниці, — обурено заперечив Фріцек. — Про це вже всі забули... Та й що могло б до нас повертатися? Що ми, власне, зробили? На нас натягли уніформи, і кожен добре розуміє, що ми в них не молилися.

— Саме тому!

— Але ж ми не могли нічого вдіяти, не могли! Не знаю, як хто, але я не міг...

Однієї суботи Фріцек, який завжди був такий спокійний, прийшов надзвичайно схвилюваний.

— Що сталося?

— Уяви собі, я прочитав у газеті про одного знайомого... Премлер його прізвище... Він служив спочатку в нас, а потім його перевели до концтабору, дали якесь звання. Так от, цього Премлера недавно

повісили. Розумієш, у Німеччині! — спалахнув Фріцек. — Зрештою він робив це заради неї, чи як, по-твоєму?

Йозеф похитав головою:

— У них є списки... Я бачив їх, ще коли повернувся додому; є вони і в нашому селі...

— Ну гаразд, хай у нас, але там...

— Бачиш, одержати звання у концтаборі — це не так просто.

— Певно, він зустрів когось із в'язнів концтабору. Там діялися жахливі речі!

— Не знаю, — сказав Йозеф. — Я там не служив.

І подивився на Фріцека. Очі їх зустрілися. Більше вони не сказали ні слова, і Фріцек незабаром пішов. Йозеф зрозумів, що це їхня остання розмова.

«Мабуть, немає ніякої потреби приїжджати так часто додому. І це зовсім не відпочинок — трястися стільки годин у поїзді. Там мені навіть на думку не спаде морочити собі голову такими речами».

На заводі все спокійно, Йозеф дозволяє нести себе течії часу й ні про що не думає. Хіба іноді трохи посвариться з управителем, якому не до вподоби, що він забракував багато шпал. Але з Йозефом можна про все домовитись. Зрештою половину цих шпал він приймає назад, і управитель лишається вдоволений. На зборах він каже: «П'ясек — чудова людина... На підприємстві має бути злагода, мов у ансамблі, правда? Не годиться весь час тільки цькувати один одного. Люди повинні вміти домовитись між собою, так чи ні?»

Такі дрібні пригоди нітрохи не змінювали спокійного плину життя, аж поки не настав день, коли все різко змінилося...

Йозеф знову сидить у своїй невеличкій кімнаті й дивиться в садок, де буйно розквітли кущі. На зеленкувату й жовтаву траву осідає сажа з паровоза, осідає вона й на квіти, але старий не звертає на це уваги, спокійнісінько копає грядки й для заспокоєння повторює, що поїзди тут їздитимуть весь час...

Ні, дідусю, не їздитимуть, одного дня може статися таке, що зовсім поламає їхній графік. Той, хто досі жив безтурботно, немов поринувши в сон, раптом прокидається, розплющує очі і, знає, що він бачить? Повз нього проходить дівчина, він бачить її стегна, маленькі груди, бачить її руки з червоними нігтями, бачить тінь її волосся, теж червонуватого кольору. В його житті раптом з'являється щось абсолютно нове: те, що було до вчора, залишається в далекому минулому, він вішає на роботі пальто, думаючи про те, що мусить минути вісім годин, перш ніж він повернеться додому й знову побачить її. Спочатку він почує, як

вона брязкає на кухні посудом і сварить старого Манека, а потім до його вух долине грукіт дверей, що ведуть із кухні до кімнати.

Тилда не знала, що в той час, коли вона бігає по кухні й брязкає посудом, їхній квартирант лежить у ліжку й лічить її кроки. Він був для неї лише тінню, бо вона мала інші плани — в ці дні на неї чекав Зденек, хоч це, звичайно, не її остаточний вибір.

— Добрий вечір, — вітається до неї Йозеф, коли вони зустрічаються.

— Добрий, пане П'ясек, — усміхається Тилда.

«Вона відповідає мені так, наче я вже хтозна-який старий, — думає Йозеф. — Цікаво, на скільки вона молодша од мене?»

— Ви вже повернулися з роботи?

— Самі ж бачите чи, може, ні? — усміхається Тилда.

«Теж питаю, наче дурень», — гнівається на себе Йозеф.

— Ніхто не приходив в останню хвилину купувати помазок?

— На щастя, ніхто, я вискочила рівно о шостій.

«Ну, це вже краще, — задоволено киває головою Йозеф. — Отак і далі треба».

Але Тилда щезає вже в кімнаті, скидає сукню й або береться до якоїсь роботи, або за хвилину знову вибігає на вулицю, навіть не встигнувши застібнути як слід своє червоне пальто. І Йозеф знову застається сам, лягає зверху на ліжку і, дивлячись у стелю, прислухається, як удаліні перегукуються поїзди.

У світі відбуваються важливі події, але Йозеф цього немовби не помічає. Він думає тільки про Тилду. Зате старий Манек здатний все як слід оцінити. Коли він сидить увечері в городі й у вікні з'являється його мовчазний квартирант, старий підходить до вікна.

— Мушу вам сказати, що все ж таки дещо змінилося. Я суджу про це з того, що недавно мене перестрів Мостецький. Голова заводської ради. «Нарешті все змінилося, старий, — сказав він мені, — і ми повернули події, куди слід». А я жартома й відповідаю: «А чого ж, лютий споконвіку був гарний місяць, тільки шкода, що ви не згадали про мене, коли треба було вартувати завод». Іншим разом він махнув би лише рукою, але того дня пильно подивився на мене і, немовби щось вирішивши, усміхнувся: «Можливо, старий, ми тебе ще покличемо. Кажеш, вартувати?.. Ну, гаразд, лютий уже минув, але люди нам потрібні, для тебе робота ще знайшлася б...» Уявляєте собі? Виходить, я ще можу поверну-

тися на завод! Часом до шинку або до буфету не майнете? Дещо взяли б мені...

І так Йозеф хоч-не-хоч іде через залізницю до буфету, а потім сидить зі старим на кухні. Старий наливає собі горілки, і з кожною чаркою в нього все більше розв'язується язик. У Йозефа є свій план. Якщо він сидітиме зі старим на кухні, то побачить, коли Тилда повернеться додому. «Але вона, звичайно, гуляє з тим хлопцем, — хмуриється він, — це без сумніву, а я, старий дурень, чекаю на неї вдома й гомоню з її батьком, щоб якийсь згаяти час. Справді, невесела доля!»

Втім, як для кого. Манекові в ті дні доля усміхнулася. Мостецький, голова заводської ради, дотримав свого слова. Манек повернувся додому, вигукуючи на радіощах на все селище:

— Я знову працюватиму на заводі... Нарешті вони зрозуміли, що без мене їм не обійтись... Тепер твоїм вечірнім гулькам настане кінець, зрозуміла? — сказав він увечері дочці. — Я — робоча людина, і мені буде потрібна тепла вечеря. Я ходитиму на роботу. На нічну варту... Ну, що ти на це скажеш?

Тилда спохмурніла й відрубала:

— Просто дивно, що вони собі вибрали такого чудового сторожа!

— Мене вибрав робітничий клас, мої приятелі й товариші, — гордо заявив старий.

Дівчина вирішила, що треба порадитись із квартирантом, і тому, коли він ішов через кухню з глечиком води, зупинила його.

— Що ви на це скажете?

Йозеф знизав плечима:

— Йому нудно. Мабуть, це таки непогано... Нині кожен повинен працювати. У нас на заводі теж до цього дійшлося. Мене теж не обминули.

— Як це розуміти?

— Хотіли зробити бригадиром... Але який із мене бригадир!

Тилда пильно подивилася на цього дивака, який відмовився від кращої посади.

— А я б погодилася, — замислено мовила вона. Потім сумно додала: — Він... ну, Зденек, також сподівався, що його переведуть на кращу посаду, — і раптом маєш — мусить іти в армію.

Йозеф силкувався вдати із себе страшенно байдужого й тихо запитав:

— Ви з ним.. поберетесь?

Тилда похитала головою:

— Де там, його чекає військова служба! А це зв'язало б мені руки! — І засміялася.

Йозеф невимовно зрадів, почувши це.

У прихожій озвалися Манекові кроки. Увійшовши до кухні, старий помітив, що Тилда метнулася до кімнати, а Йозеф стояв

якийсь сам не свій. Він мовчки пішов за дочкою.

— Тобі не завадило б частіше з ним розмовляти, — тихо й чітко мовив старий. — Це порядна людина...

— Але вдає з себе дуже поважного! — закопилила Тилда губи.

— Не кожен же такий, як той твій дженджик! Я б тобі радив дати собі з ним спокій!

— Це вже як мені захочеться! — різко відказала Тилда.

Старий спочатку хотів був вичитати їй, але потім йому раптом здалося, що цим він скомпрометував би себе. Цій вітрогонці потрібна міцна рука, а він з нею нічого не годен удіяти. Манек подумав, що приборкати дочку зміг би їхній квартирант. Ця людина варта була в його очах уваги.

Йозеф нічого про все це не відав. Він саме збирався піти трохи погуляти, його огорнув сум, в душі він відчував порожнечу, ту порожнечу, яка ще зовсім недавно не гнітила його і в якій він почував себе цілком спокійно.

Він прогулявся по місту, зайшов до шинку, якусь хвилину прислухався до п'яних розмов, котрі його зовсім не цікавили, потім повернувся додому. Побачивши у вікні світло, він мовив у думці: «Якщо це Манек, то вечір скінчиться без ніяких пригод, а якщо Тилда, то ще не все втрачено. А якщо вони вдома обоє?» Йозеф швидко побіг до будиночка.

Тилда вперта, капризна, це не дівчина, а кара божя, але все ж таки, коли вона поруч, серце його починає битися прудкіше. Мабуть, він закоханий. Це буває, але здебільше з молодими хлопцями. Такими, як був він, коли йшов на військову службу. Тоді він теж, мабуть, у когось закохався б. Але замість цього — уніформа. І — тамтешні жінки... Настрahані жінки, з якими можна було робити що завгодно. Тільки не кохати їх.

«Лише тепер, лише тепер прийшло моє кохання, — повторював він під ногу. — Якщо Тилда сама вдома, то це справжнє щастя...»

Йозеф зайшов до кухні.

Тилда вмивалася над умивальником, який стояв на табуреті. Вона була впевнена, що вдома, крім неї, немає ні душі, й роздяглася до пояса.

VII

Людське життя, як правило, змінюється раптово. Зненацька воно повертає тебе в інший бік, і після цього ти можеш іти, куди

сам хочеш. Аж поки знову щось не змусить тебе повернути.

Тилда навіть гадки не мала цікавитись їхнім ґвартирантом. Врешті вона посварилася через нього з батьком. А тепер була батькові трохи не вдячна: в неї з'явилися свої плани на життя з Йозефом.

Почалося це того вечора, коли вона милася в кухні, а він несподівано повернувся додому. Але хай ніхто нічого не думає, Тилда не така дурна, щоб утратити розум. І потім — Йозеф порядна людина, він злякано одвернувся й швидко вийшов надвір. Тилда знову засміялася, згадавши про це.

«В ньому є щось особливе, щось таке, що відрізняє його від інших. Можливо, він просто несміливий, невпевнений у всьому, що робить. Але, мабуть, краще мати чоловіка, який любить триматися од усього осторонь, ніж такого, як каже батько: скрізь його повно. І все ж таки того вечора, коли я була вдома сама, він повинен був підійти до мене й стиснути у своїх обіймах. Коли б я була жінкою, то, мабуть, зробила б саме так. Але чому, в такому разі, мені сподобалося, що він одразу ж вийшов, чому мене схвилював його погляд, коли він повернувся? Це був погляд закоханої людини. А це означає значно більше, ніж стиснути дівчину в обіймах. — І Тилда тихо затремтіла від радості. Так, Йозеф закохався у неї. — А я? Ну що ж, мені треба як слід задуматися над своїм життям. Дівчата виходять заміж, а я повинна чекати цілих два роки, поки Зденек не повернеться з військової служби? До того ж, я про нього, власне, й не дуже дбаю, з мене досить уже його танцюльок та проводжань додому... Я наперед знаю, що він обніме мене за стан, як тільки ми опинимось на темній алеї, а в глибокій тіні під залізницею підімне під себе в траві. Хіба це зрештою кохання?»

— Що бажаєте? — звертається вона завченим голосом до покупця, але думає про своє. Дещо в Йозефові здається їй дивним і трохи навіть лякає її. Він був на військовій службі... В німецькій армії... Ну що ж, тепер це, мабуть, не головне, що могло б лякати її, але все ж таки трохи неприємно, безперечно, Тилда ніколи б не заговорила про це, але Йозеф сказав їй усе сам, і з його боку це був чесний вчинок. Зрештою він міг од неї це приховати, хто сьогодні дізнався б про такі речі?

Коли вона повернулася додому, Йозеф чекав на неї в кухні.

Тилда зняла шапочку, сіла на табуреті й простягла ноги.

— Стомилася, просто страх...

— А раніше ти одразу ж після роботи бігла на танці.

Тилда усміхнулася:

— Минулося... А ти що, не задоволений цим?

Йозеф похитав головою й подивився на Тилду. Вона гарна, веснянки на носі їй дуже личать, але вона така розв'язна.

«Раніше вона ходила гуляти, а тепер сидить удома, значить, усьому, що було раніше, кінець, — думає Йозеф. — Так, людина може почати життя заново. Безперечно, що може, я знаю це дуже добре, я теж так зробив».

Якщо новий світ відкрився перед Тилдою, то перед ним — тим паче, але Йозеф про це ніколи при ній не згадував. Навіть в думці лише зрідка припускав таку можливість. Але дедалі впевнювався в тому, що з'явилася можливість почати життя заново... Покінчити із самотністю.

— Ти не хочеш піти сьогодні в кіно? — запитала його якось Тилда.

Йозеф радніше залишився б удома, але кивнув головою:

— Чого ж, можна...

— Але не дуже охоче!

— Ні, чого ж, охоче.

— Не кажи... — усміхнулася Тилда. — До кіно ти зовсім байдужий. Ти взагалі якийсь дивний, мабуть, тому, що набагато старший за мене...

— Ти так гадаєш? — Йозеф похитав головою.

Його засмутили Тилдині слова. Але він нічого не сказав. Лише вночі, коли вони повернулися з кіно й вона зайшла до нього в кімнату, він, обіймаючи її, мовив:

— Я справді здаюся тобі старим?

Вона кивнула головою.

— Але ж я не набагато старший за тебе, — злякано сказав Йозеф.

— Зате ти набагато поважніший... — І Тилда сіла на постіль. У темряві блиснули її білі груди. В цю хвилину вона була дуже гарна, і Йозеф ладен був на все, аби тільки сподобатися їй.

— Тобі дев'ятнадцять років, Тилдо. А мені...

— Іноді тобі п'ятдесят, — сказала вона відверто й почала бавитися його волоссям. — А іноді й цілих сто. Це буває тоді, коли тобі не хочеться нікуди йти.

— Я на десять років старший од тебе. Це не дуже багато?

— Ні, не дуже... Але чому ти виглядаєш такий старий?

Йозеф знизав плечима.

— Армія, служба... — І нахилився. Під ліжком у нього стояв маленький чемоданчик. Запаливши світло, він витяг із чемоданчика фотографію з молодих років: — Ось так виглядав я, коли мені було стільки, як зараз тобі. — І, подивившись на Тилду, з ра-

дістю побачив, що очі в неї здивовано закруглилися.

— Невже це ти? — недовіжливо спитала вона. — Просто неймовірно. Ти був справжній красень. Якби я де-небудь зустріла такого, то обов'язково б позалицялася до нього.

— А мене покинула б?

Тилда кивнула головою. Обоє засміялися. Йозеф поклав фотографію в чемоданчик.

— Значить, я тобі не подобаюся?

— Не знаю, — щиро сказала Тилда. — Чимось ти мені подобаєшся, але чим саме, не знаю.. Можливо, тим, що ти старший од мене. Розумний. Ти не боїшся, що я завдаватиму тобі прикрощів?

Йозеф похитав головою. Тилда погасила світло й присунулася до нього.

Для щастя людині, як правило, потрібно дуже мало. Але цьому її щастю досить часто бракує основного: тривкості. Мабуть, надто тонкий його промінчик і надто легко щезає він у нас під руками.

VIII

В тому, що сталося, Тилда зовсім не була винна. Одного дня до універмагу зайшов її колишній знайомий. Власне, й знайомим назвати його не можна було: вона кілька разів зустрілася з ним просто так, знічев'я, — не може ж людина кожен свій вчинок важити на золотих терезах. Вона взагалі не сподівалася, що тепер усьому настане кінець — кінець танцям, кінець нічним прогулянкам попід залізницею. Вона, звичайно, не хотіла, щоб це повернулося, але іноді їй ставало сумно. Та смуток цей був неглибокий, просто їй було шкода, що минуло щось таке, що все одно не могло тривати довіку. Тилда була розумна дівчина. Коли вже вона вирішила зупинити свій вибір на Йозефові, то не хотіла думати більш ні про кого.

Але раптом з'явився цей Ладя, він завжди так мило усміхався й ніколи собі з нею нічого не дозволяв, Тилда мусить це визнати як позитивне в ньому.

Він прийшов і, ставши біля її прилавка, довго розглядав товари. Так він робив завжди, коли поруч були якісь покупці, а коли залишався сам, клав дзеркальця та гребені на місце і дивився Тилді у вічі.

— Сьогодні не можу і не вмовляйте, Ладю.

— Я знаю, що Зденек в армії, отож боятися вам нема чого, — казав він, по-змовницькому примружуючи одне око. — В ме-

не будуть квитки в кіно. Фільм «Велике кохання». Не бачили? Чудова річ, я дивитимуся вдруге. Заради великого кохання з вами треба, мабуть, піти, як ви гадаєте?

І знову засміявся. Тилда кивнула головою...

Ввечері вона сиділа вдома у кухні й дивилася, як батько збирається на завод: обережно поставивши каструльку з вечерею в пошарпаний портфель, Манек підперезав пальто широким ремнем.

— Спробую роздобути вам собаку, — пообіцяв йому Йозеф. — У нас на заводі є німецька вівчарка, і сторож сказав, що коли в неї з'являться цуценята, він дасть мені одне з них. А німецькі вівчарки, добродію, вміють стерегти! Я це знаю...

Йозеф запнувся і глянув на Тилду. Але вона захопилася своїм шитвом і, здавалося, зовсім не слухає їх: голова в неї була схилена, на устах блукала усмішка далекого спомину. Цей Ладя — справжній телепень...

Того вечора Йозеф сам спав у своїй кімнатці, Тилда залишилася у місті. Йому це було абсолютно байдуже, він не наполягав, щоб вона весь час сиділа біля нього. Він міг, принаймні, спокійно поміркувати про те, що незабаром вони справлять весілля. Тільки весілля завжди дає нагоду багато кому совати носа в чужі долі й чужі справи. Треба буде відгуляти його несподівано й по можливості скромно.

Таких вечорів, коли Йозеф залишався удома сам, потім ставало більше, але це теж було цілком природно: в Тилди у місті було багато подруг, з якими вона хотіла про все порадитися. Йозефові, очевидно, доведеться поїхати додому, матері треба принаймні в кількох словах сказати про те, що він вирішив змінити своє життя. Вона, певно, захоче приїхати на його весілля.

Одного вечора Йозеф не пішов з роботи додому, як завжди, а попрямував до міста.

Походивши трохи вулицями, Йозеф зайшов до маленької закускочної-автомата. Людей у ній було як мух. Він стояв біля прилавка й повільно пив пиво. Все одно не було куди поспішати, та й Тилда сказала, що додому вона сьогодні швидко не повернеться...

Зненацька Йозефові здалося, ніби він чує якийсь знайомий сміх... Він напружив слух, щоб не пропустити жодного звука. Так, це був знайомий голос:

— В мене вже зовсім розтало... Швидко...

Озався чоловічий голос, щось заспокійливо почав пояснювати.

Йозеф заплющив очі, немов від удару. Він не повернувся на ці голоси, йому чомусь здалося, що він мусить зробити все можливе, аби його ніхто не побачив... Це сміялася Тилда...

Йозеф не знав, що йому робити, і тому, нарешті побачивши Тилду і незнайомого юнака на вулиці, полегшено зітхнув. На нього хтось наштовхнувся, він стояв непорушно біля вітрини й усім заважав, але неспроможний був навіть поворухнутися. Тепер Йозеф добре бачив Тилду і її супутника, вони обоє сміялися, юнак, нітрохи не вагаючись, узяв її під руку. Вони пішли в кіно.

На душі в Йозефа стало невимовно гірко. Звичайно, цього треба було сподіватися. Між ними велика різниця, Тилда ж сама сказала: «Тобі п'ятдесят або й цілих сто років...» Але що вона знає про те, який він і що ховає в своїй душі? Мрія про життя в маленькому будиночку, серед тиші, яку порушують тільки свистки поїздів, руйнувалася в нього на очах.

«Що ж тут такого страшного? — намагався він заспокоїти сам себе, повертаючись додому. — Пішла з кимось із знайомих у кіно. Це ж нічого не означає. Хіба я коли-небудь вимагав од неї, щоб вона ні з ким нікуди не ходила? Хіба ми про це коли-небудь говорили? Ні, клятви у коханні й вірності ми справді не давали одне одному, це було само собою зрозуміле, принаймні для мене».

Йозеф розмовляв сам із собою, втішав себе, докоряв собі й весь час намагався приховати від самого себе найголовніше: він ревнує Тилду.

Того вечора Тилда повернулася додому пізно. Йозеф тихо сидів у своїй кімнатці, хотів, аби вона подумала, що він уже спить. Трохи почекав. А потім зненацька відчинив двері до кухні — вирішив подивитися, який у неї буде вигляд. Якщо вона опустить очі, якщо в неї затремтить голос, то йому більш нічого не треба. Він не скаже їй ні слова, просто не зверне на це уваги. Все буде зашто...

Йозеф став на порозі, й Тилда підвела голову. Вона усміхнулася, приємно здивована, що він на неї чекає. Потім підійшла до нього й сама поцілувала його в губи. І Йозеф опустил очі. Якесь жорстоке безсилля зв'язало йому руки й ноги.

Так, вона обманює його. І, очевидно, сьогодні зробила це не вперше... Удає із себе таку невинну. Йозеф мовчки повернувся до своєї кімнатки...

Тилда тим часом заходилася готувати собі вечерю. Йозеф ліг. Незабаром він побачив, що вона прочинила двері. Прийшла до нього. Він заплющив очі й удав, що спить. Вона хвилину нерішуче постояла на порозі, потім зачинила двері й пішла спати до суміжної кімнати. А він задихався від люті й приниження.

Ніщо неспроможне було розвіяти його журних думок, ніщо не могло розвеселити

його сумний погляд. Буває, стане він на роботі й дивиться понад стосами колод кудись у далечінь.

— Прокинься, Йозефе, — кажуть йому робітники.

— Що, вже заглузила тебе?

Він похитав головою:

— Ні... Це я просто так...

Інші під час обіду йшли до буфету пити пиво, а він сидів у дерев'яній будці на складі й дивився перед собою. Підозрівати Тилду в зраді й порвати все з нею — це ще було в його силах, але зрентися своєї мрії про майбутнє він не міг ніяк. Перспектива переходити з заводу на завод, немов бездомний бродяга, знову жити самому — нітрохи не тішила його. І потім той, хто живе сам, завжди привертає до себе увагу. Треба, щоб коло тебе була жінка. Той, у кого її немає, — дивак. Чому в нього немає жінки? — почнуть питати... Так, він мусить, нарешті, якось влаштувати своє життя...

Тилда навіть гадки не мала, що Йозеф щось знає. Зрештою нічого серйозного й не сталося. Ладю вона зовсім не любить, це без сумніву, просто їй з ним приємно ходити. І якщо він, до того ж, ще й уміє обійняти дівчину, то світ через це не западеться. Тилда все одно вийде заміж. За свого насупленого й малооговірного квартиранта. Просто людині іноді хочеться голосно посміятися і трохи подуріти. Особливо коли тобі дев'ятнадцять років...

І все знову пішло своєю звичною колією. Тилда щовечора приходила до Йозефа, а він мовчав. Спочатку йому хотілося кинути їй у вічі своє звинувачення, але потім йому здалося, що це зайве. «Якщо вже я вирішив кинути тут якір, то треба змиритися. Згодом усе це якось зміниться...» У кіно тепер вони почали ходити набагато частіше, ніж досі, інколи йшли навіть на танці. Тилда сама була цим вражена, і на Ладю їй залишалося зовсім мало часу. Все вирівнялося само собою.

Якось увечері, коли Йозеф повернувся додому, до нього з таємничим виглядом підійшов старий Манек.

— Послухайте, молодий чоловіче, в мене для вас є новина, — тихо мовив він і значуще підморгнув. — Вам чогось, мабуть, треба сподіватися. Сюди приходили й цікавилися вами.

— Мною? — здивувався Йозеф, і крижана рука страху лягла йому на серце.

— Еге ж, якихось двоє. Удавали з себе страшенно розумних, такі це вміють. Я гадаю, що їх прислало сюди управління. Або й якесь вище начальство...

— І що ж вони хотіли?

Йозеф швидко вдихнув повітря, неначе його щось душило.

— Ну, просто так вони, звичайно, не приходили. Але багато чого їм було вже про вас відомо, певно, розмовляли з кимось із сусідів.

Манек хотів зробити своєму майбутньому зятєві приємність і неквапливо оповідав, що двоє незнайомих цікавилися не тільки тим, де він народився (чому вони про це питали, Манек ніколи не зрозуміє, бо, як з'ясувалося, в них усе було записано), але який він, так би мовити, в політичному відношенні...

— І я сказав їм про це, — похвалився Манек. — Я змалював вас, наче те яблучко, просто любо глянути. Гадаю, вони були дуже задоволені моєю відповіддю.

Йозеф від хвилювання кусав губи.

— Хто б це міг бути?

— Хіба ж я знаю? Вони мені цього не сказали. Тільки я думаю, що їх прислали звідкись згори. Мабуть, у них щодо вас є якісь плани, не інакше. Ну що ж, ви порядна людина...

У голові в Йозефа немовби хтось ударив на сполох. Тривога і страх його наростали, немов буря. Зрештою він втер спітніле чоло й озирнувся навколо себе.

— Вони не питали, що я робив... Ну, що робив під час війни? — Йозеф зовсім задихався.

— Отакої. Я ж про це нічого не знаю. Майже зовсім нічого... Ви такий скритний. Де там, про війну він згадує дуже неохоче, сказав я їм...

Йозеф підвів голову й подивився на Манека... Ох, боже, цей клятий старий навіть не здогадується, що він накоїв!

— А вони що?

— Нічого. Засміялися, а один із них мовив: «Віriamo вам, навряд чи є хто такий, що охоче згадував би про війну...» Потім подивилися у свої папери й сказали, що з них цього досить. І пішли собі. Я гадаю, що тепер ви одержите якесь місце... Невідомо яке...

— Ви маєте рацію, невідомо яке, — з гіркотою мовив Йозеф і, повернувшись, пішов до своєї кімнатки. Важко сів на розхитаному стільці й озирнувся навколо себе. Значить, приходили... Але хто? Хто? Зрештою це не так важливо. Приходили й питали... Йозеф стиснув руками голову. Це кінець, так, кінець, о боже! З управління? Але чому вони шукали його саме тут? Ні, це був хтось інший...

Йозеф рвучко підвівся. Руки в нього тремтіли. Іншого виходу немає, так, немає: він мусить тікати. Йозеф нахилився по свій чемоданчик, який стояв під ліжком, і озирнувся по кімнатці.

«Речей у мене небагато, я швиденько спакуюся й за хвилину можу бути... Де?..

Але як же Тилда? І, крім того, мені треба завтра бути на роботі, тепер це вже не так легко — зібратися й піти. Та залишитися я теж не можу, якщо я тут залишусь, то весь час чекатиму, що знову прийдуть і питатимуть про мене, а може настати такий час, що не питатимуть, а просто... — Йому стало душно в кімнатці, він вийшов надвір, попрямував до залізниці, перетнув її і, поминувши заводський мур, опинився в полі. Тут він був зовсім сам і на якусь мить відчув полегкість. — Найкраще — це самотність, нічого іншого в житті не жде мене й нічого іншого я не можу вже сподіватися.

Дурниці, — заперечив він сам собі в думці за хвилину, — це звичайна паніка, треба зберігати спокій... Ні, звідси все-таки треба знехтувати... Але в слушний момент. Єдине, що я можу зараз зробити, це повернутися додому. Прийде Тилда й потягне мене кудись... Ні, сьогодні ні... Скажу, що погано себе почуваю».

Йозеф повернувся додому, так і не змігши розвіяти свою тривогу. Тилди ще не було. Він полегшено зітхнув і, лігши, спробував заснути. Але сон не приходив. Він чув, як повернулася Тилда, бачив, як вона відчиняє до нього двері, чув, як кличе його. Проте лежав і не ворухився. Хотів побути на самоті. Мусив побути на самоті...

Вранці Йозеф пішов до заводського управління. Начальник дільниці, як завжди, сидів, завалений паперами, і розмовляв з кимось по телефону.

— Що тобі, Йозефе? — спитав він за хвилину.

Йозеф прийшов сюди з твердим рішенням, що скаже: «Я їду геть...»

Але на столі начальника дільниці лежав лист, і Йозеф, поки той розмовляв по телефону, непомітно прочитав його. Окружний національний комітет вимагав од підприємства, щоб воно в межах виконання рознарядки бригадницьких сил для гірничої промисловості виділило з заводу дві робочі одиниці...

Йозеф знав про це вже давно. Директор не раз умовляв людей на зборах, щоб вони зголошувалися добровільно. Просто дивно, що йому не спало це на думку вночі! Це ж такий чудовий вихід!

— Я хочу поїхати на шахти, — мовив він повільно й чітко.

Начальник дільниці витріщив на нього очі:

— Ти жартуєш...

— Зовсім ні...

— А чому так зненацька?.. Знаєш, що тебе хочуть зробити начальником дільниці?

— Так склалися деякі мої домашні обставини, і я хотів би кудись поїхати, хоча б на певний час.

Начальник дільниці співчутливо подивився на нього. Всі знали, що Йозеф ходить з молодого дівчиною. Напевно, між ними сталося якесь непорозуміння. Втім, це було б непогано, тільки що скажуть у заводській раді? Адже там із П'ясеком рахуються.

— Щодо мене, то я з охотою відпущу тебе. Але ти спочатку домовся в комітеті. Сваритися з ними через тебе я не хочу.

Йозеф кивнув головою й подався до заводського комітету. Все владналося дуже швидко. Швидше, ніж він сподівався. Спершу в комітеті були проти, але потім і в них із серця зсунувся камінь. Зрештою Йозеф за якийсь час повернеться.

Того ж самого дня він поїхав до міста, щоб оформити всі документи. Так, це була втеча. Бо він вибрав шахту найбільш віддалену звідси. Але на це ніхто не звернув уваги.

Йозеф пакувався й повторював у думці, що скаже Тилді. Між ними все залишиться по-старому. Він приїжджатиме до неї. Щонеділі. А потім буде видно.

Коли Тилда повернулася додому, він уже спакував усі свої речі, і в його кімнатці раптом стало порожньо й незатишно.

— Я їду геть, — сказав він, коли вона зупинилася на порозі і вражено дивилася на чемоданчик та складене пальто, яке лежало на стільці.

— Чому? — запитала вона.

— Мене посилають на бригаду на шахти.

Тилда затулила руками очі. Вона плакала, хоч і сама добре не знала чому, в неї відлягло од серця, коли вона довідалася, що Йозеф їде звідси не через неї.

— І скільки ж ти там пробудеш?

— Рік, — тихо мовив він.

— Рік... — повторила вона з жахом.

Рік — великий відрізок часу. Чекати рік — це чекати цілу вічність. Вони обоє це розуміли, хоч і не проходилися ні словечком.

— Я приїжджатиму щонеділі... Як тільки влаштуєся. Кажуть, там непогані умови, дають усе... І заробіток теж пристойний.

— Може, ти все ж таки поїдеш уранці?

Йозеф похитав головою:

— Ні. Поїзд їде увечері.

Він нізачо в світі не сказав би їй, чому так поспішає.

Старий Манек промимрив, що такого божевілля він ще не бачив. Він сказав, що за це на заводі дехто поплатиться, бо тих двоє, мабуть, були з міністерства. Але Йозефові це нічим не загрожує — свого місця він не втратить.

— Ти правду кажеш, що нічого не сталося? — запитала Тилда.

Йозеф кивнув головою.

— Можливо, ти думаєш про мене щось

недобре, — прошептала вона й з радістю була. Їй сказала йому, що в неї з Ладею справді нічого не було. Але він не хотів нічого слухати. Його охопив страх. Він тут тільки марнує дорогоцінний час, усе це зайве, і що скоріше він звідси поїде, то краще. Можливо, тих двоє завтра знову прийдуть. Але їм скажуть: «Поїхав на бригаду...» А якщо вони шукатимуть його і там?

Йозеф дивився кудись повз Тилду й думав:

«Там я теж довго не затримаюся, перейду на іншу шахту, щезну в масі людей, які переїжджають з місця на місце. Легше знайти камінчик на дні річки, аніж людину, що загубилася в цьому безперервному людському плині».

Десять далеко засвистів поїзд. Йозеф заквапився.

Домовилися, що Тилда його не проводить, Йозеф не хотів, щоб люди бачили її сльози.

Манек на прощання ще сказав Йозефові, що думає про нього: він дурень. Адже можна було впертися, коли його ні з того, ні з сього посилали казна-куди!

Йозеф ще раз обняв Тилду. А потім швидко вийшов. Опинившись на залізничному насипі, він озирнувся й побачив її: вона махала йому однією рукою, а другою втирала сльози. А коли він збіг з насипу вниз, усе щезло — біла Тилдина рука, зелені дерева й будиночок під залізницею, острівці тиші й спокою в небезпечному світі. «Ні, мабуть, немає на світі такого острова, де можна було б усе забути. Є тільки тінь, повсюдна тінь, яка стоїть за тобою».

Йозеф знав, що сюди він більше ніколи не повернеться.

IX

Тінь... Куди б ти не пішов, вона скрізь пове за тобою. В неї немає обличчя й немає імені. Тінь — це ті двоє чоловіків, які цікавилися тобою, постійний неспокій, все, чим ти живеш і що відрізняє тебе від інших.

Вона лежить між тобою й світом. Через неї ти не можеш піти до людей, з якими ти хотів би жити. Ти з ними працюєш, вони сміються з тобою, люблять тебе, ще трохи, і, можливо, на заводі просочування деревини ти досяг би щастя. Але в цьому тобі стала на заваді тінь, щось таке, що не дає тобі спокійно жити...

В глибокій п'їтмї шахти панує тиша, і тільки ледь чутне потрїскування крїплення свїдчить про те, що вугілля не спить, що воно працює й живе, що люди не дарма ставлять між собою і ним дерев'яні підпорки, аби стримати його страшний тиск, аби змогти входити до чорної кліті й знову виходити з неї нагорі.

Йозеф раніше ніколи не був у шахті, і в перші дні все його тут дивувало й гнітило. Довелося вислухати глузування шахтарів, коли він вперше спускався вниз. Він був новачок, отож нічого не тямив, і йому можна було намолоти яких завгодно дурниць.

Але не це було найгірше. Найгірше було те, що ті, котрі мешкали у дерев'яному бараці неподалік за шахтою й називали себе бригадниками, приїхали сюди з усіх кінців республіки, що між ними були всілякі люди, такі, з якими краще бути насторожі, особливо після зарплати.

Вночі барак здригався від грюкоту, — це поверталися хто звідки — одні з роботи, інші з шинку, але ніхто не наважувався сказати проти цього хоч слово: вчора одного із бригадників одвезли до лікарні з розбитою головою — він уночі почав доводити, що хоче спати. Коменданта, згорбленого діда з вугруватим обличчям, уночі в бараці нема — він теж боїться.

Ведучи Йозефа до його кімнати, старий зупинився в коридорі й запитливо глянув на нього.

— Чого... Чого ти сюди приїхав?

Йозеф знизав плечима:

— Мене послав завод.

— Тебе примусили, чи ти зголюсися сам?

— Сам.

Старий кивав головою, дивуючись Йозефові й водночас розуміючи його.

«Ти ба, сам зголюсися, мабуть, порядний чоловік. Я поселю його в третю кімнату, — подумав він, — у третій йому буде найкраще. Бо в сьомій живуть самі п'яниці, а в п'ятій його могли б обікрасти».

— Багато речей з собою не бери, розумієш, — мовив він, дивлячись скося на Йозефів багаж.

— Оце все, що в мене є... Я бездомний, розумієте? — сказав Йозеф трохи пригнічено.

— Он як... — усміхнувся старий. — Ти приїхав сюди з усіма бебехами. Що ж, це добре...

Коли Йозеф попросив старого, щоб той нікому не давав його адреси, а якби ним хтось цікавився, то щоб спочатку сказав про це йому, старий усе зрозумів, і обличчя його розпливлося в усмішці:

— Аліменти, еге ж? Таких тут багато... Що ж, на якийсь час можна від цього сховатись, ти маєш рацію, але зрештою тебе

все одно злапають, коли наполягатиме жінка. Я тебе, зрозуміло, не підведу. Якщо якась прийде сюди, тебе немає вдома або я тебе не знаю, або ти був тут, але вже поїхав... Я розумію, що й до чого!

Старий відчинив двері до третьої кімнати.

— Можливо, сюди прийде не жінка, розумієте... — трохи повагавшись, сказав Йозеф. — Можливо, хтось із чоловіків...

— Брат, так? Її брат. Цьому я теж зумію відповісти.

Йозеф кивнув головою. Комендант весело засміявся і вийшов.

Йозеф сів біля розхитаного столу. Його охопили сум і туга, — не тільки за Тилдою, але й за життям, яке він покинув. За людьми, до яких він звик, за знайомою дорогою на завод, за всім, що залишилося позаду.

Але там першої-ліпшої хвилини могла виринути тїнь...

«Нї, краще, що я тут, я ж не дитина, що мені тут може бракувати? Старий певен, що я втік сюди через аліменти, це добре. Як-що там, на заводі, я розповідав про себе дуже мало, то тут взагалі не скажу нічого. Тут ніхто ні про що не розпитує. Тут просто конче потрібні людські руки...»

Дехто приїжджав сюди тому, що хотів заробити трохи грошей, а потім тільки його й бачили; дехто хотів пересидіти тут тяжкі часи, дехто був переконаний, що йому пощастить наживати п'ятами, як тільки він розтринькає винагороду, котру дістав за те, що приїхав сюди. І це їм справді вдавалося.

А для Йозефа шахта сама по собі була полегкістю, тут панував спокій. Надягнувши чорний комбїнезон, він одразу ж невпізнанно змінювався, а під землею взагалі важко було впізнати того, кого ти зустрічав нагорі. Тим паче когось чужого!

Йозеф був задоволений із своєї роботи, і бригада, в якій він працював, теж була ним задоволена. Шахтарі спочатку криво дивилися на нього, а потім прийняли його в свою родину.

Їм навіть було трохи шкода, що така порядна людина — всього-на-всього бригадник — свого часу поїде геть; якби тут усі були такі, казали вони; Йозефова слава знову почала рости, перш ніж він устиг про це дізнатися й перш ніж захотів цього.

Життя тут було незвичайне. Ввечері або й до обїду, залежно від того, яка в них була зміна, вони сиділи в бараці і згадували про своє минуле, всі, крім Йозефа, — він мовчав.

Дрібний чоловічок з обличчям казкового кравця, який одним ударом забив сімох, згадував про свою дружину, котра втекла

од нього; він приїхав сюди тому, що зневірився у житті.

З ними часто сидів також один довгань, який приїхав сюди трохи підробити і якому здавалося, що він багатіє надто повільно. Він весь час розмовляв про меблі й про свою дружину, яку оданувало одне-однісіньке бажання — мати гарну квартиру; щоб це її бажання збулося, він мусить рік, а може, й більше, жити в бараці; на превеликий подив, з нього ніхто не сміявся, всі вважали це цілком справедливим. Будь-яке безглуздя можна виправдати потребою заробити грошей.

Були й такі, що не забували своєї родини. Вони щоп'ятниці зникали з шахти й не звертали ніякої уваги на штейгерів. Ті не могли з ними нічого вдіяти, хіба в думці вилаяти їх: якщо вони хотіли, щоб бригадники знову повернулися на шахту, то мусили заплющити очі й чекати, іноді аж до вівторка. А були й такі, що не їздили нікуди, але не залишалися і в бараці — вони вешталися по шинках і поверталися аж у понеділок вранці п'яні або страшенно стомлені й без гроша у кишені.

Життя було різноманітне й дике, гроші тринькалися так само швидко, як і зароблялися. Якщо вже мова зайшла про гроші, то слід сказати, що той, хто працював на шахті, добре знав, де можна більше заробити, і охоче зголошувався на найтяжчі роботи; гроші тут стали чимось таким, що п'янило людину й водночас губило її, карусель грошей крутилася дедалі швидше, і ніхто не знав, куди вони дівалися.

Якось увечері довгань побачив, що замок у його шафці зламано, хтось шукав гроші, але не знайшов нічого — довгань був ощадливий і завбачливий: після кожної получки він одсилав гроші додому й залишав собі хіба кілька крон. Комендант подзвонив у відділення СНБ.

Працівники комітету національної безпеки прийшли саме в той момент, коли Йозефа не було в бараці. Це була звичайна випадковість, але вони припустили, що, можливо, це він вчинив крадіжку, і викликали його до начальника відділення.

Йозеф ішов, весь тремтячи од страху, уявляючи собі ті запитання, які йому ставитимуть, і його заздалегідь охоплював жах, але зрештою все закінчилося дуже добре: його допитував якийсь літній чоловік, котрий з першого ж погляду оцінив Йозефа і незадоволено промимрив, що це безглуздя — підозрювати Йозефа, він певен, що це зробив хтось інший. Йозеф повернувся до барака ще мовчазніший, ніж був...

Якось у бараці з'явився дуже пристойний на вигляд і чемний пан. Шахтарі, сміючись,

казали, що це ловець душ... Хто дав йому таке дивне назвисько, невідомо, але кажуть, що воно йому дуже пасує.

Цей зробить для тебе, що ти тільки захочеш, він на це мастак, а коли ти в скруті, зуміє добитися для тебе й авансу.

— Чому? — недовірливо питав Йозеф.

— Тому, що потім він переведе тебе на іншу шахту чи на інше підприємство... Та ти, бачу, нічого не розумієш. Скажи, ти хочеш повернутися на свій завод?

— Ні... Думаю, що ні.

— Ну, в такому разі, він неодмінно приїде до тебе. Справжнє його прізвище доктор Лінек, але ми називаємо його «ловець душ».

Все було зовсім просто. Пан Лінек був колись адвокатом. Але відтоді минуло чимало років; з тих часів у нього залишилася трикімнатна квартира, дорогі килими на підлозі, картини й книжкова шафа із шліфованим склом; вдома у нього є дружина блондинка й багато друзів, котрі живуть так само, як він, а дехто значно гірше. Бо не кожен уміє пристосовуватись, як він.

Доктор Лінек знайшов собі вельми просту й вельми почесну роботу. Він відмовився від свого адвокатського титулу: якщо титул нічого не дає, він стає зайвим, а іноді може навіть заважати, тим паче нині. Після Лютого адвокат Лінек перестав існувати. Замість нього з'явився Лінек, референт по вербуванню робітників. Він щопонеділка надягав свій приношений костюм і їхав на Островщину, а іноді й далі, бо світ великий, і люди потрібні скрізь. Постачанням робочої сили й займався цей референт...

Він знав, як його називають бригадники, але не гнівався за це на них.

— Який я ловець? Я благодійник, — казав він, усміхаючись. — Якщо ви погодитесь на мою пропозицію, то для початку одержите дві тисячі винагород. Ну, а коли захочете, то за рік я знову до ваших послуг і знову дві тисячі крон... Дві тисячі крон на дорозі не валяються, правда ж?

Йозеф уважно слухав цього чоловіка. Головне для нього були не гроші, а дещо більше: він мав намір наживати звідси п'ятами, але не хотів, щоб його шукали скрізь, як літуна.

— Це ми влаштуємо. Якщо ви не дбаєте про винагороду, то я влаштую все дуже легко... Але й винагорода, ясна річ, якась її частина, могла б вам знадобитися, чи як ви гадаєте?

Референт Лінек вийняв із кишені гарний блокнот із календарем і записав Йозефове прізвище.

— Дізнаюсь, що і як, і знову навідаюся. Мене тут усі знають...

Адвокат Лінек щопонеділка кидає свою

квартиру, тепло своєї пухенької блондинки й шурхотливий шовковий халат. Нічого не вдієш. Од понеділка до п'ятниці він — ділова людина.

Він знав, які підприємства не послали ще людей на шахти. Бо цих людей у них просто не було. І тут з'являвся референт Лінек. Він заходив до кабінету змученого директора і поволі пив каву, якою його частували.

— Це, товаришу, робиться зовсім просто. Я знайду вам трьох душ, які перейдуть на ваше підприємство... Ні, не сюди, їх тут нема, вони.. Ну, просто вони працюють на одній із шахт. Так, вони вже там. Це бригадники. Од іншого підприємства, розумієте? А зараз вони виявляють бажання влаштуватися на роботу до вас. Термін бригади в них кінчається, і вони — вільні люди... Цих осіб ви зарахуєте до складу своїх робітників, виплатите їм винагороду, як бригадникам, і вони відпрацюють рік на шахті за ваше підприємство. Зовсім просто, правда? Звичайно, ця винагорода має бути трохи більша, ніж за інструкцією, але хто стане дотримуватися інструкції, так ми далеко не зайдемо, це без сумніву. Ну й для мене дещо теж... Для цього у вас є фонди, правда ж?

Це справді було просто, і багато підприємств користувались послугами референта Лінека.

Люди, які звикли до шахтарського життя, часто не квапилися додому. Їх вабило вільне життя. Вони хотіли бути якнайдалі од своїх родин, і багато з них охоче продавалися. Їх купував пан Лінек. Вони залишалися вдоволені, бо підприємства не скупилися. Директори втирали заклопотані лоби, виплачували гроші й диктували своїм секретаркам звіт про стопроцентне виконання бригадницького плану.

І Йозеф з нетерпінням почав чекати, коли на шахті знову з'явиться референт Лінек.

Але той явно не поспішав. Він з'явився аж навесні. В нього вже все було домовлено.

— Три тисячі на долоню й квартира. Підприємству «Об'єднані машинобудівні заводи» теж потрібні бригадники. Це багате підприємство...

— Квартира мені не потрібна, — мовив Йозеф, — я самотній.

— Це нічого. Квартиру, якщо ви не заперечуєте, ми потім змогли б комусь віддати, за певну суму звичайно. Ви од цього тільки виграєте.

Так Йозеф П'ясек щез із шахти, а потім і з обліку заводу просочування деревини. Ніхто не знав, куди він дівся, в управлінні відклали його особисту карточку — про нього однаково там уже всі забули.

А за якийсь час він перейшов на іншу шахту. Це було зовсім просто. Коли він сказав, що розуміється на слюсарстві, його за-

рахували до ремонтної бригади. Слюсар на шахті — рідкість, навіть якщо він уже й забув своє ремесло.

Усе, що було колись, кануло на дно глибокого виру. Або на дно шахти. Бо більшої п'ятми, ніж глибоко під землею, немає ніде. Там така темінь, що в ній розпливаються навіть тіні.

Минуле там умирає. І людина все ж таки може народитися вдруге.

Частина третя

I

Франтішек Мацек схвилювано ходив по кімнаті. Він навіть не роздягнувся, а так, як приїхав з міста, ходив туди й сюди по кімнаті; нові чорні черевики неприємно порипували; тому здавалося, що під ним занадто прогинаються мостини, треба буде їх трохи притягнути. Цього року вони з Анчею збиралися білити; крім того, вона вирішила завести більше курей і вже давно торочила йому, щоб він розширив курник.

Франтішек сердито розсміявся: «Розширити курник!» Тепер, коли вся країна готується до великого будівництва! Та що там готується, воно вже давно розпочалося, він, муляр Мацек, уже давно брав у ньому участь, але цього виявилось замало, і його викликали сьогодні до окружного комітету. Викликали і сказали: «Кидай своє мулярство, товаришу, ти потрібен нам в іншому місці». «Виходить, муляри вам більше непотрібні!» — «Потрібні, але ми передусім відчуваємо потребу в людях, які добре знають свою справу й можуть повести за собою інших».

На цьому розмова закінчилася. «Перейду працювати до міста. До профспілкової ради. Ну, чинушею не чинушею, але на риштуванні вже не стоятиму».

На певний час, сказали йому. Поки не знайдуть інших фахівців. «А по тому що?» — запитав він, хитро примруживши очі. «По тому ми пошлемо тебе кудись-інде. Не можемо ж ми відпустити людину просто так, якщо зробимо з неї хорошого спеціаліста». «А якщо я не виправдаю ваших надій? Якщо все зіпсую?» Цього разу хитро всміхнулися вони: «Нам здається, що ти нас не підведеш».

Франтішек Мацек розповів про все це дружині одразу ж, як тільки повернувся з міста, навіть картуза не зняв. Не тому, що хотів похвалитися, а щоб якомога швидше скинути з себе цей тягар. А вона заламала руки.

«Курник... Сміх та й годі, Анчо. Тут розгорнеться таке будівництво, якого ми ще не бачили, мають вирости цілі блоки заводів і, їй-богу, вони вже ростуть, незважаючи на всякі труднощі й на те, що нагорі де-не-де сидять ще саботажники, яким не подобається, що робітничий клас міцно вкоренився й починає господарювати. Тому тут мусять допомогти муляри, такі, як я, бо хто інший може їх ще осадити?..»

Франтішек навіть не помітив, що в своїй запальній сварці з тінями й рипливою підлогою слово в слово повторює те, що йому сказав сьогодні в комітеті секретар.

Секретар усміхнувся, коли побачив, який у Мацека нещасний вираз обличчя, й почув його нарікання; він уже звик до цього й радів у душі, коли люди боялися брати на себе відповідальне завдання, мимрили, що не впораються, це було в сто разів краще, ніж коли вони сідали на стільці, самовпевнено усміхаючись і присягаючись, що головне для них — благо робітничого класу.

— Колись настане такий час, коли в нас вистачатиме скрізь людей і ми не відриватимемо їх од улюбленої роботи... Але поки що сутужно із цим у нас. Наприклад, нам зараз потрібні сім-вісім робітничих директорів. А де їх узяти? Нам потрібні люди, які очолили б великі будови, інженери. А де їх узяти? Нам потрібні хоча б такі, на яких ми могли б покласти, що старі інженери будуватимуть так, як цього хочемо ми... Але де їх узяти, хай йому біс? Беремо, кого тільки можна.

— Розумію. Але чому саме я? Недавно я збудував своєму швагрові такий чудовий будиночок, що жити в ньому — справжня радість. Оце і є мій фах.

— Тепер ти очолиш десять, двадцять великих будов, — це буде твій новий фах... Пильнуватимеш, щоб ці будови одержували все потрібне. Щоб директори чітко виконували покладені на них завдання. І весь час зможеш бути на риштуванні. Що тобі ще треба? — Секретар уже трохи розсердився на нього. А потім спалахнув: — Нема чого морочити собі голову з будиночками, ми зведемо квартали гігантських будівель. Це будуть не маленькі будиночки, які людина може переплюнути, а великі житлові будинки, біля них виростуть сади, школи й крамниці; це будуть не маленькі села, а справжні міста. То як, згоден чи ні?

Мацек устав, ще раз подивився секретареві у вічі, потім кивнув мовчки головою...

Мацек зупинився біля вікна. Завтра вранці він має з'явитися в раду профспілок, щоб познайомитися з людьми, з роботою і взагалі з усім, з чим йому доведеться мати справу. Найгірше те, що люди з його брига-

ди скажуть: «Таки доп'яв свого цей Мацек. Тепер він став паном...»

Грюкнули сінешні двері. Мацек швидко сів на лаві. Увійшла дружина, несміливо глянула на чоловіка.

— Ну, то що? — запитала вона.

— Нічого... Завтра вранці поїду.

— А де ти там житимеш?

— Ніде. Щовечора приїжджатиму додому. Вона похитала головою:

— Ти й тут хочеш залишитися самим собою. Хіба це можливо — їздити щодня в такий світ? Та й грошей скільки треба на дорогу. Там же мешкає твоя мати. П'ясеки вже можуть перебратися до Ясеніце.

— Ти маєш рацію. Будиночок їхній уже готовий.

— Мати все ж таки хоч трохи та дбала б про тебе. Увечері ти їв би теплу страву й дотримувався певного режиму.

— Мабуть, що дбала б, — погодився з дружиною Мацек і всміхнувся вперше за сьогоднішній день.

Наступного дня Франтішек Мацек провідав свою матір. Всі йому невимовно зраділи: Анежка щиро обняла його й посадила на стілець, немов хтозна-якого дорогого гостя. Вона відчувала, що з кожним днем усе дужче любить брата. Він не тільки поставив їм будиночок, але й... Може, відблиск його слави впаде на Йозефа й на неї?

Звичайно, вони переберуться до свого будиночка, власне, дещо вже перевезли туди, але надто не поспішали. Йозеф хотів ще наново побілити передпокій. Але коли така справа, то Франтішек може бути впевнений, — вони негайно переберуться до Ясеніце...

Якось пополудні, коли в нього не було зборів, Франтішек поїхав до Нетопіла. Це здається трохи дивним, але в житті таке буває часто: чужа людина дуже швидко зрозуміє тебе, швидше, ніж хтось близький.

Нетопіл явно щось знав, бо зовсім не здивувався з його відвідин, а тільки звелів дружині хутко зготувати щось перекусити, і як Франтішек не відмовлявся, зрештою змушений був сісти, як казав Нетопіл, до чаю з ромом; та вийшло так, що ром вони пили без ніякого чаю.

— Може, я не повинен був давати згоду, як ти гадаєш? — запитував Франтішек уже в котрий раз.

— Чому ж? Адже я теж починав без уніформи. Я, голубе, навіть гадки не мав, що стану колись, як це у нас кажуть, органом. Замолоду я ненавидів поліцейських, мов чуму, і, скажу тобі, минуло чимало часу, поки мене вмовили надягти цю уніформу. Я до війни, — а я, звичайно, дещо старший за тебе, — бився з будь-якого приводу, і мати часто зашивала мені за манжети штанів шма-

точки сигарет, щоб я мав хоч чим-небудь зятягтися, коли мене посадять. Ну, а тепер, як сам бачиш, я теж в уніформі.

— Тепер інша річ, — мовив Франтішек.

— Так. Тепер взагалі все змінилося, і це непогано, — широко сказав Нетопіл і підняв чарку. — Незабаром я знову поїду до Ясеніце. Там у мене до біса роботи, скільки не їжджу туди. Я невимовно радий, що там оселився твій швагер. Бо він немовби створений для того, щоб згодом стати головою національного комітету.

Франтішек неспокійно засовався на стільці. Підвівши голову, він якусь мить неуважно грався чаркою.

— Не знаю... По-моєму, Йозеф, тобто П'ясек, трохи дивна людина. Ні пава, ні гава. Подивись сам, як він живе. На шахті весь час працює бригадником. Фах: бригадник... Ти тільки правильно зрозумій мене: я чхаю на гроші, які він заробляє. Дідько з ними, з грошима, зараз він добре-таки витратився на будиночок, отож хай заробляє, він ще й мені винен, — засміявся Франтішек. — Але мені не подобається, що він такий обережний. Весь час осторонь. Щоб його ніхто не бачив... Я вже не раз запитував себе: «Наш він чи ні? А може... Бо чому, в такому разі, він весь час поводитьсь так, наче він не наш, не робітничий клас?»

Повертаючись уночі до матиного будиночка, — а туди був добрий шмат дороги й автобуси вже не ходили, — Франтішек тихо наспівував. «Секретар ради профспілок, звичайно, не повинен би так поводитись, але що мені робити, коли я веселий, як мені не співати? А чому я веселий? Звичайно, не тому, що в мене нова посада, а тому, що, нарешті, настав такий час, коли перед простою людиною скрізь відкриваються дороги».

II

Але чи довго може тривати людська радість? Чи довго може блищати на сонці гарна металева пластинка? Чи скоро затопчуть її у пилюку?

Вранці, коли Нетопіл з'явився на службу, на нього чекав якийсь молодий блондин.

— Це до тебе з держбезпеки, — сказав йому старший сержант Ришанек.

— З держбезпеки? — здивувався Нетопіл. Потім кивнув гостеві головою, щоб зайшов до його кабінету. І трохи нетерпляче, тому що такі відвідини завжди означають щось виняткове, випалив: — Ну, що там у тебе таке?

Молодик несміливо, трохи заїкаючись, почав пояснювати, що його сюди привело.

— Нас попередили, звичайно, це ще не зовсім певно... Можливо, це звичайнісіньке непорозуміння, ми зараз займаємося іншими справами, і це, як то кажуть, стало нам на заваді...

— Що ви маєте на увазі? — запитав Нетопіл діловим тоном.

— Ясеніце ваша, так? Ви знаєте всіх тамтешніх людей...

— Авжеж, що знаю. Кожного, — кивнув Нетопіл головою.

— Ми зафіксували один випадок, який нас зацікавив... Ви могли б нам допомогти. Точніше, дати інформацію. Нас повідомили, що якась Анежка П'ясекова, котра до цього мешкала...

— По вулиці Ломена, тридцять п'ять, а тепер перебралася до Ясеніце, — докінчив Нетопіл, і очі його непомітно звузилися. Що за дурниці, хай йому грець? Чому саме Анежка П'ясекова?..

— Так ось, ця П'ясекова кілька разів продавала золоті речі. Каблучки, якийсь ланцюжок і ще дещо. Нас цікавить, що вона за одна, точніше, звідки взяла золото. Її чоловік, наскільки нам відомо...

— Шахтар, точніше бригадник, працює в ремонтній бригаді, користується хорошою репутацією, поставив собі будиночок, власне, це зробив його швагер Мацек, нинішній секретар ради профспілок.

Нетопіл, не переводячи духу, дав молодикові вичерпну інформацію і, побачивши, що той витріщив очі, задоволено всміхнувся.

— Насільки мені відомо, це порядні люди. Скільки ж було цього золота?

— Хвилиночку, тут у мене все записано...

— Не дуже багато, — промимрив окрskarж, подивившись у папери.

— Золото, звичайно, може продавати кожен, у цьому нічого поганого немає, — мовив блондин. — Але цікаво, звідки воно в неї було!

— Так, це цікаво, — погодився з ним Нетопіл і затарабанив пальцями по столу. — Ти знаєш, хто її чоловік?

— Ви це мені сказали хвилину тому. Бригадник.

— Атож... Так я, значить, цим поцікавлюся. Це мої знайомі, щоб ти знав, хоч і не дуже близькі... — підкреслив Нетопіл. — Незабаром я пришлю вам рапорт, — мовив він і, провівши гостя, повернувся до кімнати. Сів і замислився. Можливо, все це — звичайна нісенітниця. Навіть дуже ймовірно, що нісенітниця. Майже напевно... Але саме майже. Так, майже. Нетопіл не може одігнати од себе тривоги.

«Це, звичайно, смішно. Вчора я сидів з Франтішеком Мацеком, а сьогодні повинен

допитувати його сестру. Це безглуздя. Але що, коли ні?..»

Пополудні Нетопіл був уже в Ясеніце. Анежка поралася на подвір'ї, пов'язана чорною хустиною.

— Ну що, як ся має ваш замок? — весело мовив він і поставив мотоцикл біля купи цегли.

— Соромно й казати, — відповіла вона, зітхнувши. — Самі бачите, роботи весь час більшає.

— Це не страшно, зате потім тут у вас буде мов у раю.

— Треба, щоб було. А поки що тут лише чистилище.

— А як чоловік, допомагає вам хоч трохи?

— В нього своя морока. Хочє зробити огорожу, погляньте, скільки натягав старого заліза, каже, що буде все це зварювати й фарбувати. Працював би день і ніч, а скажіть йому, щоб пішов хоч трохи між людей, почне бурчати. Такий вже він удався... — сказала вона, і в голосі її забриніли нотки ніжності.

— Так, ваша правда. Але ви теж добра господиня, й на все у вас просто любо буде глянути. Дружина казала, що ви маєте борги. Треба було мені про це хоча б натякнути. Навіщо одразу продавати такі цінні речі, як золото...

— Яке там золото, — засміялася Анежка, — я просто продала кілька дрібничок, які були у нас дома і в Йозефа. Цим ми не дуже себе зарятували, вистачило лише на якийсь час, коли в нас зовсім не було грошей... Борги лишилися у нас однаково.

— Це все так, але в устах людей кілька перснів перетворюються на оберемок золота.

— Якби ж то його був оберемок і якби за нього краще платили, — весело мовила Анежка.

— У вас є будинок, чоловік, що вам іще треба? Це важливіше, ніж хтозна-які скарби!

— Так, — з надзвичайно серйозним виглядом кивнула вона головою, — ви маєте рацію.

На цьому розмова їхня закінчилася, і Нетопіл, попрощавшись, поїхав.

Вітер давно вже розвіяв сизий дим окр-скаржевого мотоцикла, і Анежка знову взялася до роботи — почала прибирати в кімнаті. Раптом у неї опустилися руки: невже Нетопіл справді приїжджав зовсім випадково, просто так, перекинутися кількома словами? А може, він приїжджав довідатися, чи продала вона золоті персні?

Хто зна, може, десь просотилося, що більшість із золотих речей вона продала приватно. Це, звичайно, заборонено, але що робити, коли в крамниці платять за золото так

мало... і потім, вона не могла однести все це за один раз. На неї витріщили б очі.

Серце Анежчине злякано забилося від дотику холодного страху.

Зібралася вся Бузекова бригада. Так, їх уже почали називати Бузековою бригадою: ім'я Бузека на деякий час усталилося між шахтарями. Літні бригадники супилися; вони не любили нововведень, не довіряли всьому новому. Крім того, Бузек був нетутешній, його невідомо звідки приніс сюди нечистий, і вони боялися, що він придумає якусь дурницю і накиває п'ятами. А в них залишиться ударна бригада, яка, всупереч давнім добрим звичкам, рватиметься до роботи. Потім настане час, коли нагорі підрахують виробіток, і тоді хоч плач, хоч не плач, а норму збільшать усім.

— Ну як, ви все ще називаєтесь ударною бригадою? — запитав їх недавно Іначек.

— А чому б і ні? — промимрив у відповідь Йозеф.

— Та тому, що ударна бригада мусить ударити. Щоб шахтою аж луна пішла. А ви що?

— Що ми? Працюємо...

— А коли цього замало?

— Недавно вам цього ще вистачало. Ви хотіли ударну бригаду, то й маєте її.

— Недавно, — це вже давно, і вчора — це не сьогодні. Час минає дуже швидко, Йозефе, розумієш, а ви тут спите. Як ви дивитесь на те, щоб перейти назавжди в гірничу промисловість?

Йозеф тільки плечима знизав. Решта теж нічого не сказали.

— Перейти напостійно в гірничу промисловість — оце гасло, Бузек, правда? — звернувся Іначек наступного дня до бригадира.

— Ти ж розмовляєш не по-турецькому, і я тебе дуже добре розумію, — обурився Бузек.

— Ну й що ти робиш у цьому напрямку?

— Чорт, невже ти думаєш, що людина — це квітка, яку легко можна пересадити з одного місця в інше? Що я можу зробити, коли люди не хочуть? Я дуже добре знаю, в чому тут річ. В кожного є на це якась підстава. В кожного своя доля, якщо ти цього не знаєш, і не так легко людині наказати: «Ти залишишся тут, бо цього хоче товариш секретар».

— Не я цього хочу, голубе. Цього хоче шахта. Цього хоче національна економіка.

— От візьми й скажи їм про це сам! Мо-

же, хтось і спіймається. Економіка... Та вони весь час думають хіба про свій дім...

— Ти мусиш їх переконати.

— Для цього в них не вистачає свідомості, — відрубав Бузек. Секретар дратував його дедалі дужче.

— А в тебе її вистачало, коли ти приїхав сюди?

Бузек усміхається. Секретареві слова знову воскрешають у ньому найприємніший спогад:

— Ти, звичайно, маєш рацію. Я тут зустрів свою Марію. Я і сьогодні залишився б тут заради неї, можеш собі це записати!

— От бачиш! Кожен десь знаходить свою Марію. П'ясек знайшов її в будиночку. Будиночок міцно тримає його і вже не пустить звідси.

— Так, мабуть, що ні... Але хіба Йозеф — це бригада?

— Це одна людина. Це — почин. Розумієш?

Інакше весело брязнув своєю каскою і, штовхнувши Бузека під ребра, пішов. Бузек вражено подивився йому вслід.

«Він не дасть мені спокою... І найгірше те, що він має рацію. Я все ж таки не телепень, щоб цього не розуміти. Тільки не так легко підбити моїх хлопців на що-небудь пристойне. Оце було б слави: колектив бригадира Бузека вирішив назавжди залишитися на шахті... Про нас знову написали б газети, оцінила б це й Марія. Мила Марія... Тільки заради неї мої хлопці цього не зроблять. Передусім звідси поїде Панек. А за ним й інші. І нічого я не вдію. Залишиться хіба Йозеф. Але одна людина — це не бригада. Особливо тепер, коли дирекція шахти одержала гроші на обладнання пристойної майстерні. Для обслуговування такої майстерні потрібно буде багато людей... Може, зголоситься хтось із новачків, які недавно приїхали. Можливо, хтось із них спокуситься на роботу в майстерні. Тільки під землею теж хтось повинен залишитись, це без сумніву. Такі хлопці поїдуть із шахти! Бісові діти, хочуть, щоб їх весь час ловили на обмазаний клеєм прут, наче якихось рідкісних птахів! Я б, да лебі, начхав на це! Я слюсар і непогано міг би заробляти де завгодно. Це панькання з ними просто-таки дратує мене. Найкраще було б сказати їм: «Хочете залишитися тут — залишайтесь. Не хочете — з богом...» Тільки цього нізащо не можна говорити: не дозволяють інтереси національної економіки...»

Анежка поспішає до будинку, що стоїть на розі двох вузьких вуличок у старому кварталі міста. Це обдертий старовинний будиночок з дерев'яними вичовганими схода-

ми. Живуть у ньому люди досить дивних професій. На другому поверсі, за рипучою галереєю, мешкає той... хто купив у неї золоті персні й поламани брошки.

Анежка ніяк не могла забути того, що їй сказав Нетопіл. Невже вона вчинила щось погане? Може, щось сталося, може, той чоловік, що купив у неї золото, потрапив у якусь халепу? Або хтось із колишніх сусідів щось бовкнув... Та хіба вона це приховувала? Або її мати? Вони мовчали тільки про те, що деякі речі продали потай... Невже це справді такий великий злочин? Що, її за нього чекає штраф? Чи, може, щось гірше? Анежка не раз прокидалася вночі.

Чому її весь час мучить тривога?

Очевидно тому, що на деяких перснях були німецькі, а на деяких польські імена. Але хіба там, звідки Йозеф родом, не перемішалось все? Хіба він також зрештою не німець? Хіба він не був під час війни в армії? Ну, але це тепер нікого не цікавить, ніхто ні про що навіть не натякне. Все вже забулося, тож кого могло б зацікавити німецьке ім'я на персні?

А можливо, тут зовсім нічого нема, й Нетопіл цілком випадково завів цю розмову, адже він — їхній давній знайомий... І все ж таки, чому він розпитував її про золото?

Тому Анежка й вирішила приїхати сюди. Так, щоб Йозеф про це нічого не знав.

Анежка підійшла рипучою галереєю до дверей з металічною блискучою табличкою, на якій було написано «Вл. Фукса», і полегшено зітхнула. Невідомо чому їй спало на думку, що якби з Фуксою щось сталося, таблички на дверях, мабуть, уже не було б.

Вона постукала. Голоси, які долинали з-за дверей, тієї ж хвилини замовкли.

— Увійдіть... — озвався, нарешті, чоловічий голос.

Анежка увійшла. Пан Фукса стояв біля маленького столика, заставленого багатьма годинниками.

Анежка трохи здивовано озирнулася. Потім відкашлялася:

— Ви мене, мабуть, знаєте...

— Ще б пак, — мовив пан Фукса й ледь помітно всміхнувся. Обличчя в нього було поголене, очі бистрі, пильні. — Як бачите, торгівля йде. Дамочка щось принесла? Я купую, як і раніше.

— Ні, я... прийшла тільки запитати...

Пан Фукса уважно слухав її, злегка нахиливши голову.

— Звідки у вас було це золото? — запитав він нарешті діловим тоном.

Анежці од цього запитання на мить перехопило подих:

— Звідки?.. Ну... З дому.

— Тоді все гаразд, дамочко.

Раптом відчинилися двері й до кухоньки

зайшов якийсь чоловік. Під пахвою в нього був пакунок, він хотів якомога швидше пройти повз Анежку. Анежка відступила вбік, щоб дати йому дорогу.

Але чоловік несподівано зупинився і поклав пакунок на підлогу. Пан Фукса запитально глянув на нього. Він не любив, щоб хтось був свідком його торговельних операцій.

Та чоловік застигло стояв на місці.

Анежка подивилася на нього й ту ж мить почервоніла, немовби хтось застукав її на чомусь негарному. Usta її стягла конвульсивна маска страху.

— Ти ба! — мовив чоловік.

Анежка дивилася на нього, мов на привид.

— Ти ба! — говорив той, — Анежка Мачекова...

Нарешті, Анежка скинула з себе заціпеніння. Те, що він назвав її дівоче ім'я тепер, коли вона вже носить ім'я свого чоловіка, пробудило в ній справжню гордість. Вона рвучко підвела голову й одвернулася від чоловіка. Від чоловіка, з яким вони колись були такі близькі. І через якого вона мало не занастила своє життя... Але якого тепер уже зовсім забула. Бо в неї є Йозеф, бо її життя знову налагодилося.

— То я піду, — прошепотіла Анежка.

— Все гаразд, можете бути спокійні, — ще раз запевнив її пан Фукса.

Анежка позадкувала до дверей і вийшла в коридор.

— Хвилиночку, — сказав чоловік. — Я проведу тебе як давню знайому, можна?

— Кареле, — долинув до неї застережливий голос пана Фукси, — це клієнтка!

Анежка квапливо йшла галереєю, сподіваючись уникнути цієї зустрічі. Але знала, що їй це не вдасться. Що він її наздожене. Вона не могла нічого вдіяти... Анежка скоріше смерті сподівалася б, ніж того, що вони ще колись зустрінуться. І саме тут... Хоч де б іще так пасувало Карелові, як не тут?

— Давно ми з тобою не бачилися, правда? — озвався він, коли вони вийшли на вулицю.

Тепер Анежка змогла добре роздивитися його: широкі вилиці, які колись надавали йому суворого вигляду, землисто-сірі, немовби брудні щоки. Очі стомлені, в куточках глибокі зморшки, костюм старий, потертий. Він зовсім опустився. Ні, страху на неї ця людина більше не нагонила. В серці Анежки ворухнулося співчуття.

— В тебе кепський вигляд, — тихо мовила вона.

— Бо нема кому про мене дбати.

— Ти самотній?

Він кивнув головою. Мабуть, сподівався, що співчуття, яке дивилося на нього з Анежчиних очей, торкнеться і її серця. Анежка

була дуже добра жінка, що правда, то правда.

— Не будемо ж ми стояти посеред вулиці, — мовив він. — Ходімо до шинку. Я хочу пити.

Анежка похитала головою й хотіла сказати, що нікуди вона не піде, але потім подумала, що він не відчепиться од неї, якщо вона відмовиться, а їй цього не хотілося. Вони зайшли до пивного залу, де все тонуло в тютюновому диму й стояв неймовірний гамір, і сіли за вільний край столу.

— Я поспішаю, — квапливо сказала Анежка. — Мені треба якнайшвидше повернутися додому.

— Це ж не так далеко!

— Ми тепер мешкаємо в іншому місці, — мовила вона без гордості.

— Принеси рому! — крикнув Карел офіціантові. — Й кави... Тобі кави, — звернувся він до Анежки й раптом, наче тільки тепер усвідомив, що вона йому сказала, підвів брови: — В іншому місці... Чорт, адже Фукса справді називав тебе пані!

Анежка кивнула головою й поклала на стіл руку, щоб він побачив її обручку.

Офіціант поставив перед ними каву й ром. Карел узяв чарку й глузливо подивився на Анежку.

— Ну, то за твоє щастя! — І, перехиливши в рот чарку, прицмокнув язиком. Очі його заяснішали.

Анежка гидливо відсунула каву.

— Не питимеш? То я вип'ю сам... — швидко мовив він. Якусь мить подумавши, додав: — І хто ж він?

— Шахтар.

— Гм... Це гроші.

Потім ще запитав, де вона мешкає. Здавалося, він заздрить її щастю, і Анежка раділа в душі, що хоч у такий спосіб відомстила йому: нехай бачить, що вона щаслива.

— Та невже? Будиночок, кажеш? Виходить, людина все ж таки може чогось домогтися... Ну що ж, я на це нездатний. А з Фуксою ти будь обережна! Між нами кажучи, це спекулянт найгіршого гатунку. Я працюю в нього помічником. Ти мала з ним якусь справу?

— Нічого я з ним не мала! — насупилася Анежка.

— Ну, ну, облиш!.. А чого ти в такому разі злякалася, і він тебе заспокоював? В чомусь заплуталася?

— Я не така... як ти! — гнівно урвала його Анежка.

Він глузливо глянув на неї:

— Ну, ну! Знаємо ми цю тиху воду! Ти дуже хитро зуміла мене здихатись і знайти собі іншого! — Карел нахилився до неї: — Він про мене знає?

— А що він мав би про тебе знати? Я вже теж... вже теж не хочу нічого про тебе чути! Карел кивнув головою:

— Нічого, твоє правда. Ми з тобою чужі люди... Ну гаразд. — Він знову замовив ро-му і, виливши його в недопиту каву, швидко вихилив. — Хоч побачив тебе. Ти виглядаєш досить гарно. І почастиувала мене. Офіціант!

Коли до них підійшов офіціант у засмальцьованій куртці, Карел, звичайно, показав на Анежку. Почервонівши, вона поклала на стіл гроші.

Мовчки підвівшись, Анежка вийшла із шинку і попрямувала додому.

«Добре, що між нами давно все скінчилося, — полегшено зітхнула вона. — Тоді я була молода й дурна. А він... Виглядав трохи краще, ніж зараз, у нього були гарні очі, розповідав мені, як ми житимемо. Брат тоді на мене розгнівався, але хіба міг він що-небудь зрозуміти, він, що одружився й був задоволений своїм життям і своєю Анчею? Я безтямно закохалася. Коли ми з Карелом познайомилися, він не міг зі мною одружитися, бо не встиг ще розлучитися з жінкою. Але яке це мало для мене значення! Що мені було до того, що він ніде не працює! Він просто жив у мене, працювала я... І мати теж його любила. Та згодом усе змінилося, і з кожним днем ставало дедалі гірше, я не могла з ним нічого вдіяти; згодом він став для мене справжнім тягарем — цілий день лежить удома, ввечері йде до шинку грати в карти, й немає такого дня, щоб про нього хтось не сказав щось погане.

Що про це все знає Йозеф? Нічого... Саме за це я безмежно вдячна йому й люблю його, що він ні про що не питає мене, що мовчить. Братові Йозефова мовчанка не подобається. А мені подобається... Я не питаю його, а він мене.. Він нічого не знає про Карела й нічого так і не дізнається.

Зрештою Карел був мій чоловік, хоч ми з ним і не побралися. Ми жили разом... У цьому — єдиний мій гріх».

«Єдиний?» — докірливо запитує тихий, настирливий голос, і Анежка відчуває, як під нею підламуються ноги.

Ні, було й ще дещо... Але про це не відає навіть Карел. Тоді його дуже мало цікавило те, що діється з жінкою, з якою він спить, од якої бере гроші і яку так легко покинув, коли їх у неї не стало. На щастя, вона йому про це нічого не сказала.

Про дитину, яка не народилася. Анежка замкнула в собі цю таємницю на тисячу замків і ніколи не відмикає їх, боячись, щоб ці замки забуття часом не розпалися.

Поки що Йозеф навіть знаку не подав, що його цікавить, чому в неї досі нема дітей... Колись це, звичайно, може статися, та поки що Йозеф, здається, зовсім не хоче ді-

тей. Але колись, можливо, захоче. Що тоді?..

Людське щастя. Що це, власне, таке? Чи не схоже воно на той промінчик світла, який іноді проглядає крізь запону хмар, що швидко плывуть по небу?

Анежка витерла долонею кілька сльозин, які викотилися їй з очей. Потім пригладила волосся.

Вона боротиметься за своє щастя, вона виглядатиме його так, як люди виглядають сонце. І ніколи не зрадить перед Йозефом своєю таємницею.

IV

Нарешті, провідати дітей у новому будиночку приїхала Йозефова мати. Анежка не любила свекруху, вона здогадувалася, що ця літня жінка чомусь недолюблює сина. Вона взагалі не могла зрозуміти, як це хтось може не цікавитись новим будиночком. А тим паче мати того, хто ставить собі цей будинок.

— Чому Йозеф ніколи не приїде додому? — докірливо мовила старенька.

— Не може, матусю, повірте. Ви не можете собі уявити, скільки вимагає роботи такий будинок, як наш, а ми його будували майже самі. Звичайно, нам допоміг брат, без нього будинку не було б, але багато зробили наші руки, особливо Йозефові. Я безмежно рада, що він усе це витримав, бо то не так легко — цілий день працювати в шахті, а потім їхати ще на будівництво.

При цих словах в Анежки мало сльози не виступили на очах. Так, з боку свекрухи було принаймні нетактовно, що вона взагалі не цікавилася, як живе її син, але цього вона, ясна річ, не сказала цій жінці. Бо трохи боялася її. Найбільше через ті золоті речі, які привіз Йозеф. Що ж, нехай свекруха тепер побачить сама, що грошей вони з Йозефом не розтринькали.

Показуючи свекрусі будинок, вона сподівалася, що та ось-ось заговорить про гроші, але стара весь час мовчала й кивала головою. Так, у будинку було багато світла, дві кімнати й кухня внизу і кімнатка нагорі з балконом; такої краси вдома вона, звичайно, не має.

Стара визнавала в синовому будинку лише одну річ: водопровід. Вона кілька разів крутнула краном.

— Залиште, хай тече, — мовила Анежка, рада, що свекруху хоч що-небудь зацікавило. — Моторчик увімкнеться сам, коли з резервуара вийде вся вода. Зручно, правда?

— Зручно, — кивнула та головою.

Свекруха почала невимушено повідати про те, як вони жили колись і як вона живе тепер у своїй самотності. Люди в селі її поважають, що правда, то правда, вона ще годує в маєтку худобу, хоч тієї сили, яка була в неї раніше, нема вже давно. Так, тепер людям ведеться краще, не можна й порівняти, за її молодості чоловіки змушені були ходити на заробітки аж до Пруссії. Її чоловік теж ходив, Йозефів батько; його там збаламутили, як і багатьох інших, — одного разу він повернувся додому, серйозно задумавшись, чи не переїхати йому з родиною туди, до німців, — вони запропонували йому непогане місце. Але вона сказала «ні!» і він залишився.

— А Йозеф, — запитала раптом Анежка, — Йозеф не хотів туди... до німців?

— Він теж дурів замолоду, як і інші. Ходили по шинках і горлали, носили німецькі прапори, й жандарми ганяли їх. Але це було не серйозно, а просто так, із дурочів.

— А під час війни? — запитала Анежка з нотками страху в голосі.

— Цього ти, дівонько, все одно не зрозумієш. Таке було тільки у нас... Всі чоловіки мусили йти на військову службу, і він теж. — Стара зітхнула і, немовби щось раптом згадавши, почала ритися в своїй сумці: — Син пок повернувся... а от донечка ні...

Так Анежка довідалася про те, що вона навіть не здогадувалася: Йозеф має сестру!

— А де вона зараз?

Стара, нарешті, вийняла із сумки загорнену в хустинку фотографію й подала Анежці. На Анежку глянуло звичайне обличчя молодої жінки, одягненої в хутро. Жінка усміхалася, але на фотографіях люди завжди усміхаються, так уже заведено.

— Не схожа на Йозефа, — сказала Анежка і подумала, що Йозеф ніколи не згадував про свою сестру. Значить, у нього теж є своя таємниця! — Чому вони не люблять одне одного?

— Йозефові не подобається, що Елішка живе в рейху. Ну й, крім цього, вона ниньки називається по-німецькому: Ліза.

Анежка поставила фотографію на буфет, немовби хотіла на неї краще роздивитися.

— Значить, десь на Рейні у мене є зовиця! — засміялася вона.

Як це часто буває, що довше розмовляли ці дві жінки, то більше подобалися одна одній. І, нарешті, настала та хвилина, коли обидві збагнули, що вони не такі вже й чужі, адже їх з'єднувала одна й та сама людина — син і чоловік; щоправда, іноді він поводився дуже дивно, та й, можливо, саме тому вони й зблизилися між собою.

Сталося так, що Анежка трохи нерішуче розповіла свекрусі й про те, що її останнім

часом непокоїло. Хай матуся не сердиться, але їй завжди здавалося, що в них щось не гаразд... Вона має на увазі золото, яке Йозеф привіз з дому і яке вона потім продала. Але їм потрібні були гроші, та, до того ж, тепер уже не носять таких прикрас...

— Ще б пак, хата потребує купу грошей.

— Значить, ви на нас не гніваєтесь?

Свекруха похитала своєю сивою головою:

— Це ж золото було його, дівонько!

Анежка здивовано поглянула на неї:

— Як це, його?.. Воно ж ваше.

— Воно було його. — І свекруха непевно махнула рукою: — З війни.

Анежка широко розплющила очі. Її всю аж пересмикнуло. З війни... Від тих, кого, можливо, нема вже й на світі.

Помітивши її здивованість, свекруха спокійнісінько розповіла їй те, що чула од сина. Такі речі під час війни часто гублять свого господаря. Люди кидають їх під час утечі, просто гублять, а іноді міняють за шматок хліба; війна — це страшне лихо й усе втрачає в ній свою цінність... Втім вона може бути спокійна: надто багато таких речей Йозеф під час війни додому не прислав, інші слали посилку за посилкою, а він ні...

Анежка тільки мовчки притакує, звичайно, це не так страшно, але все ж таки...

— Не кваптеся, Йозеф ось-ось повернеться, мабуть, у них були якісь збори, — затримує її Анежка.

— Я запізналася б на автобус, ні, мені вже час.

Анежчині вмовляння нічого не допомагають.

Ну, що ж, тоді вона хоч проведе її до автобуса, покаже їй село — воно в них таке гарне.

— Лишенько, я забула у вас фотографію! — раптом забідкалася на автобусній зупинці свекруха.

— Нічого, хай Йозеф побачить свою сестру. Йому це не зашкодить, — засміялася Анежка. Дізнавшись, що Йозеф теж дещо приховує од неї, вона відчула себе значно впевненіше.

Вони поцілувалися, як рідні, в щоки, і Анежка ще якусь мить постояла на краю шосе, поки автобус не щез за поворотом.

Повернувшись додому, вона злякалася: сінешні двері були відчинені. Невже вона забула їх зачинити? Вбігши до сіней, Анежка почула на кухні чийсь кроки й рвучко відчинила двері. Але в кухні стояв Йозеф, трохи здивований її раптовою появою.

— Це ти! — полегшено зітхнула вона.

— А ти кого чекала?

— Я злякалася, що це хтось чужий...

Анежка пильно подивилася на чоловіка: удає, наче ні в чому не винен перед нею. А тим часом...

— Бачив? — показала вона на фотографію.

Йозеф глянув, насупив чоло й запитав:

— Хто це?

— Твоя сестра! — відповіла вона трохи різко, чекаючи, що він на це скаже.

Йозеф узяв фотографію, похитав головою і знову мовчки поставив її на буфет.

— Ти, мабуть, скажеш, що це не твоя сестра! — войовниче сказала Анежка.

— Я цього не кажу... — тихо мовив він.

— Але ти про неї ніколи навіть не згадував.

— Ні... А чому... нічого не згадував, знаєш? Її тут немає.

— Вона в Німеччині, я це знаю.

Йозеф не відповів і, повернувши голову до дружини, окинув її пильним, важким поглядом. Анежка сподівалася скоріше лайки, ніж цієї мовчанки.

— Ти теж там був! — озвалася вона несподівано. Здавалося, вона вирішила з ним поспаритися. Так, їй хотілося сваритися, люто сваритися з цією людиною, яка весь час ховається за свою мовчанку. — Якщо я не запитала б, то навіть не знала б, що в мене є зовиця.

Йозеф знизав плечима і попрямував до дверей, але раптом зупинився.

— В тебе немає зовиці, тому що в мене вже немає сестри. Вона поїхала туди й залишилася там... Я не хочу про неї чути й не хочу навіть, щоб тут стояла її фотографія. Я хочу, щоб вона врешті дала мені спокій! — закричав він. — Я не хочу, щоб хтось докоряв мені, що моя сестра в рейху. Хто зна, що вона там робить... Я не хочу, щоб хтось мені про це натякав, розумієш? Я живу своїм життям, і цього з мене досить. Цю фотографію поверни матері, коли вона знову приїде до нас, — тихо додав він і вийшов.

— Фотографію я заховала, при першій же нагоді оддам її матері, — сказала йому Анежка увечері.

Незабаром подружжя лягло спати.

— Ти пам'ятаєш про ті речі, які привіз од матері?.. Я маю на увазі золото, — сказала Анежка тихо в темряву.

— Мгм...

— Мати про нього згадувала... Ти чуєш мене? Мабуть, вона шкодує, що віддала все це нам.

— Чому? Що б вона з ним робила? — спокійно озвався він.

— А це золото було її?

— А чиє ж інше? — здивувався він і тихо кахикнув.

Анежка мить помовчала, розмірковуючи, що йому на це сказати. Бо вона переконалася, що він каже їй неправду.

— Я гадаю, що вона шкодує за ним.

— Мабуть, ні, — спокійно мовив Йозеф.

За хвилину вона почула його рівномірне дихання. Заснув. Чи, може, прикинувся, що спить?

Анежка тихо нахилилася до столика й завітала лампу. Подивилася на Йозефа.

Він закліпав очима — світло розбудило його.

Анежка незадоволено загасила лампу. Ні, він зовсім спокійний і не червоніє від думки, що його дружині дещо відомо.

Було вже дуже пізно, коли, прислухаючись до рівномірного Йозефового дихання, вона подумала: «А чому це мене зрештою так хвилює? Адже все це було так давно й ніхто не зможе довести ні нам, ні комусь іншому, звідки це золото. Навіть у пана Фукси воно не викликало ніякої підозри».

Надворі за неприсохлими стінами будинку було царство осінньої ночі, холодної і зоряної, і це свідчило про те, що зима цього року не забариться. Хто може сказати, який буде світанок після такої ночі? І хто може сказати, яка буде весна після зими, що невдовзі настане?

V

Франтішек Мацек неспокійно походжав біля шахти.

«Власне, я втручаюся у справи, до яких не маю ніякого діла, — невдоволено мовив він у думці. Повз нього зі скрипом проїжджали на терикон вагонетки. — Бісова личина, — вів він далі, спльовуючи пилу, яка осідала в нього на губах. — Ця робота не для мене. Якщо людина хоче бути щасливою, вона мусять відчувати, як у її руках дзвенить цегла. Скільки я вже не стояв на риштуванні? Скільки я морочу собі голову тим, що ще зовсім недавно було для мене чуже?»

На будівництві азотного заводу не виконують план. Матеріалу, який завезли на будівництво бараків, сміховинно мало... Збори в квартбуді з приводу панелей... І я ще взяв на свою голову таке, до чого мені справді немає ніякого діла. Якщо Йозеф не хоче залишатися на шахті, то що мені зрештою до цього? Але приходить Інчак і каже: «Послухай, Франто, цей твій швагер псує мені всю справу». Якщо вже навіть Інчак не може дати собі тут ради, то справи кепські. — Нарешті, він побачив Йозефа: той прямував до їдальні. — Диви, він ходить обідати. Знає, Агнес уже працює. Оце жінка! Молодець! Пішла на будівництво. Це найкраще, що вона могла тут вибрати. Вирішила допомагати чоловікові. — Франтішек спохмурнів. — Допомогати?.. Ні, тут уся заковика в

будинкові. Ну, та це нічого, нам тепер потрібна кожна пара рук».

Він попрямував назустріч Йозефові й досить нерішуче привітався з ним.

— В чому річ? — запитав Йозеф. — Щось сталося?

— А що могло б статися? Просто я прийшов навідати тебе, — сказав Франтішек.

— Гм...

Йозеф весь час був насторожі.

«Швагер ніколи не приходив просто так... Чи не прийшов він часом поцікавитись, коли ми повернемо йому борг? Усе можливо... Я казав Анежці, що треба було будуватися власними силами, можливо, справа посувалася б трохи повільніше, можливо, будинок був би менший, але ми збудували б його самі. А тепер маємо будинок, як замок, і борги».

Занепокоєний цими думками, Йозеф пішов по обід, а Франтішек тим часом сів за вільний столик.

— Тут ти можеш і пообідати, — сказав Йозеф.

Франтішек похитав головою.

«Коли ж, цікаво, він висипле із себе те, з чим прийшов? — міркував Йозеф. Страва не лізла йому в горло. Він відчував, що Франтішек чекає, аби він спершу пообідав, і не поспішав. — Я скажу йому, щоб він владнав усе з Анежкою, це його сестра, і саме вона звернулася до нього за поміччю, я б цього ніколи не зробив».

— Щось не дуже багато людей ходить сюди обідати, — зауважив Франтішек, роздивляючись по залу.

— Тут обідають тільки бригадники.

— Бригадники... — повторив Франтішек. — Так, адже ти теж іще бригадник. Ти, мабуть, бригадником і на пенсію підеш.

Йозеф знизав плечима.

— Ти, певно, один такий у вашій бригаді?

— Як це один? У нас всі бригадники... Та бригада наша незабаром розпадеться. Хлопці повертаються додому.

— Але ж постривай, у тебе тут будинок! Ти тут осів... Куди ти збираєшся повертатись?

«Ага, ось звідки вітер віє! Ось що його цікавить! — І ледь помітно зітхнув. Щоб виграти час, відніс порожні тарілки й приніс собі кухоль пива. — Значить, його прислав Іначек. Це без сумніву».

Йозеф повільно випив пиво. Франтішек подивився на нього й похитав головою:

— Ти дивна людина, Йозефе. Тебе дуже важко зрозуміти. Працюєш і водночас... Наче весь час од чогось утікаєш, — мовив він, розвиваючи свою думку.

Йозеф насупився:

— Я не люблю довго жити на одному місці.

— Справа не в тому... Якби ти мав намір кудись переїхати, то не побудувався б тут. Ні, ти хочеш тут зостатися. Але заради якоїсь нікчемної премії вербуєшся бригадником. Гадаєш, цього ніхто не знає?

Йозеф не відповів.

— Мене послав до тебе Іначек, якщо ти цього ще не зрозумів. Щоб я тебе умовив... Ти знаєш, що це його ідея—перехід бригадників на постійну роботу в гірничій промисловості.

— Ну й що, начальство його за це хвалить, чи ні?

— Хвалить, чому б не мало хвалити?

— То хай він сам і переходить. «Це той, що покинув шахту», — кажуть у нас про нього.

— Не говори так: Його змусили піти секретарювати, як і мене... Ми ще повернемося назад, розумієш, але спочатку мусимо допомогти навести тут якийсь лад. Колись, можливо, за рік-два самі сміятимемося з того, які ми справи змушені були вирішувати. Ну, скажімо, уяви собі, що я повинен примушувати директорів підприємств дбати про харчування своїх людей. Це робота не для муляра, і я це розумію. Але хто ж інший зможе це зробити, як не ми, робітники? Йдеться про наш клас, розумієш? Іначек мусить подбати про впорядкування робочої сили на шахтах. Коли він це зробить, то, можливо, знову повернеться на своє колишнє місце.

— Про мене, хай його роблять навіть міністром. Просто мені не хочеться заробляти йому славу...

— Ти працюєш для себе і для своєї слави, Йозефе, — повагом мовив Франтішек. — Скажу тобі відверто: ти здаєшся мені диваком. З самого початку, відколи я тебе знаю... Ну, але це справа Анежки, а не моя, правда ж?

Йозеф знизав плечима.

— А чому ти здаєшся мені диваком? Бо з одного боку ти наша людина, такий же робітник, як і ми, а з другого в тебе є щось таке... Ти немов з якогось іншого світу. Не супся, це правда. І все ж таки ти з того самого тіста, що й ми всі. Але ти якийсь дивний... Скажи мені, до дідька, чому ти весь час працюєш бригадником, чому зараз ти про людське око працюєш від імені якогось пардубіцького підприємства, а перед цим працював од пльзенського?.. Ти одержуєш від них за це якусь сотню крон. Але я все підрахував, Йозефе, я підрахував таке, до чого не додумався навіть Іначек... Для тебе, чоловіче, головне не гроші. Мене дуже цікавить, що ж для тебе врешті головне насправді!

Йозеф вражено подивився на швагра. Це

запитання прозвучало так різко, що він стривожився.

— Що для мене головне? Я хочу працювати й мати спокій, — нарешті відповів він.

— А чому ти його не маєш? Чому весь час стоїш осторонь? Куди ти поїдеш тепер, коли розпадеться ваша бригада? Інші поїдуть додому... Можливо. Але ти куди? До Ясеніце? Вступиш до кооперативу? Чи підеш на будівництво? Бригадніком?

— А чого б і ні?... Що я весь час повинен працювати під землею?

Франтішек похитав головою.

— В такому разі, я скажу тобі відверто, що я про тебе думаю, — з притиском мовив Франтішек. — Я гадаю, що тебе збаламутили німці. Ти весь час поводишся так, наче й досі не віриш у нашу справу.

— Я ні в що не втручаюся. Я не політик, як ти.

— Ніякий я в чорта не політик. Я муляр, але бачу трохи далі свого носа. Я знаю, що раніше ми працювали на панів, а нині... Та я не буду тебе вчити. Скажи мені, ти все-таки віриш у те, що в нас робиться?

— Вірю, чому ж.

— А хочеш сприяти цьому чи ні?

— Хіба ж я не сприяю, хай йому чорт? Я ж працюю!

— Цього замало. Що людині вистачало ще вчора, сьогодні вже не вистачає. Тепер ти мусиш зробити набагато більше. Тепер треба виступити й сказати всім: «Я залишаюся на шахті...» І закликати до цього інших... Але якщо десь у куточку твоєї душі засів страх, ти, ясна річ, цього не зробиш.

Руки в Йозефа змертвіли. Він хотів ковтнути пива, але боявся, що не підніме кухоль. «Страх?... Ні, не страх... Чуєш, не страх. І об-лиш уже про це!»

— Мабуть, німці запевнили вас, що їхні часи ще повернуться?

Йозеф мовчки похитав головою.

— Сказали, що вони знову прийдуть сюди? Тепер ми їх розчавили б, як вошу, голубе, розумієш?... Якщо ти їх боїшся, то ти йолоп.

Йозеф мовчав. Франтішек сердито махнув рукою. Йому вже не було чого казати... Час уже йти звідси, йому треба на збори. Індивідуальна агітація — річ гарна, але на неї в нього нема часу.

— Ну, я зробив те, що пообіцяв Іначекові. Умовляти тебе більше не буду. Але всі, хто тебе знає, дуже дивуються, що ти такий... Що не вмієш крутити мозком!

Побачивши, що Йозеф пішов до виходу, він наздогнав його, і вони разом попрямували до автобусної зупинки.

Автобуса не було, і Франтішек завів мову про те, що йому сказав Іначек:

— Кажуть, на шахті обладнують майстерню, яка обслуговуватиме й інші шахти. Непогано, га?

Йозеф мовчки кивнув головою. Він теж чув про це.

Нарешті, під'їхав автобус.

— Уклонися від мене своєму будиночку, а також сестрі... І не гнівайся за цю розмову.

Франтішек зайшов у автобус, а Йозеф лишився на шосе. Він, звичайно, теж міг їхати цим автобусом, але йому хотілося побути на самоті, і він неквапливо попрямував поміж териконами вузькою стежечкою, якою шахтарі ходять на роботу.

Пройшовши трохи, Йозеф сів на суху рідку траву між камінням.

«Страх... Як він це помітив? Ні, так не годиться, цього по мені не має бути видно. Раніше я просто зібрав би своє манаття й подався б кудись-інде... Як тоді, коли я поїхав од Тилди. Але він має рацію: настає такий час, коли людина вже не може зробити те, на що вона здатна була раніше. Це найбільш справедливі слова, які я од нього сьогодні почув... А як це він запитав: «Збаламутили тебе?» Вони знівечили все моє життя, щоб ти знав, і я весь час виплутуюся, наче з павутиння. Наче з зашморгу. — Йозеф голосно засміявся, потім озирнувся, чи немає кого поблизу. Провів пальцем по коміру. — Виплутатися з зашморгу... Неприємне уявлення, хай йому всячина. — Йозеф підвівся і застиг, не знаючи, в який бік йому йти: вниз, до міста, чи назад? — Ні, мабуть, піду нагору, до бригадницького барака, поговорю з Панеком і Вітеком... Сьогодні мене агітував швагер... Завтра прийде Бузек. Потім хтось виступить із цією пропозицією на зборах у нарядній... — Йозеф невдоволено насупився. — Як бригадник, ти був вільний. А коли перейдеш на постійну роботу в шахті, будеш прив'язаний до одного й того самого місця. Але ж я сам прив'язав себе, збудувавши тут будиночок. Якщо хтось має будиночок і сидить на одному місці, то кому спаде на думку совати носа в його життя? В найгіршому разі я міг би стати бригадиром, коли Бузек очолить нову майстерню». — Йозеф рішуче попрямував нагору, до бригадницького барака.

День був морозний, важкі хмари низько пливли над землею. Наблизившись до барака, в незавішаних вікнах якого світилося, Йозеф побачив, що дехто з хлопців валяється на розкладанках, дехто сидить за столом і п'є гарячий чай.

Він зайшов до довгого коридора, в якому було темно, і навіпомацьки відчинив двері до кімнати, де мешкали Вітек і Панек.

Панек сидів за столом і писав листа. Вітек

лежав на розкладанці, навіть не скинувши черевиків.

— О, до нас завітали гості! Щось сталося, Йозефе? — привітав його Вітек своєю співучою мовою.

— Викликають на шахту? — злякався Панек.

— Ні, все гаразд... Я прийшов просто так.

Вони запитливо подивилися на нього, але не сказали ні слова. Йозеф сів.

— Не завадило б трохи рому, хай йому грець, — мовив Вітек.

— Я не хочу пити... Я просто прийшов до вас погрітися, бо надворі холодно, — сказав Йозеф.

— Сподіваюся, Вітек почаствує нас, коли його зроблять штейгером.

Йозеф здивовано поглянув на Вітека. Але той удавав, що нічого не чує, і дивився на стелю.

Панек кивнув головою на Вітека й нахилився до Йозефа.

— Так, уяви собі, він залишається на шахті...

— Та ну? — здивувався Йозеф.

— Кажу ж тобі, — вперто дратував Панек свого сусіду по кімнаті, — йому запропонували місце штейгера.

— Не мели, чого не знаєш. Одне слово, мене викликали сьогодні до канцелярії і сказали, що їм потрібна людина на місце Бузека. Його забирають нагору, до майстерні. Ну, а я... Та це ще не вирішено...

Йозефа охопило гірке розчарування.

— А що ми з тобою робитимемо? — запитав раптом Панек, обернувшись до нього.

Це було цілком слушне запитання. Що робитимуть вони, коли їх ось так зрадив товариш?

— Не знаю, — відповів Йозеф.

«Так, Вітек буде бригадиром. А я? Я і далі залишуся звичайним ремонтником. Це що, погано? А може, це саме те, до чого я прагнув? Адже найкраще, коли людину майже ніхто не бачить. Та все ж таки кожен посправжньому гордиться тим, на що він здатний. І я кращий, ніж Вітек... Але я не смію цього виявляти. Я весь час мушу триматися осторонь».

— А що, коли ми приймемо цю пропозицію? — озвався раптом Йозеф. — Зрештою ми можемо йому допомогти, коли така справа, як ти гадаєш? Бригада не повинна розпастися.

Вітек сів на розкладанці, а Панек здивовано похитав головою.

Оце так пропозиція... І, до того ж, її зробив П'ясек — це справді не дрібниця!

Надворі падав густий лапатий сніг, заліплюючи шибки темних вікон.

— Я їду по ром, хлопці, — заявив Вітек і вийшов.

Йозеф і Панек подивилися один на одного, але не сказали ні слова.

А сніг надворі тим часом не переставав. Зима цього року починалася надто рано.

Частина четверта

Будівництво розкинулося на тому місці, де колись зеленіла лука й протікав потік, а над ставком стояв млин. Потік було вже засипано, ставок теж почали закидати поволі, але кожного дня. Там, де раніше кумкали жаби, тепер видніла безплідна порода.

Скрізь лежали купи виверненої землі, працювали машини, гурчали важкі грузовики. Од колишнього села залишилося кілька хатин, які порожніми вікнами дивилися на це видовище, неначе сліпі, котрі все чують, але нічого не розуміють.

Будівництво народжувалося у великій метушні, по землі пролягали рейки, здіймалися високо насипи й росла споруда, незвичайна, велетенська. Ніхто з тих, хто працював на земляних роботах чи обслуговував бетономішалки, не міг навіть уявити собі, що тут згодом буде. І, одверто кажучи, навіть не намагався цього зробити.

Що могла знати про це будівництво Анежка, яка працювала в бригаді бетонників? Про нього нічого певного не знав навіть бригадир, високий худий чоловік, який попервах незадоволено глипав на Анежку. Йому не подобалося, що на будівництві й саме в його бригаді з'явилася жінка. Бригадир вважав, що жінки створені для іншого. Але на цьому будівництві не можна було нічого вдіяти — жінок тут ставало дедалі більше, і вони витісняли чоловіків з легкої роботи.

Врешті він і ще дехто в бригаді примирилися з тим, що серед них працює жінка, і їм було навіть приємно, що хтось турбується, аби в них на обід був теплий суп. Це взяла на себе Анежка й здобула прихильність будівельників.

Ні, вона нічого не могла відати про розміри будівництва — допоміжна робітниця, в завдання якої входило забезпечення бетономішалок достатньою кількістю води. Іноді це означало, що їй доводилося носити воду відрами, коли псувався водопровід. Ні, великої ролі на будівництві вона не грала, хоч і добре знала, що якби не носила воду, то зупинилися б мішалки. І вона пи-

шалася своєю роботою. Якось на зборах хтось із дирекції почав пояснювати, що вони будують. Він довго говорив про майбутні сталеливарні й доменні печі, про цехи, про які взагалі ніхто не знав, для чого вони.

Інколи, — але це трапляється дуже рідко, — Анежка дорогою додому зупиниться і здалеку дивиться на будівництво. Найчастіше вона любить дивитися на нього увечері, коли над покопаною землею спалахує світло. Тоді все навколо стає неймовірно гарне. І хоч вона негодна зрозуміти, що тут до чого, але подобатися їй це, очевидно, може. Ви тільки уявіть собі: спочатку землекопи копають ями, потім приходять бетонники й арматурники, натицяють у них заліза й починають заливати в опалубку бетон; за якийсь час з'являються теслярі, знімають опалубку, і ви бачите перед собою ряд струнких стовпів, навпроти них — другий ряд; а й справді тут буде заводський цех, це вже добре видно.

Сьогодні Анежка не їде після роботи додому, а простує на шахту — домовилася з чоловіком, що підуть до міста; вона хоче купити торшер. Якщо таку річ поставити в кутку кімнати, у ній одразу ж стає незрівнянно гарніше. Абажур торшера мусить бути кольоровий: на малий столик під ним вона поставить коробку зі своїм шитвом.

Анежка зупинилася неподалік од воріт, де на великій дошці висіли клапті пошматованих вітром плакатів. «Честь і слава передовим працівникам шахти!» — сповіщали чіткі, свіжонамальовані літери. Фотографіям на картонному папері не страшні були ні дощ, ні вітер.

Анежка здивовано підійшла ближче, не вірячи власним очам.

Тут же є і фотографія Йозефа... А він удомі нічого про це не казав! Почуття здивування швидко змінилося гнівом: «Значить, я в нього не варта навіть того, щоб він сказав про це хоч словечко! Це справді Йозефова фотографія, а он той Бузек, що ж, у цьому нема нічого дивного... Але Йозеф! І Вітек тут, і Панек — це ж уся їхня бригада... Але вони могли сфотографуватися в чистому одязі, хіба це гарно, що вони всі такі замурзані? Йозеф, мов на зло, надяг того дня сорочку з розірваним коміром. Хоча б слово був сказав, я дала б йому іншу!»

Вони перейшли на постійну роботу в гірничу промисловість...

Так, про це написали і в газетах. Але якби вона була сама не вирізала цю статтю, Йозеф так і не признався б, він такий!

«Я не варта в нього навіть доброго слова: «Прийди, жінко, подивитися на мене: фотографія моя висить на воротах шахти!» А може, я гніваюсь на нього даремно? Бо

чому б він казав мені прийти сьогодні сюди? Тому, що в нього збори, а я вільна? Ні, мабуть, він хотів мене здивувати і, можливо, навіть похвалитися, щоправда по-своєму, як він до цього вже звик».

Злість її, як завжди, змінилася поблажливістю, а потім і гордістю. Зрештою такий чоловік, як Йозеф, набагато кращий за першого-ліпшого фанфарона.

Із шахти почали виходити чоловіки. Одним із перших з воріт вийшов Панек.

— Чекаєте на свого? — усміхнувся він Анежці.

— Поїдемо до міста, треба дещо купити!

— Ну, ще б пак, ви ж молодята, — засміявся він. Потім згадав: — А будиночок як? Ви часом ще нічого не прибудували там без нас?

Анежка засміялася. До неї привіталосся ще кілька шахтарів. Вона відійшла трохи вбік. Чоловіки кидали на неї здивовані й зацікавлені погляди. Їй було трохи соромно і приємно водночас: «Виходить, я не така вже й погана... І Йозеф... Та ні, він інакший вже не буде, мабуть, навіть не помітить, що в мене нова хустка!»

Нарешті, з воріт шахти вийшов Йозеф і, злегка примруживши очі, кивнув головою — він зрадів, що Анежка вже тут і так гарно прибралася.

— Трохи затримався, — мовив він, виправдуючись.

— Я хоч змогла тут усе оглянути, — відказала вона й зумисне нічого не згадала про фотографію.

— Гм... — промимрив він і рушив од воріт.

— А це що? — не витримала Анежка і показала рукою на фотографії. — Ти міг мені сказати, — тихо мовила вона, простуючи по шосе. — Я, мабуть, варта цього...

— Це просто так... Скоро знімуть...

Вони мовчки зайшли до переповненого автобуса. Шахтарі говорили про свою роботу, немовби це був не автобус, а шахта. Йозеф стояв коло Анежки й мовчав. Вона підсунула пальці до його руки, якою він тримався вгорі за металічний стержень. Йозеф злегка повернув до неї голову, але навіть знаку не подав, що помітив ці її пестощі.

Незабаром вони вийшли з автобуса і влилися в потік перехожих.

«Ні, фотографію мою не повинні були вішати біля воріт. Іншим приємно бути у всіх на очах... А мені ніскілочки», — подумав Йозеф.

— Ти чуєш? — озвалася раптом поруч нього Анежка.

Він кивнув головою.

— То котрий? — запитала вона.

Йозеф тільки тепер збагнув, що вони

стоять перед вітриною крамниці й дивляться на виставлені торшери. Він знизав плечима.

— Що ти скажеш про он той коричневий?

— Зайдімо досередини, — сказав він.

Вони попрямували до дверей, і тієї ж миті якийсь чоловік, що, здавалося, теж хотів зайти досередини, наштовхнувся на Йозефа.

Йозеф щось промимрив, можливо, вибачаючись, і дав йому дорогу. Анежка тим часом зайшла до крамниці. Незнайомий зблизька глянув Йозефові у вічі, немовби хотів надовго запам'ятати його. Потім відступив, і Йозеф зайшов до крамниці. Обернувшись, він раптом помітив, що незнайомий усе ще стоїть надворі й дивиться йому вслід.

«Схоже, що він мене знає, — подумав Йозеф. — Або з кимось сплутав».

— Поглянь, ось цей дуже гарний, але дорогий.

Анежка оглядала абажури торшерів, піднімала їх, гладила блискучі дерев'яні й металеві частини. Йозеф іноді перевіряв, як закріплений гвинт патрона. Все інше — дурниця. Кілька разів він спіймав себе на тому, що раз по раз дивиться крізь скло вітрини надвір, чи не побачить незнайомця, що хвилину тому так дивно подивився на нього.

Але надворі вже нікого не було.

Нарешті, Анежка вибрала торшер з дерев'яною підставкою. На великому гарному жовтому абажурі, закріпленому на металевому стержні, були намальовані троянди.

Торшер ніс Йозеф. Анежка йшла попереду, раз по раз оглядаючись на чоловіка. Люди оберталися їм услід, новий торшер привертав їхню увагу.

— Перейдемо на той бік, — вирішила Анежка й рушила через вулицю.

Йозеф попрямував за нею. Раптом у натовпі людей, що плив повз нього, він знову помітив обличчя незнайомця, який наштовхнувся на нього біля входу до крамниці. Йозеф одвернув очі й затулив обличчя абажуром торшера. Йому було неприємно і якось ніяково, що той знову дивиться на нього. Він квапливо пішов через вулицю і раптом почув у себе за плечима:

— П'ясек! — І за мить знову: — П'ясек!

Йозеф і сам не знав, як це сталося, що він не обернувся на оклик. Можливо, він був би обернувся, якби не вгледів цього незнайомця, — адже його міг кликати хтось із знайомих.

«Що він од мене хоче?» — озвалася в ньому давня обережність. Замислений, з наморщеним чолом, він, нарешті, наздогнав дружину.

— Що з тобою?

— Нічого... Ходімо швидше додому, — нервово мовив він.

Вони підійшли до автобусної зупинки. Заходячи в автобус, Йозеф озирнувся. Незнайомця ніде не було. Він полегшено зітхнув.

«Можливо, це якесь непорозуміння... Але ні, я ж добре чув, як він назвав моє прізвище. Хто ця людина?»

Коли автобус рушив, він побачив незнайомого знову: той стояв на тротуарі й дивився вслід автобусові.

Дивився на Йозефа.

На лобі в Йозефа виступив піт.

«Ні, це неможливо, я сьогодні просто багато працював, адже для того, щоб так злякатися, взагалі немає ніякої підстави! І все ж таки він шукав мене!»

Йозефогового серця торкнувся страх, холодніший за вечірній вітер.

II

Одержавши вранці цього листа, Більчік довго й недовіжливо крутив його в руках. Йому вже рідко хто писав, а якщо й писав, то це були далекі родичі по лінії жінки, які, на його думку, сподівалися спадщини.

А цей лист зовсім не був схожий на ті, які він отримував раніше, і зміст його серйозно збентежив Більчіка. Зрештою він дав його прочитати дружині. Вони замислилися, що б це могло означати? Більчік не раз з гордістю казав собі в думці, що він самотній у сфері духовного життя, що навіть дружина не розуміє його. Повна внутрішня еміграція...

Дружина пригладила своє попелясте волосся й нечутно ворушила недбало нафарбованими губами, знову й знову старанно перечитуючи цього простого й водночас такого приголомшливого листа:

«Шановний пане,

ми охоче скористалися б Вашими здібностями, які нині, на жаль, нікому не служать, і ладні запропонувати Вам співробітництво з нами. Просимо Вас прийти 20.III. о 10 годині до кав'ярні «Гранд», і ми з Вами поміркуємо, як це нам краще зробити.

З привітом...»

— Хто ж це такий? — запитала нарешті вона, зморщивши чоло.

— Якби ж то я знав! Підпис, як завжди, нечіткий. Але хіба це має якесь значення? Я нікуди не піду. Я чхаю на їхні пропозиції. Не піду, — повторив Більчік, походяжучи.

чи по кімнаті. — Я, панове, директор школи... От і поверніть мені цю посаду, доплатіть до неї, що винні, а потім прошу... Колись до цього обов'язково дійдеться, довго так не триватиме. Колись вони до мене придуть! Але змушені будуть написати іншого листа! — Він зневажливо тицьнув тонким пальцем у папір. Але зрештою різко засміявся: — Все ж таки згадали, бачиш? Я б їм знадобився! Охоче вірю.. Невже ви гадаєте, що тільки кивнете пальцем, і Більчік побіжить? Помилилися, панове! Ні, я чхаю на вас...

Більчік пішов у сад. Цієї непогожої холодної березневої пори, коли падав то сніг, то дощ, у саду не було чого робити, і він почав оглядати деревця, чи тримається ще на них лютневе обприскування.

Це поєднання слів йому дуже сподобалося: лютневе обприскування. Комуністи в лютому теж обприскали все червоним, але чи довго це потриває? Хіба якщо вони винищили всіх шкідників! Хіба якщо під кору дерев не заховалося чимало тих, хто має намір усе перечекати.

Яка чудова думка. «Ми заховалися й чекаємо...» Треба б записати її. Більчік весь час намагався розгорнути в селищі якусь діяльність. Розмова з людьми не давала йому повного задоволення — це були теплі. Коли в крамниці у Мудроня, пардон, у «Кооперації», не було, скажімо, солі, жінки обурювалися. Тоді він теж з успіхом міг кинути своє вагоме зауваження. Але коли сіль з'являлася, невдоволення минало. Люди нездатні були на щось більше. Вони не поділяли тієї глибокої ненависті, якою він був просякнутий наскрізь.

«Як це написано в тому листі? «Ваші здібності, на жаль, нікому не служать...» Безперечно, про мене щось знають, коли так пишуть, і це для мене справжнє визнання. Вони знають про мій талант... Але хто це — вони?»

Певна річ, якщо хтось гадає, що йому можна запропонувати якесь нікчемне місце, то помиляється. Більчік має пенсію й ніколи не прийме такої пропозиції — він хоче залишитися внутрішньо вільним. Крім того, в Ясеніце людині не так багато вже й треба; дружина влітку працює в ЄЗД, так що звідти їм теж дещо перепадає. Це, звичайно, співробітництво з комуністами, але до жінки так суворо ставитись не можна, жінка без роботи залишитись не може, та й своїх курей вона повинна чимось годувати.

Найдивніше в листі те, що йому визначили такий короткий термін. Двадцять березня — це ж завтра!

«Що вони можуть мені запропонувати? Місце рахівника у якомусь кооперативі? Гаразд, це можливо. Але скільки вони мені

можуть платити? Тоді, мабуть, пенсію скоротили б. Ба ні, я не продамся! А що, коли йдеться про щось зовсім інше?»

Другого дня вранці, не сказавши дружині й слова, Більчік одягся й поїхав ранковим автобусом до міста. Листа він прихопив із собою. Кілька хвилин ходив вулицями, кляв мокру погоду, але прийти раніше на місце призначеної зустрічі йому здавалося нетактовно. Більчік зупинився перед редакцією місцевої газети. Він не передплатував жодної газети, бо був упевнений, що в них сама тільки пропаганда, а вона його не цікавить. Останні вісті він слухав по радіо, а коли була ясна погода, то ловив передачі й з того боку.

У вітрині висів свіжий номер газети. І Більчік почав читати побіжно деякі статті, щоб згаяти час.

Незабаром у нього зовсім заклакли ноги, і він зрадив, коли побачив, що до десятої залишилося вже небагато. Більчік зайшов до кав'ярні.

«Ти ба, вони прикрашають уже й кав'ярні, — усміхнувся він, угледівши на кількох столах прапорці. — Ну, звичайно, теж червоні... Чому б ні... Але я сяду до столу, на якому немає нічого. — Більчік сів і замовив собі каву. І раптом злякався: — Як же я впізнаю того чоловіка? І як упізнає він мене?» — Він витяг із кишені листа, розгладив його долонею на столі й поклав так, щоб на нього кожен міг звернути увагу.

Офіціант приніс каву й кілька старих ілюстрованих журналів.

Не встиг Більчік розгорнути їх, як за його стільцем зупинилась чиясь тінь і озвався незнайомий голос:

— Коло вас вільно?

Більчік хотів сказати, що ні, але, перш ніж розтулив рота, чоловік за його спиною показав на листа й мовив:

— Це вже можете сховати.

Більчік хотів устати й відрекомендуватись, але незнайомий випередив його:

— Пан директор Більчік, так? Колишній директор...

У нього було повне, трохи одутле обличчя, він був чисто поголений і надушений. Вигляд мав цілком пристойний, на руці в нього поблискував перстень із коштовним каменем.

— Моє прізвище Геллер, — сказав він і злегка уклонився.

Більчік одкашлявся:

— Геллер. Таке ж прізвище стояло під листом!

Чоловік презирливо всміхнувся:

— Воно могло бути й зовсім інше, в даному разі прізвище не має ніякого значення... — Він замовив собі каву по-німецько-

му й знову нахилився до Більчіка: — Як ся маєте? Я маю на увазі тутешнє життя.

Більчік здивовано витріщив на нього очі. Що він мав на це відповісти?

— Переді мною можете не критися, — удавано добродушно всміхнувся незнайомий, — я про вас усе знаю. Вас позбавили в Лютому роботи, передчасно послали на пенсію. Нині ви живете в Ясеніце...

— Звідки, дозвольте... — забелькотів Більчік, якому, звичайно, ці слова дуже сподобалися.

— Ми все знаємо. Знаємо вас і знаємо ваші погляди. Тому вам нема чого критися. Ви чекаєте на повернення давніх часів. Так?

Більчік злякано озирнувся.

Чоловік знову засміявся:

— Але щоб часи повернулися, треба, звичайно, щось робити. Самі вони не повернуться.

— Я не розумію... — прошепотів Більчік, і по спині в нього пробіг мороз. В ньому чергувалися страх, здивування і якась зловісна радість. Ні, він навіть гадки не мав, що з ним колись хтось так розмовлятиме. — Я все ще нічого не розумію, — мовив він невпевнено. — У листі ви написали про якесь співробітництво...

Незнайомий знову всміхнувся:

— Ви знали пана Мейєра, власника текстильної крамниці?

— Так, але він...

— Він у нас... Дав мені вашу адресу. Це порядна людина, пан Мейєр. На жаль, його тут усі добре знають, і він не може приймати особисто. Вам од нього привіт.

— Але в такому разі... — промимав Більчік.

— В такому разі я теж звідти. Абсолютно правильно. Я німецький громадянин Ганс Геллер, пане Більчік. Я приїхав сюди в торговельних справах — переговори з приводу поставок і таке інше. І використовую цю можливість для корисних знайомств...

Більчік заціпенів.

— Але це... це небезпечно... Це...

— Поки що я од вас нічого не вимагав, — сухо відрубав співрозмовник. — Якщо ви боїтеся, то скажіть.

Більчік зробив рукою непевний жест:

— Тут, у кав'ярні... Я гадаю...

— По-вашому, я мав прийти до вас опівночі й постукати у вікно, так? Але перш ніж ви відчинили б, я нахапався б дрижаків. Звичайно, така можливість, що до вас колись хтось прийде, теж не виключена. Імовірно, що ця людина пошлеться на мене. І ви змушені будете надати їй притулок. Ясеніце з багатьох міркувань підходяще селище: воно досить-таки глухе, й ніхто не шукатиме там нашу людину. Як бачите, я розмовляю з вами цілком відкрито. Вам

здається, що я ризикую, бо ви все-таки могли б мене видати... Ясна річ, ви цього не зробите.

Більчік хотів підняти чашку й ковтнути трохи кави, але руки в нього страшенно тремтіли. І він не наважився цього зробити.

«Чого я сюди прийшов? — злякано подумав він, але тут же одігнав від себе страх. — Настав час, коли зі мною почали рахуватися! Я нізащо не згоджуся на місце директора в якійсь окружній школі. Зі мною почали рахуватися!»

— Я... Я з радістю... Але не знаю, чи... Просто це так несподівано...

— Значить, про одну річ ми з вами вже домовилися. Житло для нашої людини. А тепер таке. У вашому селі мешкає якийсь П'ясек, так?

Більчік кивнув головою. Боже, цей чужинець знає все! Просто неймовірно! Така людина. Ну, звичайно, зразу видно, що він звідти!

— Це дуже порядна людина. Не служить їм, — мовив із запалом Більчік.

— Я цьому нітрохи не дивуюся, — сухо відказав пан Геллер. Потім застромив руку в кишеню і витяг фотографію. — Це він?

Більчік похитав головою:

— Ні, не він...

Геллера це надто не здивувало. Він тільки коротко кивнув головою і витяг вирізку з газети:

— А це?

— Він... Про нього написали в газеті. Мене це дуже здивувало: він їм не служить, а вони друкують у газеті його фотографію. Але таких людей, як він, інколи можна купити. В них немає ніяких ідеалів, не знаю, чи ви розумієте, що я маю на увазі...

Геллер дивився на обидві фотографії й мовчав. Він терпляче слухав Більчікове пацкування. Потім раптом урвав його:

— Ви розумієте по-німецькому? — І поклав на стіл якісь папери.

— Так, — кивнув Більчік головою, трохи ображений неухважністю іноземця.

— Це уривок із технічної документації наших машин. Перекладіть його на чеську мову. Ні, не бійтеся, переклад мені непотрібний, я сам годен це зробити. Ідеться про те, щоб ви могли відкрито прийти до мене. Якщо вас про мене хтось питає, то добре згадуйте собі таке: «Пан Ганс Геллер, — ми з ним познайомилися в кав'ярні, — попросив мене дещо перекласти йому, і я виконав його прохання». Оце й усе. Запам'ятаєте?

Більчік був такий приголомшений упевненістю Геллера, що пошепки слухняно повторив усі його слова. Потім кивнув головою.

— Це зовсім просто й безпечно. Паспорт мій у порядку. Але запам'ятайте собі одне: я розмовляв з вами по-німецькому. Чеської мови я не знаю... Ну, оце все. А тепер щодо П'ясека. З'ясуйте передусім, звідки він. Чи має родичів у своєму селі. Чому приїхав саме сюди. Хто його дружина... У вас це тепер називається кадровими даними, якщо не помиляюся, так?

— Ви зволите бути про все чудово поінформовані. Але про П'ясека я знаю чимало й можу зробити вам послугу. Бачте, я був директором школи у цій області й знаю багатьох людей. П'ясек під час війни служив у армії. Він — глухіняк... Коли я побачив, що він у нас в Ясеніце ставить будиночок, то подумав: «Він теж вирішив сховатися тут од світу». Але тепер не знаю. Його швагер — велике цабе. Секретар... І ставив П'ясекові будиночок. Але мати його залишилася в рідному селі, і син лише вряди-годи навідує її.

Більчік почав детально розповідати про П'ясека все, що тільки знав. Геллер слухав його дуже уважно.

— Одне слово, він якийсь дивакуватий, якщо вже ви зацікавилися саме ним. Тут є й інші, я сам міг би попередити кількох колишніх друзів, вони охоче приєдналися б...

Геллер зробив рукою жест, перебиваючи Більчіка:

— Пане Більчік, запам'ятайте собі: поки я тут, ви зробите тільки те, про що я вас прохав. Повторюю, тільки те, про що я вас прохав.

Більчік злякано замовк. Йому раптом здалося, що він стоїть на тонкому льоду, й знову відчув страх.

— Ваше завдання — привести до мене П'ясека. Скажете йому, що з ним хоче поговорити одна людина, яка його добре знає... З часів військової служби... Хай завтра зачекає на мене в парку над річкою... О п'ятій... Ні, о шостій. Так, о шостій уже присутеніє. Якщо погодиться, — а він мусить погодитися, розумієте, — ви принесете мені до готелю приблизно дві сторінки перекладу цієї документації. Залиште швейцарові в конверті на моє ім'я. Якщо він не захоче або щось станеться, переклад не приносьте. Це поки що все. — І, немовби помітивши, що він усе ж таки розмовляє з Більчіком надто суворо, усміхнувся: — Ідеться про дуже важливі речі, розумієте? Про ваше майбутнє!

— Розумію, — прошепотів Більчік.

Геллер підняв руку і, коли до них підбіг офіціант, поклав на стіл банкноту. Не чекаючи здачі, він голосно попрощався з Більчіком.

— Auf wiederschauen...¹

¹ До побачення (нім.).

Більчік промимрив щось своїми тонкими безкровними губами й застигло сидів за столом. В голові у нього гуло, він не знав, що йому про все це думати.

Незважаючи на збентеження, яке чергувалося в ньому з холодним страхом, Більчіка огорнула хвиля солодкого вдовolenня. Непомітна, забута всіма людина раптом стала особою!

Починаються якісь важливі події. І він, Більчік, матиме до них причетність.

В очах у Йозефа потемніло. Він не бачив ні кухні, ні буфету, на який Більчік спирався плечем. Але темрява навколо нього не стояла на місці, вона пливла кругами, вибором, у центрі якого він стояв сам, зовсім сам...

Більчік вражено дивився на нього. Він виконав доручення і чекав чого завгодно, тільки не такого страшного заціпеніння.

Йозеф почекав, поки темрява, нарешті, зупиниться, поки все навколо перестане кружляти, і, розплющивши очі, сказав:

— Ідіть геть...

— Ви ж не можете просто так... зрозумійте, що не можете...

— Геть! — заревів Йозеф і подивився на довготелесого старого з такою люттю, що той позадкував із кухні.

— Чого кричите... Я тільки виконав доручення... Ви повинні бути мені вдячні! Він вас знає, і ви мусите прийти... Прийдете, га?

— Ні! — знову вигукнув Йозеф і відчув, що от-от ударить це опудало, яке завжди дратувало його і яке зараз белькоче про якесь доручення, про яке він не хоче навіть чути. — Я нікого не знаю й нікуди не піду! — крикнув він.

Більчік стояв уже на порозі.

— Ради бога, тихо... Я тільки переказав...

Більчік вибіг із кухні смертельно переляканий.

«Я виконав те, що від мене вимагалось. Згідно з наказом, я не понесу переклад, хіба що П'ясек прийшов би до мене й вибачився б... І він, можливо, приїде. Неодмінно приїде, коли все як слід обміркує. Невже він не розуміє, що став одним із коліщаток у великій машині й просто зобов'язаний прийти?.. І, крім того, я інакше не зміг би налагодити зв'язок із Геллером».

Йозеф протер долонями очі, немовби щойно прокинувся зі сну.

«Приятель із часів військової служби... Що за нісенітниця? Я ні про що не хочу знати. Ніякі доручення не цікавлять мене. Ї тим більше ніякі знайомі. Адже людина може народитися знову. Вона може про все забути. — Він пройшовся по кухні. — Що я робив до того, як прийшов цей тип? Ага, ішов із цеберкою до дровітні по вугілля, щоб затопити в плиті, поки повернеться Анежка. Що, як повторилося те, що було тоді, в Тилди? — майнуло у нього в голові. — Якись люди приходили й цікавилися мною... І я поїхав геть. Хто ж тепер цікавиться мною? І куди я можу тепер поїхати?»

Спотикаючись, Йозеф вийшов на подвір'ячко. Вдихнув на повні груди свіжого безрезневого повітря. Дощ перестав. Весняний вітер хитав у саду молоді деревця, тендітні крони яких укрилися першими бруньками. Знову починалося таємне оновлення природи.

Страх, що охопив Йозефа, був такий самий, як і кілька днів тому, коли його хтось окликнув на вулиці. Такий самий страх він відчував і тоді, коли перейшов кордон і двоє незнайомих цілилися йому в спину з пістолета. Це був страх цькованої людини.

«Мовляв, знає мене з військової служби. Дурниці, він взагалі не знає мене, так само як я не знаю його! Це просто незнайома тінь, що раптом з'явилася за моєю спиною. Тінь страху».

Йозеф набрав у цеберко вугілля й повернувся до будиночка.

«Я нікуди не піду, — повторював він, сидючи перед плитою і кладучи полінця на запалений папір тремтячими руками. — Я нічого не хочу знати. А головне, не хочу, щоб з дорученнями приходило до мене це опудало. Чому він прислав до мене Більчіка? Невпевнений? Випробовує?»

Йозеф раптом зрозумів, що цей незнайомиць знає про нього, власне, дуже мало. Це для нього вигідно. Якщо він нікуди не піде, то який сенс буде чужинцеві шукати його? Він пересвідчиться, що з Йозефом П'ясеком ні про що не домовишся.

Десять далеко загавкав собака, потім долинули людські голоси. Це означало, що з міста приїхав автобус. Йозеф підкинув у вогонь вугілля, поставив на плиту каструлю з водою і вийшов надвір. Його охопив страх. Вдалині він побачив освітлені вікна Більчікового будиночка.

«Можливо, він зараз ходить по кімнаті й думає, чому я відкинув його пропозицію. Нехай думає, все одно не вгадає. Це важко вгадати, пане Більчік. Для цього вам у ті роки треба було бути там, де був я... «Він стільки про вас усього знає», — злякано сказав цей тип. А що він може знати?

Номер полку, в якому я служив? Знає, де я був? Має мої військові документи? Знає, що я був у полоні... Все це знають і тут. У цьому немає нічого страшного.

Колись я цього страшенно боявся. Але в останні роки зрозумів, що все це вже минуло й що я розпочав нове життя. Попрошався із солдатом П'ясеком, пане Більчік, скажіть це тому чужинцеві, нехай він буде, хто хоче. — Йозеф глибоко вдихнув повітря. І знову відчув запах землі, знайомий гіркий запах. — Торік я теж відчував його, навіть сильніше, ніж зараз, бо тоді я копав рови під фундамент... У дитинстві теж так само пахла земля, коли батько копав криницю... І під час війни, коли ми копали окопи...»

Йозеф зітхнув. Так, саме там це й сталося.

Він раптом побачив перед собою довгу низку людей, які копали нікому не потрібну траншею. Поодаль працювали полонені, люди з усіх усюдів, весь світ було зігнано в одну купу, і ти міг розмовляти будь-якою мовою, міг із кожним якось порозумітися. Одна із груп полонених бігла насипом, разом з ними біг їхній капо, репетував і бив кожного, хто потрапляв йому під руку. Наприкінці війни капо били людей уже дещо менше, але цей хотів іще вислужитися — він гадав, що тепер, наприкінці війни, ніщо вже не зміниться.

Офіцер, який стояв над солдатами, щось крикнув, і Йозеф за мить побачив, як капо ударив одного із полонених, котрий уже не міг бігти далі, кийком, і той скотився з насипу до солдатів, які копали траншею. Офіцер миттю вихопив пістолет, щоб застрелити полоненого, але раптом передумав. Навіщо стріляти? Він уже все одно не ворушився. Молодий офіцерик розчепірів ноги, і оскільки він теж уже не знав од страху, що робить, зарепетував: «Den Kerl eingraben!..»

«Я це дуже добре пам'ятаю, — шепоче Йозеф, — він сказав: закопати. А не поховати... І ми цього полоненого закопали. Нам було вже до всього байдуже, і нікому навіть не спало на думку сказати цьому офіцерові, що полонений іще живий.

Ми викопали біля траншеї яму і вкинули туди полоненого.

Тоді земля пахла так, що аж у голові паморочилося. Чи, може, вона пахла так тому, що стала могилою?

Отож, можливо, що той, хто прийшов сюди, хоче сказати: «П'ясек живцем закопав людину!» Але хто може це підтвердити? Хто може сказати, як це було насправді, коли через два дні після цього там уже проходила лінія фронту, ми відступили, й на тій могилі вирости інші могили, які вже

однаково ніхто не рахував? Що ви про це знаєте, Йозефе П'ясек?

Нічого. Тільки те, що земля тоді пахла так само, як зараз, як вона пахне звичайно навесні. І що вбитих тоді було багато, і що я боявся сказати щось цьому офіцерикові, радіючи в душі, що ніхто не звертає на мене увагу. Я теж мав чого боятися! — Йозеф повернувся до будиночка й замкнув за собою двері, неначе замикав їх перед темрявою, перед чужинцем і перед спогадами. — Дивно: як це сталося, що я саме зараз згадав про того живого — мертвого полоненого? Я ж уже давно не той, що був колись, я вже не солдат П'ясек. І не копаю вже могили. Скажіть про це своєму чужинцеві, пане Більчік!»

Того дня Анежка повернулася додому трохи раніше.

— Перервали подачу струму, мішалки зупинилися, і в бетонників не було роботи, — голосно сказала вона в сінях, скидаючи старе пальто. — Доведеться завтра наздоганяти згаяне! — Потім озирнулася по кухні: — Ти все, бачу, прибрав і навіть поставив гріти воду! А їв що-небудь? — Проходячи повз Йозефа, вона погладдила його по обличчю. Це був найкращий чоловік, якого жінка може тільки собі бажати. — Боже, ти ж нічого не їв!

— Мені не хотілося...

— Я підігрію для тебе й для себе. Повечеряємо і одразу ж лягай спати!

Анежка заметушилася по кухні, а Йозеф сів до столу. В нього раптом одлягло від серця, страх поволі розсіявся. Метушня дружини, розповідь про будівництво й сичання пари на плиті — усе це зливалося в присипляючу мелодію домашнього спокою, приємну, мов колискова пісня.

— Уяви собі, ми, можливо, одержимо прапор! Перші серед бригад бетонників... Чоловіки сьогодні через це трохи не посварилися. Про це напишуть і в газетах; як ти гадаєш? — Анежка заговорила й почала прислухатися до тиші: — Рипнула хвіртка, ти чуєш?

— Хто б у таку пору до нас ішов?

— Ні, вона таки рипнула, я добре чула... Хтось іде!

Анежка хотіла піти відчинити гостеві двері, але Йозеф раптом випередив її:

— Можливо, це хтось із сусідів...

Йозеф відчинив сінешні двері й побачив у темряві високу постать. Зціпив губи. Він не помилився. Добре ще, що вийшов сам відчинити.

— Я знову прийшов до вас. Можливо, ви вже заспокоїлися, — прошепотів Більчік.

— Дайте мені спокій, — просичав Йозеф.

— Ви прийдете, так? Ви мусите туди прийти...

У сінях раптом почулися Анежчині кроки. Що, коли їй заманеться подивитися, хто це прийшов?

— Забирайтесь геть!

— А що мені переказати? Що прийдете, так?

Йозеф озирнувся на будиночок. У сінях майнула Анежчина тінь. Він кивнув головою, щоб швидше здихатися цього типу.

— О шостій у парку! — торжествуюче нагадав Більчік і хотів потиснути Йозефові руку. Але той відступив, і Більчік простяг руку в порожнечу.

— Хто це? — долинув до них Анежчин голос.

Більчік закліпав очима, квапливо позадкував од дверей і хутенько побіг до хвіртки. Йозеф з люттю подивився в п'тьму, де щезла висока хитка тінь. Потім неквапливо повернувся до кухні.

— Хто це приходив так пізно? — запитала Анежка, ставлячи на стіл тарілки.

— З кооперативу... Мені вже давно пропонували деревця. Я сказав, що поки що не хочу. Не хочу, — виразно повторив він.

Анежка кивнула головою. Йозеф має рацію. Сад вони ще встигнуть завести. А поки що вона посадить біля будиночка троянди — червоні, білі й рожеві, — вони цвістимуть цілий рік і пахнутимуть так, що будуть зупинятися всі перехожі.

— Не сип мені багато... Я не голодний, — сказав Йозеф.

— Тобі треба їсти... І скажи мені, що ти думаєш про перехідний прапор!

— Од слави ситі не будемо!

— Чого ти завжди бурчиш? Іноді й слава потрібна! Такої бригади, що весь час виконує норму на сто двадцять процентів, на вашій шахті немає!

Йозеф відчув до Анежки заздрість. Вона знайшла у праці щось таке, чого він ніколи не знаходив. «Радість... Я весь час жив осторонь. Навіть найменшу радість отруював страхом: було б краще, якби про тебе ніхто не знав...»

— Прапор нам вручатиме сам директор. «Нарешті ми зможемо його побачити!» — сказали наші хлопці.

Анежка весело розповідала чоловікові про будівництво й зовсім не помічала, що в нього злипаються од сну очі.

«На неї, — з гіркою думав Йозеф, — завтра чекає гігантське будівництво. А на мене завтра чекає чужинець, — хоч я, звичайно, туди не піду, — а також страх».

— Іди вже спати, — закінчила раптом Анежка свою розповідь, — ти сам бачиш, що я розважала б тебе до ранку, я не те, що ти — вдома не почувеш од тебе жодного слова про свою роботу.

Коли вони, нарешті, лягли, Анежка відчула

на своєму плечі дотик Йозефового негôleного підборіддя й солодко заплющила очі.

Вона не знала, що чоловік пригорнувся до неї лише тому, що хотів утекти од своїх тіней і думок, які не давали йому заснути.

Більчік перекладав цілу ніч. Він доклав до цього всі свої сили, прагнучи якнайкраще проявити себе, хоч Геллер і попереджав, що переклад його зовсім не цікавить. Все одно, нехай він побачить, що директор Більчік порядна людина. Людина, на яку можна покластися.

Упоравшись із перекладом, Більчік захоплено подивився на списаний аркуш паперу.

«Який документ тут щойно народився, — прошептав він, — колись він лежатиме в музеї! Хитромудрий рапорт нелегального працівника Більчіка...»

А наступного дня пополудні він приніс до готелю пакет на ім'я Геллера. Коли пакет опинився в руках у швейцара і той поклав його на полицю, бо пана Геллера в готелі не було, Більчік спокійно пішов собі. Він не звернув уваги на те, що з крісла у вестибюлі підвівся молодий блондин і підійшов до швейцара. Швейцар подав йому пакет, який не треба було відкривати — пакет був незаклеєний. Блондин швидко й трохи розчаровано оглянув переклад німецької документації і вийшов на вулицю.

Йозеф П'ясек неспокійно ходив по кухні. Що більше стрілка годинника наближалася до шостої, то тривожніше ставало у нього на душі.

«Чого я боюся? Тінь колишнього Йозефа П'ясека розтанула вже давно... Але тут з'явилась тінь цього чужинця!..»

Я живу тепер, як усі порядні люди, й ніхто не може мені в чомусь дорікнути. Шоста година. Я ні з ким не хочу мати нічого спільного».

Він вирішив приготувати собі вечерю й лягти спати до того, як з роботи повернеться Анежка. Але коли вечеря стояла на столі, він раптом зрозумів, що не голодний, і відсунув тарілку.

За хвилину Йозеф ліг у ліжко й заплющив очі. Але заснути не міг. Помацав чоло: воно було гаряче, хоч усього його трусив дрож.

IV

Біля прохідної, у воротах, що вели на шахту, двоє чоловіків знімали великі фотографії заслужених шахтарів. Сторож і кри-

вий дідок з лампової стежили за кожним їхнім рухом.

— Значить, парад уже закінчився, — мовив сторож.

Його співбесідник не зрозумів, чи він сказав це тільки для того, щоб підтримати розмову, чи, може, й справді був цим задоволений. Людська заздрість народжується дуже швидко. Дідок недовіжливо глянув на сторожа.

— Якщо шахтар залишається на шахті, без слави йому не обійтися: не так просто працювати на видобутку вугілля! — сказав він із докором.

— Значить, я б уже не зміг працювати в шахті, — щиро признався сторож. — Але в мене вже й роки не ті.

Чоловіки понесли довгу драбину. Дідок із лампової взяв фотографії і поніс слідом за ними.

— Сюди почеплять фотографії інших, розумієш? — обернувся він до сторожа. — У нас є кого чіпляти!

Сторож подивився на годинник. О, добрий шмат служби вже позаду. Він вийшов на сонце.

До шахти простував якийсь чоловік у пальті з піднятим коміром. Але він явно був не з начальства — ті завжди приїжджають машиною. Очевидно, якимсь менше цабє.

Сторож з гідністю почав чекати, поки незнайомий підійде до нього. Видно, він тут уперше, бо весь час роздивляється... Сторож вийняв з рота коротку люльку й запитав:

— Що ви тут хочете?

Незнайомий нерішуче поглянув на сторожа:

— Мене прислали сюди з дорученням. Я з газети, розумієте...

— Управління он в тому жовтому будинку, сьомі двері... Прошу документи.

Незнайомий поліз у кишеню, та потім, немовби завагавшись, витяг порожню руку:

— Але мені непотрібне управління... Я повинен поговорити з одним шахтарем. Ось тут мені записали його прізвище. Кажуть, це зразковий працівник. — Він витяг із кишені папірець: — П'ясек...

— Ага, П'ясек, він ще тут. Почекайте, П'ясек за хвилю підніметься, — поблажливо сказав сторож. — Ви його знаєте?

— Ні, — признався незнайомий.

— Якби ви були прийшли трошки раніше, тут висіла його фотографія. Велика, наче ворота, ви впізнали б його одразу, він був на ній дуже схожий.

Коротко завила сирена. Сторож знову поглянув на годинник.

— Знову дав сигнал на п'ять хвилин ра-

ніше... Але хлопці вже однаково піднімаються!

Він показав рукою на подвір'я, де з'явилося кілька шахтарів, що поспішали з зашвіченими лампами до гардероба.

— А з якої ви газети?

— З Праги.

— Значить, знову піде слава про нашу шахту! — мовив сторож, звівши брови.

Незнайомий низав плечима.

— Трохи слави нікому не зашкодить, — зауважив він, глибоко затягуючись сигаре-тою. — Кажете, тут висіла фотографія?

— Висіла, і то довго. Сьогодні її зняли, але почеплять інші! Ви матимете про що написати!

З воріт почали виходити шахтарі. Кожен поспішав, щоб устигнути на автобус швидше, ніж інші. Сторож до декого вітався.

— Не буду вам заважати... Почекаю збоку! — сказав незнайомий.

— Як же ж ви впізнаєте П'ясека?.. Гаразд, я скажу йому, що до нього прийшли! — пообіцяв сторож.

«Це чортзна-що, — подумав незнайомий, лишившись на самоті. — Я гасаю за цим П'ясеком бозна-де, знаходжу навіть посередника, а тим часом тут, на шахті, висить його фотографія, підписана. Значить, я міг би знайти його вже давно. Чому я іноді сам собі ускладнюю такі прості речі? Якби про це дізналися в нас, то сказали б: «Геллер старіє...» — І сплюнув.

Повз нього проходило дедалі більше людей. Ті, що йшли із шахти, не звертали на нього ніякої уваги, — вони поспішали додому. Зате ті, що йшли на зміну, озиралися на нього. Геллер одійшов трохи далі.

«Тепер уже треба пильнувати. Почасти щоб упізнати П'ясека, почасти за сторожем. Бо він, П'ясек, може щезнути, коли дізнається, що тут на нього хтось чекає».

На терикон із скрипом піднімалася вагонетка. Коли вона перекинулася, здійнялася хмара пилу. На шпилі залізної конструкції над териконом була укріплена червона зірка.

«Мабуть, це виглядає дуже гарно, коли вона засвічується вночі, — мовив Геллер у думці. — У них є чуття до ефектів, що правда, то правда. І ще до чого: до звичайного життя... Під час війни люди виявляли небачену хоробрість, а за віщо? За маленьку бляшку на груди або навіть заради самого уявлення, що таку бляшку вони одержать. Заводи, які виробляли знаки винагороди, працювали день і ніч. Виробництво залізних хрестів було справжнім великим бізнесом!

Можливо, П'ясека теж уже спокусила слава. Вивісили біля воріт його фотографію... Дуже корисно буде з ним про це

поговорити. Обстановка тут цікава, дуже складна, але абсолютно не така, як це офіційно вважається в нас. Обстановку можна змінити, кажемо ми. Але як з людьми? Як змінити людей?

Що запропонувати П'ясекові за ту славу, яку він має тут, удома? Почепимо в нас іще більшу його фотографію?.. Це, звичайно, безглуздя. Дамо йому кращу роботу?.. Долари? Справді, що запропонувати людям, які нам потрібні? — Геллер злісно посміхнувся: — Нічого, крім страху... Виходить, це наш найбільший козир. Це те, чим ми можемо вигравати. І чим таки виграємо! Ми знаємо про вас чимало, П'ясеку!»

Вчора його, власне, не дуже здивувало, що П'ясек не прийшов. Якщо людина чує за спиною своє ім'я і не обертається, в неї міцна сила волі. І вона весь час насторожі. Це зрештою правильно. Можливо, він зробив помилку, пославши до П'ясека того старого. Але що він мав робити, коли більш не було кого? Не могло ж йому спасти на думку, що він може прийти сюди, на шахту, і знайти тут навіть його фотографію. Справжнє божевілля.

Він роздратовано кинув сигарету. Вона йому не смакувала.

— П'ясек! — крикнув йому раптом сторож.

Геллер набрав у груди повітря і вибіг з-за купи складених колод.

Йозеф ніяк не міг второпати, чому його тут хтось чекає з газети. Слава, викликана його переходом у гірничу промисловість, вже вляглася, а чогось іншого, видатного, він поки що не зробив.

А може... Йозеф зупинився. Потік людей, що плив із шахти, підштовхував його до виходу, хотів він цього чи ні. А може, ця людина зовсім не з газети?..

І в цю мить Йозеф помітив незнайомого: він стояв непорушно неподалік од воріт і дивився на нього, мляво усміхаючись.

В очах у Йозефа потьмарилося. На якусь мить він приріс ногами до землі. Це був той самий незнайомець, який окликнув його недавно на вулиці. Це була та сама людина, з чиїм дорученням до нього приходив Більчик...

— То що, підемо? — озвався поруч нього голос.

Незнайомий узяв його під руку і повів від шахти. Вони йшли вузькою стежкою, яка вела між териконами. Туди ніхто не ходив, бо це були манівці.

— Я вже давно вас шукаю.

Вони йшли, дедалі віддаляючись од шахти, аж поки, нарешті, не залишилися зовсім самі.

— Схоже на те, що ви здивовані!

П'ясек зупинився і різко висмикнув свою руку з-під пахви незнайомця:

— Що ви од мене хочете?

— Я прийшов вас провідати.

— Я вас не знаю, — відрубав П'ясек.

— Зате я вас знаю.

П'ясек похитав головою і одвернувся. Вони були тут зовсім самі. «Лусну його раз по голові й піду покличу своїх. Може волати на поміч, якщо хоче», — сяйнула в нього думка.

Незнайомий дивився на Йозефа примруженими очима, немовби чогось очікував. Можливо, в нього теж сяйнула така сама думка. Руки він тримав у кишенях. Про всякий випадок.

— Ви людина досвідчена, — озвався він, нарешті. — Коли я назвав ваше прізвище, ви навіть не озирнулись. І я це належно оцінив.

— Мені на це начхати, — грубо відповів Йозеф. — Що ви од мене хочете?

— Поговорити з вами. І про дещо вас попросити.

— Я нічого не робитиму, й мене ніщо не цікавить.

— Тоді я змушений буду пригадати вам дещо з того, що ви вже забули.

— Ви хочете сказати мені, що я був там... В уніформі німецького солдата? — спалахнув П'ясек. — Це тут відомо кожному. В цьому немає нічого поганого. Таких, як я, там було багато.

І, махнувши рукою, він пішов. Залишив незнайомця позаду. Віддалявся од нього, як колись віддалявся од свого минулого.

— Вахмістр П'ясек! — почув він раптом позаду різкий оклик і здригнувся. Поза спиною в нього пробіг мороз. Він неохоче обернувся.

Вахмістр П'ясек...

Хто міг знати те, про що не знав ніхто? Хто міг знати про минуле, яке давно вже поглинула п'тьма? Хто мав ключі од дверей, які вели в минуле?

— Хто... хто ви? — прохрипів П'ясек.

Незнайомий засміявся. Він з радістю стежив за враженням, яке справило на П'ясека це єдине слово: вахмістр.

— Ваш друг.

П'ясек з люттю подивився на нього, але тут же відчув, як щось зламало його сили. Ноги під ним затремтіли, і він раптом сів на стрімкий бік терикона.

Незнайомий стояв.

— Сподіваюсь, вам було б не дуже приємно, якби тут про це хтось довідався. Але можете бути спокійні, я вмію мовчати.

— Чому... чому ви прислали до мене Більчіка?

— Я, по-вашому, зробив дурницю? Але інакше зв'язатись з вами я не міг. Якби ви

тоді озирнулись на вулиці, коли я окликнув вас, усе було б зовсім інакше.

— Хто ви?

— Тут, у вас, звичайно, я Геллер. Там я називався зовсім інакше. Там, де ви були членом шупо¹...

Йозеф заскреготав зубами.

— Я бачу, ви розпочали нове життя, сподіваюсь, одружені... Між іншим, ваша дама знає про ваше минуле?

Йозеф похитав головою. Потім покійно мовив:

— Про те, що було, я вже забув. Працюю, людям потрібні мої руки...

— Приємні люди тут у вас і розумні. Адже не можна вважати нас злочинцями тільки тому, що ми воювали, правда? Тоді ми поводитися, як справжні герої, і було б несправедливо, якби нас тепер за це арештували. Тільки, — незнайомий усміхнувся, — ви не були звичайним солдатом, любий Йозефе П'ясек. Ви були в шупо. Ви служили вахмістром у тих, що вміли як слід узяти в роботу людей, коли була потреба...

— Що ви можете про це знати!

— Багато, будьте певні...

Йозеф підвівся і мовчки пішов стежкою. Геллер попрямував слідом за ним.

— Це було в Холмі... Тобто ні, в Забржезе... Я ці назви трохи плутаю, для вас, мабуть, польська мова не така складна, га? Ви пам'ятаєте те маленьке містечко? Воно нічим не відрізнялося від інших таких же містечок: маленька площа, на ній кілька крамничок, ясна річ, єврейських. Крамнички ті на залізних замках, за якими моляться євреї, моляться тому, що гестапо призначило єврейському населенню викуп... Ми завжди спочатку виманювали в них гроші, так чи ні?

Йозеф подивився скося на чужинця. Він не надто уважно слухав те, про що той йому торочить, він згадував; справді, таке було: крамниці були позачинювані... Скрізь тихо, тільки мухи дзижчать та сонце світить на купи сміття й покидьків...

— Євреї молилися, бо добре знали, що такої суми ніде їм не дістати; вони молилися, а тим часом у ратуші зібралися представники їхньої общини: вони не бачили ніякого виходу: стільки грошей не було, мабуть, у всьому місті... Ну, а по тому надвечір приїхала машина, і з неї вийшли гауптвахмістр Штадке та шарфюрер Лебітц. Ви їх, мабуть, знали, так? Обервахмістр Нурек швидко підняв вас із койок. Це страхіття почалося вночі, якщо ви пам'ятаєте. Ну, можливо, й не пам'ятаєте, можливо, таких ночей було значно більше, але я вас бачив

¹ Скорочене від *schutzpolizei* — охоронна поліція (нім.).

у Холмі чи в Забржезе: ви старанно працювали разом з усіма...

Це таки було в Холмі.

Геллер задоволено всміхнувся і провадив далі.

— Значить, тієї ночі ви почали вриватися в містечку до квартир. Ніхто нічого не шукав, ви трошили все, що потрапляло вам під руку. Брили стільці й гамселили ними по вікнах, стріляли навмання. Діти репетували, жінки падали вам у ноги, а ви копали їх у груди. Ви пам'ятаєте це незвичайне почуття, коли ваш чобіт грузне в людському тілі? Ви розбивали шафи, скидали на купу одягу, просто так, щоб усе знищити, а євреї кричали й лементували, валялися долі, плакали, рвали на собі волосся...

— А ви? — скрикнув Йозеф. — Що робили там ви?

— Ви маєте рацію, тут краще сказати «ми»... Ну, ми хапали їх за довгі бороди й товкли головами об стіну, не для того, звичайно, щоб убити їх, а просто так, заради розваги й од люті, од нудьги й розпачу, а також тому, що це було краще, ніж іти на фронт, будемо відверті, вахмістре П'ясек. Чи, може, ви думаєте інакше? І була серед євреїв одна гарна жінка, справжня красуня, мати двох дітей; її хтось витяг із ліжка, вигнав голу надвір, а діти залишилися в будинку й плакали. Вона хотіла повернутися назад, але солдат, що стояв на дверях, відганяв її багнетом. І вона знову бігла через усе подвір'я, падала від страху та сорому і весь час рвалася назад, туди, де плакали її виплодки. Хлопці все покинули й дивилися на неї, вона таки була гарна. Поруч усе горіло, це видовище освітлювало полум'я пожежі, і якби там не було людей з гестапо, справа дійшла б, можливо, до rassenschande¹, якщо ви знаєте, що це таке...

Йозеф заплющив очі.

— Скільки вона не прибігала до дверей, солдат щоразу відганяв її багнетом. Раптом вона блискавично кинулась на нього й наразилася на лезо багнета. Чи вона зробила це з розпачу, чи вже не тямила себе, хтозна... Єврейка впала, і солдат змушений був наступити на неї, щоб витягти багнет. Як правило, багнет витягується дуже легко, я цієї зброї не люблю. На цьому жарт скінчився, євреї теж настав кінець.

Йозеф подивився на Геллера каламутними очима; од давнього спогаду про страшну ніч до обличчя в нього прилила кров, йому здавалося, що він от-от знепритомніє. Цей тип пам'ятає все до найменшої деталі...

Горів сусідній будинок, він був дерев'яний, і снопи іскор падали на темне подвір'я, на голе тіло напівзбожеволілої єврейки.

Йозеф разом з іншими дивився на цю розвагу. Потім хтось тицьнув йому пляшку з горілкою, і він напився; перед очима в нього поплив туман, і він не бачив нічого, хіба те, як ця жінка лежить на землі й з грудей у неї тече кров.

— Що сталося з її дітьми? — запитав він раптом надзвичайно серйозним тоном.

Геллера здивувало це запитання, але він байдуже низав плечима:

— Хтозна, мабуть, попеклися. Тоді там згоріло кілька будинків. Отак, пане П'ясек. Ну, що, пригадуєте вже? Може, не будемо більш згадувати вахмістра П'ясека?

Йозеф змучено подивився у вічі своєму катові й нічого не сказав. Геллер задоволено кивнув головою. Вистачило зовсім небагато, щоб од П'ясекової впевненості не залишилося й сліду! Він боявся, що буде гірше!

Вони дійшли вже до перших будиночків, і Геллер зупинився. Іти далі разом було б ризиковано.

— Значить, домовилися, так?

— Про що? — похмуро й різко сказав Йозеф. — Я ніде не був. Я нічого не знаю.

— Можу вам нагадати й інші випадки, вони такі ж приємні, навіть іще приємніші. Пригадуєте, як ви ліквідували хворих на тиф, котрих привезли з Лодзі?

Повз них проходили люди. Далі вести тут розмову було незручно. Геллер суворо подивився П'ясекові у вічі:

— Без дурниць, вахмістре П'ясек, розумієте? За кожне таке повідомлення тут були б мені вельми вдячні. Але я вмю мовчати, можете не сумніватись... Ми з вами ще побачимось. Поки що йдіть додому й добре все обміркуйте, що сьогодні почули від мене. Трохи забагато на один раз, еге ж? — Геллер удавано співчутливо подивився на нього, але в очах його промайнуло приховане глузування. — Немає рації, щоб ви тепер від мене ховалися, ми неодмінно станемо з вами добрими друзями. Мені потрібні будуть од вас деякі дрібниці, цілком незначні, розуміється...

Йозеф злякано подивився на нього, і Геллер засміявся:

— Вам зовсім нема чого боятися, що я змушуватиму вас підкласти бомбу в вашій шахті. Це застарілі методи. Ми зробимо так: ви кілька днів регулярно ходитимете одією стежечкою поміж териконами. І я вас тут зустріну. Але ще раз повторюю: без дурниць! — Він хотів уже йти геть, але потім щось згадав: — Між іншим, ви знаєте, що вас розшукували в Польщі? Звичайно, сотні інших теж... У них залишилися наші списки. Вас, ясна річ, не знайшли, бо в них була ось ця фотографія. По ній навіть я не знайшов вас!

¹ Осквернення раси (нім.).

Геллер витяг із кишені стару П'ясекову фотографію. Потім недбало віддав йому честь і пішов, залишивши Йозефа наодинці із своїми думками.

Йозеф якусь хвилину тупо дивився йому вслід, а потім, немовби злякавшись, що хтось може за ним стежити, квапливо звернув в іншу вулицю, щоб бути якомога далі од Геллера, який спокійно попрямував до автобусної зупинки.

Почало вже сутеніти, і Йозеф раптом зупинився, не знаючи, куди йти. На поверхню його враженої й немовби паралізованої пам'яті впливла одна-однісінька думка: податися негайно на вокзал, купити квиток і поїхати. Щезнути без сліду.

«Геть, геть... Це єдине, що я ще можу вдіяти. Можливо, в мене мало з собою грошей... Але ні, квиток коштує недорого, головне щезнути звідси, і все буде гаразд. Геть, геть, будь-куди, тільки геть! — Але що далі він ішов і що ближче підходив до вокзалу, то настирливіше озивалася в ньому інша думка: — Тікати немає ніякого сенсу. Якщо я звідси втечу, мене почнуть скрізь шукати й обов'язково знайдуть. Першою тривогу здійме Анежка... Як довго це може потривати, поки знайдуть утікача? Мене запитують: «Чого ти втікаєш?» І це буде кінець... — Йозеф зупинився, важко дихаючи. — Гасаю по вулицях, люди оглядаються на мене, треба поводитися спокійніше. Усе це якесь безглуздя, і хтозна, може, це тільки сон, неможливо ж, щоб раптом з'явилася людина, котра стільки про мене знає... І я ніколи його не бачив. Ні, його таки там не було, бо зрештою він плутає навіть назви містечок. Він ніколи там не був, усе це тільки гра, він хоче залякати мене, а потім щось почне вимагати... Та мене не так легко спіймати!

Але звідки він знає ім'я обервахмістра Нурека? Звідки знає тисячі інших деталей, скажімо, хоча б те, що горів сусідній будинок? Він теж там, напевно, був, очевидно, прізвище в нього тоді було зовсім інше, і він інакше виглядав... Зрештою я теж змінився. «Вас розшукували в Польщі»... Але чому? Я робив те, що й інші. Який у тому гріх, що я дивився на голу єврейку? Я міг, звичайно, не дивитися, це правда... Але хіба я міг їй якось допомогти? Гримнути на гестапівців, щоб не дуріли, й дістати за це кулю в лоб? Адже з нами теж не панькалися... Ні, я справді не міг там щось удіяти...»

Втекти звідси неможливо. Лишається тільки одне: мовчати, причаїтися, як завжди, коли доводиться нелегко, й зачекати. Потім цей тип поїде геть... І хтозна, де він знайде свій кінець.

«Колись я звідси обов'язково поїду геть, якось примушу Анежку продати будиночок

або впустити до нього квартирантів, щось придумаю. А поки що треба чекати, не збожеволіти зовсім, бо це ще не так страшно.

Ні, я не дозволю загнати себе на слизьке, я вже стільки переборів, усе залишилося позаду, я все забув... І живу зовсім іншим життям».

Але що людина може забути? І чи може вона справді розпочати нове життя, покинувши своє минуле, немов стару одягу, на протилежному березі? Чи може вона допливти до нового берега чиста й гола, наче новонароджена?

V

Коли Йозеф зайшов у кухню, Анежка здивовано скрикнула. Волосся йому спадало на лоба, пальто було все у вапні, очі дивилися застиглим і невидючим поглядом. Він важко сів на стілець.

— Свята діво, що з тобою сталося? — скрикнула вона й підбігла до чоловіка.

Йозеф щось промимрив, та вона нічого не второпала, однак на неї війнуло від нього горілчанним перегаром і димом.

— Ти пив! — мовила вона суворо й підозріло, не знаючи, сердитись їй на нього чи плакати.

— Пив, — відказав Йозеф, зітхнувши. В тумані, який оточував його з усіх боків, він бачив Анежчину тінь і, головне, її очі, злякані й здивовані. — Я пив, бо... — Він на мить завагався. Щось підштовхувало його сказати Анежці правду. Хміль по дорозі не встиг остаточно вивітритися у нього з голови, і він ладен був сказати їй про все. Так було б найкраще. Зрештою в неї добре серце, вона все зрозуміла б і підказала б, чим тут можна зарадити. А якщо й не підказала б, то все одно втішила б його добрим словом, сказала б те, що він собі весь час повторює, але що хотів би почути від когось іншого: «Ти ні в чому не винен, Йозефе!» Так, це вона йому обов'язково сказала б, а можливо, й ще дещо, бо вона така добра...

— Ви щось відзначали?

Йозеф похитав головою.

Якби Анежка була ще трохи помовчала, він, можливо, знайшов би в собі мужність сказати їй про все. Але її різкий голос розвіяв його несміливе рішення. Ні, він не скаже їй нічого... Поки ніхто нічого не відає, доти є хоч якась надія, що вдасться ще дещо зарадити.

— Ні, не відзначали... Просто мені стало зле, і я....

— Значить, ти ходив до шинку... Що це тобі шибнуло в голову?

— Не знаю... Шлунок, розумієш... У мене болів шлунок, і я замовив собі чарку... Ну, а потім...

— Потім, тому що ти дуже слабкуватий, ти випив другу й третю... Прошу тебе, скажи, тебе там ніхто не бачив?

Йозеф не відповів. Він насуплено слухав Анежчини докори. Потім підвівся, але тут же знову сів.

— Тобі все ще зле! — злякано скрикнула Анежка.

Він кивнув головою.

— Ти збожеволів. Тобі треба було піти до лікаря, а не до шинку... Боже, що мені з тобою робити... Іди лягай!

Вона заметушилася по кімнаті, послала постіль, змусила Йозефа, сяк-так умитися і лягти.

— Що, не треба бігти до лікаря?

— Ні... Дай мені чаю, — прошепотів він. — Я буду спати...

— Завтра на роботу ти не підеш!

«Завтра... Що буде завтра? — подумав він стомлено, залишившись на самоті. — Завтра із шахти я повинен повертатись стежкою поміж териконами... Там ми й зустрінемося... А можливо, що це буде не завтра, а трохи пізніше. Тільки цього разу він од мене обов'язково щось вимагатиме.

Але що? Що я можу йому дати?

Можливо, тут немає нічого страшного, можливо, він теж був під час війни там, де я, і йому просто захотілося злякати мене... Я справді нічого не можу для нього зробити? А старий Більчік? Що може для нього зробити пенсіонер, про якого кожен знає, що його сюди заслали? Більчік чекає, коли все зміниться. І він стане одним із стовпів нового ладу... Гаразд, Більчік дурень, і ці сподівання, можливо, тішать його. Але я? Я ж чхаю на їхні перевороти, я хочу мати спокій, і ніякі зміни мені непотрібні. Мені живеться цілком добре.

Але що, як тут дізнаються, що було там?»

Коли заклопотана Анежка принесла йому чай, він лежав з заплющеними очима. Вона поклала йому на чоло руку.

— Ти весь гориш... Тобі треба було негайно піти на шахті до лікаря. Я дам тобі порошки, щоб ти пропотів. Можливо, це грип.

Анежка метушилася біля нього, і йому було приємно й соромно водночас. Але тепер уже він не зможе зупинити потік брехні, не зможе притягти до себе дружину й сказати їй: «Послухай, я хочу тобі в чомусь признатися...»

Ні, тепер уже пізно...

— Пий чай. Я трохи ще протоплю тут, а ти вже спи... Вранці побачимо, що з тобою робити.

Вранці... Йозеф не дав умовити себе не йти вранці на роботу. Він не хотів залишатися на самоті із своїми думками. Вночі він майже не спав і весь час думав. Він ніяк не міг збагнути, чому, власне, його шукав цей чужинець. «Адже я признався, що був там... То що він ще може од мене хотіти?

Чим я можу бути йому корисний?»

Ідучи вранці до автобуса, Йозеф помітив, що слідом за ним іде Більчік. Він хотів утекти від нього, але марно: старий уже наздоганяв його. Він нахилився до Йозефа, щоб ті, хто стояв на зупинці, нічого не почувли:

— То як? — Очі в нього сяяли.

Йозеф знизав плечима:

— А як має бути?

— Ну... Той чужинець... Нам пощастило, еге ж? Така місія!

Йозеф похмуро глянув на старого базіку.

— Нас із вами вибрали, щоб ми... Починається нова стадія боротьби! Прямий зв'язок! Це вже довго не протриває!

— Що довго не протриває? Шахта? Фабрики? Люди?

— Ви мене не розумієте? Чи не хочете?

— Не хочу. Не хочу, щоб люди бачили нас разом.

Йозеф сподівався, що старий образиться. Але той, немовби зрозумівши якийсь прихований зміст у його словах, весь засяяв:

— Правильно! Суворі конспірація!.. Але я тільки сьогодні дозволив це собі! Більш такого не буде. Коли щось, то вночі, так?

«Кретин», — подумав Йозеф.

На повороті з'явився автобус. Йозеф рушив до зупинки, але Більчік ще затримав його на хвилинку:

— Уявляю собі, яку ви колись займатимете посаду! Ви, в кого є досвід з війни! Щонайменше полковника дадуть вам, правда? Майбутня війна буде коротка!

Йозеф подивився на Більчіка такими очима, немовби побачив перед собою якесь страховисько:

— Майбутня війна, кажете?

Але автобус стояв уже на зупинці, і йому не лишалось нічого іншого, ніж кинутись до дверей. Сказати старому те, що він хотів, Йозеф уже не встиг.

На роботі того дня з нього не було ніякої користі. Тиша й темрява шахти не заспокоювали його, скоріше навпаки: в них одна за одною з якоюсь неочікуваною силою почали поставати давно забуті картини.

Він багато думав про те, що вчора нагадав йому Геллер, — про сцену нічного бешкету. Це називається погром, так, погром... Але тоді це була тільки розвага. Часто було значно гірше.

Вітек послав його якомога швидше полатити ланцюг хитного транспортера. Транспортер цей був старої системи, і ланцюг постійно псувався. Тягти весь механізм нагору не варто було.

— Постав скрепи, і край, — сказав Вітек. — Візьми четвертий номер.

Йозеф дивився перед собою в північ; тіло його скувала слабкість, зовсім не хотілося працювати. Темрява присипляла його. Але це був не сон, йому здавалося, що він кудись провалюється. Тут, у шахті, минуло мучило його сильніше, ніж на поверхні землі.

З'ясувалося, що вистачило зовсім мало, всього однієї людини, щоб слабка гребля тріснула, і вода споминів завирувала із страшною силою. Хто годен був її зупинити? Куди мчить ця каламутна течія, в якій мерехтять людські обличчя, слова, вигук?

«Гаразд, я був там під час погрому... Але хай цей тип не думає, що я такий самий горлоріз, як і інші!»

Він, можливо, — майнуло раптом у нього в голову, — міг би нагадати мені також про те, що я привіз додому персні й браслети.

Але якщо ви, пане, думаєте, що я стягнув їх у когось із пальців, то помиляєтесь! Ні, вахмістр П'ясек цього не робив. Це робили ваші люди, коли провадили обшуки. Хто міг тоді перевірити, скільки всіляких речей щедало у їхніх кишнях?

Я цього не робив. Все, що в мене було, ці нещасні дали мені самі...

В таборі у Малишові, де євреї викопували трупи розстріляних полонених, а потім спалювали їх, я часто розмовляв з одним із них, якимось Берггом. Від нього я і почув, що вони ладні заплатити за газету величезну суму грошей. Він сказав мені, що хтось із наших одержав за один номер газети десять доларів, справжніх доларів, які євреї зуміли пронести з собою до табору. Десять доларів за газету — від цього в будь-кого голова піде обертом.

— Чи не могли б ви, пане, принести нам газету? В ці дні на фронті щось діється, правда ж? — шепнув мені Бергг, нахилившись над возиком, яким вони возили на вогнище смердючі трупи. — Для нас така газета тепер мала б величезну цінність.

Я добре знав: на російському фронті справи невеселі. І ці в'язні хочуть прочитати, як нас там б'ють. Ладні дати за це що завгодно.

— За газету — смерть, ти це знаєш, єв-

рею, чи ні? — сказав я йому про всяк випадок.

— Чому б не знати. За все смерть, пане, — усміхнувся він і показав очима на купи трупів, які вони повинні були спалити.

Ці люди, які викопували й спалювали трупи, знали, що незабаром вони самі стануть трупами, — ніхто не смів залишитись у живих, щоб колись не зміг про все це розповісти. І все ж таки, незважаючи на це чи скоріше саме тому, вони так прагнули дізнатися, що діється на фронті, хоча б з німецьких газет — вони і в них уміли вичитати те, в що хотіли повірити.

— За таку газету, пане вахмістр, люди заплатили б золотом, — додав і покотив візок далі — розмовляти з тими, хто спалював трупи, нам заборонялося.

Я довго вагався. Ішлося не про те, щоб просто дати євреєві газету: якби це розкрилося, я одразу ж пішов би на фронт, що було майже рівнозначно смерті. Євреї, звичайно, необережні, але їм нема чого втрачати, а мені є.

І все ж таки я дав їм газету, газету, з якої вони могли почерпнути для себе багато надій. Я дав їм газету, котра могла принести їм безмежну радість і котра цю радість їм принесла, це добре було видно. Щоправда, вони заплатили за неї золотом, не збрехали мені, і цього золота було набагато більше, ніж важила моя газета. Де вони зібрали ці персні й поламані брошки, я не знаю, в них раз по раз робили обшуки й раз по раз щось відбирали, крім того, вони змушені були платити за шматок хліба, але заради газети вони відмовились й од хліба. Це з їхнього боку було непогано, і з мого теж, що я їм допоміг. З тієї газети вони почерпнули для себе багато надій... Тільки приблизно за тиждень усіх їх розстріляли; приїхала нова партія й знову могла сподіватися, чекати, діставати газети... Але ці вже були ближчі до своєї надії, бо фронт дедалі наближався.

Ось звідки моє золото, пане Геллер!

А один ланцюжок я дістав просто так і зовсім не змушував ту жінку, яку ми знайшли в польському баракі, щоб вона мені дала його, та вона все ж таки втиснула мені ланцюжок у долоню. Але я добре знав, що в тому клунку, який вона несла з собою, є щось таке, від чого залежить усе її життя. То була дитина, я це одразу ж помітив, але нічого не сказав, дітей брати до табору було заборонено, але вона вирішила взяти з собою свою дитину й дала мені золотий ланцюжок, аби я мовчав. Що я мав робити? Віддати їй ланцюжок назад? Щоб це помітив Нурек? Щоб зазирнув у клунку і на місці розтrophив дитині голівку?

Нехай мені хтось у чомусь дорікне, нехай

скаже, що я був жорстокий. Ні, я не був жорстокий, мені од усього цього не раз робилося недобре.

Я не повинен би зараз про все це думати, не треба викликати ці тіні. Так, у таборі для військовополонених я остаточно розпрощався із своїм минулим, тому що всі сліди, які могли б мені про нього нагадувати, щезли. Я знову був звичайний солдат, ніхто нічого не відав про те, що я був вахмістр шупо, на мені була зовсім інша форма, в кишені я мав зовсім інші документи, сморід трупів залишився далеко позаду. І вітер там давно вже розвіяв чорний їдкий дим із них... А на тих місцях, де колись панували сум і страх, знову зеленіють поля, земля оновилася, сповнилася життєвих сил, стала соковита й родюча, і ніхто навіть не здогадується про те, що тут іще зовсім недавно ходила смерть».

Йозеф дивився в темряву, дивився на жовте світло лампи і чекав, чи хто не відповідь йому, чи не втрутиться в суперечку, яку він веде з тінями й своїм минулим.

Але навколо панувала тиша.

«Звичайно, про все це вдасться забути».

«Ні, все ж таки про дещо ти, Йозефе, не забудеш, — чує він раптом якийсь голос, але це, мабуть, лише тінь, лише рух повітря, цілком непомітне хвилювання, що раптом забриніло в його вухах. — Ти не забудеш про людську провину, бо хто її з тебе зніме? Дим спалених людей вітер зміг розвіяти. Але людська провина — це не дим».

Йозеф рвучко розплющив очі. Йому хотілося закричати, але він раптом почув поблизу чийсь кроки, сюди хтось ішов, і відповідати вже не було часу. Блиснуло світло лампи. Темрява порідшала.

Це був Вітек. Він ішов поволі, йому не хотілось зустрічатися з П'ясеком, але він мусив, бригада чекає, коли він полагодить транспортер, щоб знову взятися до роботи, бо має значення кожна вагонетка видобутого вугілля.

Вітек побачив, що Йозеф сидить над розібраним ланцюгом.

— Ну, що тут у тебе? — нахилившись, він посвітив на ланцюг і побачив, що Йозеф ще навіть не брався до роботи. — Ти що, спав?

Йозеф подивився знизу на Вітека. Він надто багато думав про своє минуле, і обличчя його побагровіло від люті.

— Прикуси язика, — мовив він тихо й напівблагально. — Зараз полагоджу.

— Твоя фотографія висіла на воротах серед ударників, а тут он як ти ударникуєш, — посміхнувся Вітек. — Лютуєш, що не тебе обрали бригадиром і робиш усе мені на зло. Хочеш, щоб я поскаржився Бузекові, гаразд...

Вітек повернувся і хотів іти геть. Але

Йозеф рвучко схопив його за плече й повернув до себе.

— Я на це чхаю, розумієш... Тебе зробили бригадиром, ти й працюй, хоч і не розумієш, як і що треба робити.

— Ти здатний і на таке!

В очах у Йозефа потьмарилося.

Вся лють від зіпсованого життя стала йому кісткою поперек горла. Він різко відштовхнувся Вітека, і той упав на кріплення.

— За це... за це ти поплатишся, — тихо мовив Вітек і пішов.

Йозеф провів рукою по чолу. Такого з ним ще ніколи не було. І там теж... А тепер зненацька вдарив Вітека, свого бригадира.

Він гукнув у темряву, де тануло світло Вітекової лампи:

— Вітеку... — І ще раз: — Вітеку!

Але йому відповіла хіба тиша.

Коли незабаром вниз спустився Бузек в супроводі Вітека, щоб особисто поговорити з Йозефом і подивитися, що тут у них діється, ланцюг транспортера був уже полагоджений, а П'ясек десь зник.

Бузек підозріливо подивився на Вітека, потім натиснув кнопку. Транспортер почав працювати. Вітек приголомшено дивився на полагоджений транспортер.

— Це він робить мені на злість! — вигукнув він вражено.

Бузек примружив очі:

— Мені здається, вам обом бракує клепок в голові... — А в думці додав: «Йозеф — хлопець кмітливий, можливо, він і справді образився й тепер мстить Вітекові. Ми зробили помилку, це ясно, бригадиром мав бути Йозеф, але в управлінні вперлися, мовляв, він служив у німецькій армії. Немовби це мало таке велике значення. Доведеться поговорити з директором. І з Іначеком теж. Ми зробили помилку, то чому б нам її не виправити?»

VI

Ночі для Йозефа стали схожі одна на одну — вони були проткані зітханнями й недобрими снами, тривогою і мертвим забуттям аж до самого світанку. Раніше він ніколи цього не помічав і помітив тільки тепер: життя можна змінити, але сон не зміниш; зненацька без будь-якого попередження з глибин забуття може виринути сон...

Скільки разів йому снилося те, що було там... Але вранці він знову про все забував. І скільки разів він бачив там уві сні домівку, але вранці од неї нічого не залишалось —

навіть запаху домашнього хліба, який уві сні був такий сильний.

І скільки разів там серед сну лунало:

— Alaarm!

По кімнатах бігав Нурек і надимав свої вугруваті щокі так, що вони мало не лопали, свистів, аж у вухах закладало. Але сон не хотів кінчатися, людина боронилася: ще трошки, нічого ж не сталося, це учбова тривога...

— Alaarm!

Солдати вставали, кляли все на світі й, кречучи, натягали чоботи.

— Це все та падлюка фон Клеє. Коли вже його вхоплять чорти, — буркнув П'ясеків сусід.

Фон Клеє з'явився в гестапо недавно, його зробили обершарфюрером, а обершарфюрер — велика птиця. Він скалічив на фронті й через це страшенно тепер лютував. Це нікому б не шкодило, якби він не мав звички будити через найменшу дрібницю черговий підрозділ, а іноді й цілий загін. Не було нічого гіршого, ніж цілий день товктися на вітрі й супроводжувати якісь колони, а вночі прокидатися ні з сього ні з того зі сну на Нуреків свисток. Фон Клеє не мав однієї руки, живіт у нього, казали, теж був як решето. В окопи він тепер не піде, там він загинув би славною смертю, газети надрукували б повідомлення про нагородження його військовим хрестом. Він мав би спокій, і солдати теж...

Солдати неквапливо одягалися. Сон був надто солодкий, і П'ясек спав до останньої хвилини: спав, коли надягав шинель, спав, коли біг коридором, спав надворі, коли всі вже вишикувалися. Пробудив його тільки різкий собачий гавкіт.

«Щось серйозне, коли вирушає Jagdkommando»¹, — подумав він.

Фон Клеє стояв уже надворі й натягав на руку шкіряну рукавицю. На зап'ясті в нього висів кавалерійський хлист; це означало, що вони підуть до міста, — він дуже любить бити людей.

Нурек, за дорученням командира, пояснив обстановку. В будинку номер дев'ять на площі переховується кілька євреїв. Будинок треба оточити і всіх забрати звідти. Поляків окремо і євреїв теж окремо. На смерть підуть, звичайно, всі, але кожен по-своєму і не разом. Поляки стануть перед судом, і їхні імена потім будуть надруковані на червоних плакатах з великою імперською орлицею вгорі.

Євреїв буде розстріляно негайно!

Трохи осторонь стояв високий чоловік у цивільному. П'ясек добре знав його — це

був місцевий донощик, співробітник гестапо Шурх.

— І заради цього нас розбудили серед ночі? Можна було почекати до ранку, — мовив з ненавистю П'ясеків сусід.

П'ясек знизав плечима. Краще тримати язика за зубами. Якщо ти служив тут із самого початку й досі не понюхав, чим пахне фронт, то мусиш пильнувати. Людська задрість — річ погана, і на фронт можна потрапити в першу-ліпшу хвилину. А на фронті не з медом навіть під час переможного просування вперед. А коли доводиться відступати, як оце зараз, то це гірше, ніж найгірша служба в таборі, де спляють трупи. Про це треба весь час пам'ятати.

Рушили бігцем. Попереду біг Шурх. Мов гончак, що веде за собою зграю. Кроки тупотіли по бруківці, наче дикий барабанний дріб. Та ніде ніщо ані ворухнеться. Люди напевно все чули, але кожен тільки щільніше натягав на голову перину, бо цей тупіт ніколи не віщував чогось доброго.

Всі дивувалися, що хтось так довго й успішно переховував євреїв: якби не гонча собака Шурх, вони про це так і не довідалися б. Але тоді цілком випадково гинуло багато людей, і це називали долею, хоч це була всього-на-всього воля звичайнісінького випадку. Можливо, хтось просто закашляв, десь у вікні майнула чиясь тінь, хтось підгледів, що в цьому будинку носять комуся їсти... Випадок міг мати тисячу облич, він був жорстокий і нікчемний, і тим більше було незрозуміло, що він так грізно панував над людським життям, що всі були так йому підкорені. І вони теж, ті, що зараз бігли.

А тому треба слухняно бігти за цією гончою собакою, мовчати й думати, що колись таки цьому настане край. Але коли?

До площі добігли зовсім зіпрілі: вони вже відвикли від надто різних рухів, так їх ганяв лише фон Клеє, його попередник лейтенант Дікен був набагато кращий, той багато пив і чхав на службу.

Найгірше те, що Клеє біжить разом з ними, одразу ж за Шурхом, і думає: «Все гаразд», і поцвюхкує хлистом у такт крокам, щоб йому краще було бігти. Ніч тиха, але не темна, скоріше прозора, мабуть, десь із-за хмар пробивається ще світло місяця, який уже зайшов, а може, незабаром світлтиме? Повітря гостре, аж наче пекуче, й примушує солдатів глибоко й швидко дихати.

Клеє піднімає руку й показує на будинок навпроти, звичайний двоповерховий будинок з якоюсь крамничкою, але вікна в ній забиті. Клеє показує піднятою рукою, скільки солдатів повинні оточити будинок справа,

¹ Каральний загін (нім.)

скільки зліва. П'ясек і ще один солдат залишаються надворі стерегти вихід і цілитися в людей, коли їх поженуть надвір з піднятими вгору руками.

П'ясек і солдат стали, клацнули затворами гвинтівок і чекають.

Інші дві групи вриваються до сусідніх будинків, гупають чобітьми в двері й розбивають прикладами вікна на першому поверсі. У вікнах з'являються перелякані обличчя, в решті будинків то тут, то там блискає світло, але одразу ж гасне. Боже, що це знову діється? Мабуть, надходить судний день. Але в котрий уже раз?

В одному із сусідніх будинків двері відчинили раніше, ніж в інших, солдати кидаються досередини, того, хто відчинив, повалено.

Гуркіт пострілів, дзенькіт скла й крики пробудили, як здається, все містечко, але люди не виходять, поки їх ніхто не чіпає, вони навчилися тримати язика за зубами. Йдуть вулицею й бачать, як солдат б'є когось із перехожих, але одвертаються і вдають, що вони нічого не бачать, бо ніхто не певен, чи його один-однісінький погляд не стане причиною страшного випадку, і чи зрештою він теж не впаде на землю з викрученими руками й простреленою головою. Люди чують постріли і, можливо, полегшено зітхають у думці. «Слава тобі боже, що це не в нас, будьмо раді, що це в сусідів, солдати увірвалися до нашого будинку, але минають наші двері, це добре, слава тобі боже». Мешканці цього містечка дуже побожні, всі ходять до костьолу й знімають перед хрестом шапку ще здалеку, вірять у справедливого Христа, якого розп'яли, але ще більше вірять у власну вдавану неувважність, вірять, що їх спостигла б кара, якби вони підвели голови, якби скрикнули. І тому навколо панує тиша, хоч півмістечка вже проснулося; того, що солдати вдерлися до їхнього будинку, не можна приховати, але ніде ніщо ані ворухнеться, людину збили під ноги, бо вона відчиняла двері в сусідньому будинку, бідолаха обмацує побите обличчя й полегшено зітхає: «Пішли далі, це добре. Забиратимуть, битимуть і стрілятимуть, але не в нас, а в сусідів. Це добре...»

Солдати увірвалися вже й до другого будинку, на порозі стоїть жінка в довгому пальті й, без упину хрестячись, вражено дивиться, немовби все це не дійсність, а страшний сон.

Виявилось, що далека тремтлива смуга на небі — не місячне світло, а що це справді світає, тепер у цьому вже ніхто не сумнівався, бо контури будинків набрали сірої, невизначеної барви. А в будинку номер дев'ять і досі ніщо не подавало ознак життя.

Аж ось! П'ясек і його напарник підвели голови. Нагорі в мансарді з дзенькотом висипалося скло, і хтось відчайдушно схопився за віконну раму. Пролунав зойк і глухий постріл.

Потім відчинилися ворота, навпроти них стояв Йозеф і його товариш. Один за одним почали виходити мешканці будинку, поляки. Йшла між ними й одна досить гарна жінка. Голова в неї була загорнена в шаль, на плечі вона накинула пальто, але була боса. Всі йшли, піднявши над головою руки. Були між ними й двоє дітей, десятилітні дівчатка. Вони мовчали й тільки перелякано дивилися на Йозефа та того солдата, що стояв поруч. Йозефові стало ніяково, і він, сам не відаючи чому, опустив гвинтівку.

Нарешті вийшов фон Клеє і, оскільки він любив швидкий темп, заревів:

— *Laufschritt*¹.

Заарештовані кинулися бігти, бігли діти й боса жінка, груди її гойдалися. Йозеф і його товариш кілька разів обернулися їй услід.

— А зараз поведуть євреїв, — Йозефів сусід кивнув головою на командира, який почав уже похльоскувати хлистом.

За хвилину на порозі з'явилися перші євреї. Руки в них були зв'язані, і вони йшли один за одним. Це, мабуть, фон Клеє наказав їх так вишикувати. Євреї були худі, старі, їх було десятеро, більше, ніж мешканців будинку, сама шкіра й кістки, і смерть уже от-от спостигла б їх, навіть якби їх і не знайшли. Вони злякано йшли коридором будинку, який так давно був їхнім сховком, а тепер розчинився, наче могила, щоб видати своїх мертвих. Бо вони знали, що вони вже мертві.

Коли на порозі з'явився перший літній євреї, фон Клеє підняв руку і стьобнув його хлистом по обличчю. Євреї похитнувся, але не впав, ішов далі; на обличчі в нього виступила кров і почала стікати по сивій бороді. В темряві, яка розсіювалася, цей чоловік здавався справжнім приви́дом.

На порозі з'явився другий євреї, і обершарфюрер удруге змахнув хлистом... Так він бив усіх... Дехто намагався уникнути удару й діставав за це кілька зайвих, дехто плакав од страху.

Раптом літній євреї, що йшов попереду, заспівав дивну мелодію, жалібну і все ж таки трохи натхненну, повільну мелодію, яка звучала, мов плач і обіцянка звільнення від мук. Йозеф обернувся і дивився вслід людині, яка вела за собою інших і співала їм псалми.

Потім рушили члени шупо, і Йозеф приєднався до них. Вони простували за жмень-

¹ Бігом марш! (нім.)

кою літніх євреїв, і гонча собака Шурх попереду знову показував дорогу. Він вів цих людей через площу, вузькою вуличкою до стрімкого схилу — на кладовище.

А єврей попереду співав, дехто підтягував йому, а дехто плакав, але всі йшли й ніхто навіть не пробував тікати.

— Що ж із ними тепер буде? — запитав Йозеф і показав на євреїв.

Солдати, які йшли купками, зручно закинувши за плечі гвинтівки, немовби йшли на полювання, нічого не відповіли.

Відповів фон Клеє, який раптом виринув із сутіні поруч Йозефа:

— Хто це питає? Невже ви, вахмістре, сьогодні берете участь в цьому вперше?

— Ні, гер обершарфюрер, — згідно із статутом чітко відповів Йозеф і виструнчився. — Я служу тут із самого початку війни.

— В такому разі, ви або забудькуватий, що взагалі непогано, або наївний, що дуже кепсько, — сказав фон Клеє глузливим тоном.

Вже майже зовсім розвиднілося, небо немовби побільшало — і на сході з'явилася ясна смуга. Сонце ще не зійшло і, мабуть, не зійде, бо його затуляють густі хмари, значить, усе тонутиме в молочному тумані й тиші, яка в цій місцевості здається вдвічі гнітючішою. Уздовж цвинтарного муру стояли сумні дерева з голим, покрученим віттям. Лише де-не-де на них трималося кілька листочків, які ще не зірвав вітер. «Мов ті євреї, — подумав фон Клеє. — То тут, то там ще дехто з них переховується. Але ми їх усіх знайдемо. Нинішня ніч добре налякає тих, хто їх іще переховує. Але чи справді їх іще переховують? Чи можливо це взагалі? Як сказав той вахмістр: «Я тут із самого початку...» Так, наші тут із самого початку, перебили цих євреїв і вивезли тисячі, і все одно ще дехто лишився живий. Все одно ще дехто вцілів, і що б ти не робив, а всіх їх не вигубиш... Ні, я їх вигублю», — сказав у думці фон Клеє і стьобнув хлистом по халаві.

Нарешті, вони дійшли до кладовища, і Шурхе відчинив залізну браму. Брама зарипіла, немов хтось засміявся.

Солдати ще не знали як слід усіх організаційних здібностей свого нового командира: на кладовищі кілька поліцаїв уже копали могилу. Здебільшого роковані на смерть копали собі могилу самі. Але фон Клеє знав, що ці євреї копали б надто довго. А він не хотів затримуватись. Не міг: у нього був суворий наказ — швидко ліквідувати.

— Ruhe!¹ — заревів Клеє на євреїв, які раптом почали співати хором. І слідом за

цим на них обрушився шквал ударів. Бив фон Клеє, били й інші. Євреї замовкли. Вони затуляли, доки ще могли, свої обличчя, немовби це мало для них якесь значення, і тихо плакали.

Лише тепер усім стало видно, які вони страшні й нужденні: шкіра в них була жовтого, попелястого кольору, бороди й волосся позлипалися. Всі були старі, за винятком одного юнака, але він теж виглядав передчасно постарілим, і важко було сказати, скільки йому насправді років.

— Так, панове, почнемо, — мовив фон Клеє, і це прозвучало як привітне запрошення до спільної розваги. Ні, наказу вишукуватися й стріляти у євреїв він не віддав. — Я візьму собі цього найстаршого. Що ви на це скажете? Справжній старозавітний пророк!

Фон Клеє якось мить кусав губи, немовби притлумлював веселу посмішку, а потім поволі витяг із кобури пістолет. Дехто з євреїв заплющив очі. Вони були вже мертві.

Фон Клеє хвилину грався спусковим гачком. Неначе не міг зважитись. Та він уже зважився, тільки йому не хотілося так швидко виконувати наказ про прискорену ліквідацію. На фронті він організовував страти з певним церемоніалом. А тут треба діяти прискорено. Шкода. Він ще якось мить шукав найкраще місце на потилиці старого, ще якось мить дозволив йому ворухити своїми безкровними губами, дедалі швидше й дедалі нервовіше — старий уже відчував на своїй потилиці дотик холодної сталі. Клеє дивився на нього й мляво посміхався. Так, він тремтить од страху, цей єврей, кожен із них мусить тремтіти од страху. Боїться — значить добре.

Потім натиснув на гачок. Старий різко смикнув головою і безживно звалився офіцерові до ніг.

Постріл фон Клеє пролунав для інших як наказ. Солдати могли підходити до євреїв і стріляти на вибір. Клеє дозволяв їм зазнати такої самої радості, яку щойно відчув сам. Дехто стріляв одразу ж, а дехто ще хвилину вагався.

Поодинокі постріли ляскали в неправильних інтервалах. Євреї падали на край могили або в могилу. Ті, що стояли нагорі, зіштухували їх ногами вниз.

Йозеф стояв віддалік, і оскільки наказу стріляти не було, опустив гвинтівку на землю й чекав. Клеє це помітив.

— О, наш забудькуватий вахмістр! Ви теж можете вистріляти!

Йозеф нерішуче подивився на офіцера.

— Ну, не соромтеся! А то повернетеся з війни додому й скажете, що ви ні разу не вистріляли, — засміявся фон Клеє. — Тіль-

¹ Тихо! (нім.)

ки візьміть пістолет, гвинтівка тут не годиться.

Йозеф слухняно витяг пістолет, але все ще сподівався, що євреїв розстріляють без нього.

— Halt ¹, — мовив фон Клеє й показав на Йозефа. — Він теж має бажання хоч раз вистрелити!

Всі євреї були вже мертві й лежали хто в ямі, а хто нагорі. Залишився тільки той юнак, вік якого не можна було визначити. Він стояв над могилою, і очі його з жахом дивилися перед собою, здавалося, він боявся обернутися, боявся побачити свою смерть.

Йозеф озирнувся. Навколо стояли солдати в уніформі й дивилися на нього. Фон Клеє підбадьорливо усміхався, але Йозеф добре помітив (чи, може, йому це тільки так здалося), що в погляді його застигло очікування. Неначе він хотів сказати: «Так, зараз ми побачимо, що ти за один. Зараз дізнаємось, забудькуватий ти чи...»

Рука, в якій Йозеф тримав пістолет, спитніла. Він рознервувався під стількома поглядами. Ступнув кілька кроків до юнака, який чекав своєї смерті. По коміру його потертого піджака лазили великі воші. Йозефові стало млосно. Не тому, що він побачив воші, — це були давні супутниці війни, і ніхто од них не втече, — а тому, що вони всі втікали геть, бо близько була смерть, та смерть, якої людина не бачить. До горла Йозефові підкотив клубок. Він з радістю пошпурив би пістолет: «Хай це робить хто хоче, тільки не я...» Але навколо стояли солдати в уніформі й стояв неподалік фон Клеє. Його kriegskameraden ² зрозуміли б що завгодно, тільки не те, що він не може вистрелити. Як то не може? Хто не зміг би цього зробити, коли в руці у нього був пістолет? А може, йому шкода цього типа? Ні, не шкода, звичайно, йому просто важко це зробити.

Юнак злегка повернув голову, немовби хотів побачити, що діється за його спиною, немовби хотів бодай краєчком ока побачити якусь надію.

Але він уздрів дуло пістолета й пронизливо скрикнув. Цей різкий голос і витріщені очі вирішили все. Йозеф натиснув гачок. Юнак звалився в могилу.

— No also ³, — мовив фон Клеє й усміхнувся, але Йозефові нічого не сказав. Мабуть, зрозумів, що той зробив це неохоче й не відчув тієї справжньої насолоди, яку відчують у таких випадках справжні германські мужі. «А можливо, — майнуло у нього

в голові, — П'ясек поведився так тому, що він, власне, не німець».

Потім усі вишикувалися і рушили до казарм. Брудний світанок змінився ясним холодним осіннім днем, і рівнина з самотніми деревами здавалася ще сумніша, ніж будь-якої іншої пори. Далеко на обрії білили гори, вкриті нічним інеєм.

Промерзлі солдати швидко марширували, щоб скоріше добратися до казарми, до теплої кави й лягти на койках. Тепер фон Клеє дав їм свободу — не для того, щоб вони розмірковували, а щоб зрозуміли, що вони виконали потрібну роботу, й виконали її добре. Потім почнеться морока з заарештованими поляками: треба буде водити їх на допити й робити все інше, з цим пов'язане...

Коли солдати добралися до казарми й, закуривши, знову вляглися на койках, приємно зігріті сніданком, на порозі з'явився Нурек і голосно крикнув:

— Wachmeister Piasek!

— Hier! ¹ — голосно відповів Йозеф згідно із статутом і тут же подумав: «Що сталося? Невже фон Клеє знову про щось згадав? Треба було мовчати на кладовищі, а також трохи швидше вистрелити. Він, мабуть, помітив, що мені не дуже хотілося цього робити. Зрештою це помітив би й сліпий. Буде допитуватися...»

Клеє стояв біля столу.

— П'ясек Йозеф... Я стежив за вами там, на кладовищі. У вас був гідний жалю вигляд. Ви тримали коли-небудь у руці пістолет?

Йозеф, виструнчившись, голосно відповів згідно із статутом.

— Так, гер обершарфюрер!

— Тримали. А стріляли з нього? Ви були на фронті?

Йозеф, тепер уже всупереч статуту, похитав головою.

— Це видно. Хто не був на фронті, той баба! Ви теж... Той тип, якого ви повинні були застрелити, трохи не втік.

Йозеф витріщив очі.

— Мені щойно доповіли, що коли поліцаї засипали могилу, один з євреїв почав ворушитися.

Йозеф дивився на офіцера, немов на якийсь привид. Що це він верзе?

— Якби не вони, він, можливо, видряпався б із ями, швендяв би по околиці й наробив би нам усім сорому. Ну, тепер розумієте, що ви накоїли?

Йозеф знову похитав головою.

— Тоді я вам скажу, П'ясек. Ви осоромилися. Ви цього типа не застрелили. Ви не

¹ Стій (нім.).

² Військові побратими (нім.).

³ Ну ось (нім.).

¹ Слухаю! (нім.).

стратили його, якщо ви взагалі розумієте, про що я вам кажу... Ви знаєте, що раніше робили з катами, які не стинали стратникові одним махом голову? Вони самі йшли на плаху. Що мені з вами робити? — Він заходив по кімнаті замашними кроками. — Може, накласти на вас дисциплінарне стягнення за те, що ви зробили спробу тільки поранити єврея, аби дати йому змогу втекти? Це було б добре, якби він утік, еге ж?

— Я... — промимрив Йозеф, і чоло його зросив піт. Бо він знав, що таке дисциплінарне стягнення. Це відправка на фронт.

Фон Клеє подивився на Йозефа, потім махнув рукою, мовляв, забирайся геть. Йозеф зупинився на порозі й енергійно віддав йому честь, скинувши вгору правіцю. Відтак зачинив за собою двері.

Фон Клеє заходився складати рапорт про цю історію.

«А що, коли це не так? — майнуло раптом у нього в голову. — Що, коли П'ясек зумисне зробив це, щоб єврей трохи помучився? Втекти він, звичайно, не міг, це нісенітниця. Я сказав це просто так... Хто зна, чи цей вахмістр, який здається таким невинним, не набагато хитріший за всіх інших? Доведеться постежити за ним. Тільки після цього я скажу про нього свою думку», — вирішив він і зіжмакав папір з рапортом.

З того дня фон Клеє часто стежив за Йозефом. І Йозеф старався з усіх сил — перший біг шикуватися й трохи різкіше поведився з людьми.

Свій рапорт про вахмістра П'ясека фон Клеє так і не склав, бо одного вечора крізь вікно до кімнати, де він сидів сам за чашкою чорної кави, впала досить примітивна бомба. Але й вона зробила свою справу.

Потім події почали швидко змінюватися, і про все це було забуто. Йозефові П'ясеку, без сумніву, пощастило: фон Клеє нізащо був би не дав йому спокою. А може, якраз навпаки: зовсім не пощастило? Бо хто нині доведе, що Йозеф П'ясек мусив тоді поводитись саме так, як він поведився? Хто про нього скаже, що він, можливо, був кращий, ніж інші?

VII

— Кращий чи гірший, це не має значення, — махнув рукою Геллер, дивлячись ско-са на Йозефа.

Вони стояли віч-на-віч під териконом на вузькій стежині. Геллер явно був далекозорий і, щоб краще бачити обличчя П'ясека, мружився; Йозефа це дратувало. «Приб-

лизно так дивився на мене фон Клеє. Проте ні, погляд у того був застиглий і холодний. Геллер дивиться на мене, мов на якогось рідкісного звіра».

До обличчя йому прилила хвиля гніву.

— Я вам уже сказав, як це було.

— Ви застрелили людину, забили її, якщо хочете точно знати.

— А що зробили б на моєму місці ви? — скрикнув Йозеф і подумав: «Навіщо я взагалі марную з ним час? Чому не повернуся й не піду геть? Що зв'язує мені ноги, чого я стою з ним тут, на цій стежці, і оповідаю про таке, про що ніколи нікому не казав?» — Ну, що зробили б ви на моєму місці?

— Що зробив би я? — перепитав Геллер і знову подивився примруженими очима на П'ясека. — Я, щиро кажучи, не виправдувався б. Застрелити чи вбити — це майже одне й те саме. Я сказав би собі: «Такого на моєму сумлінні багато, й тому буде добре, якщо я поводитимуся тихо й слухатиму, що мені каже цей чоловік».

— Але я не хочу нічого слухати. І не хочу нічого робити... Все це вже давно одійшло в забуття, і поки тут не було вас, я про це ні разу не згадував... І, крім того, про це ніхто нічого не знає.

— Дивна ви людина, — зітхнув Геллер. — Чого ви хвилюєтесь? Я ж не буду цього розголошувати! Я зрештою навіть зацікавлений у тому, щоб про вас ніхто нічого не знав. З мене досить, що про це знаю я. І знаю набагато більше, ніж ви мені сказали. Адже, крім усього іншого, ви брали також участь у розстрілі в Кржівіцькому лісі, так чи ні? Ну, от бачите! Ви про це забули, а люди пам'ятають! Люди взагалі багато пам'ятають, і їм дуже хотілося б побачити, щоб усі, хто чинив свого часу злочини, по-стали тепер перед їхнім судом. Я проти того, щоб про це стало відомо, бо суд — це тільки форма помсти... А ми проти помсти, правда, пане П'ясек? — Дійшовши до схилу, де стежка виходила на шосе, Геллер зупинився. — Далі разом ми не підемо, бо ніколи не знаєш... Хоч ваші органи й довірливі, але ми нікому не маємо права вірити. Ну, то як, домовились? Я поїду, а ви робитимете й далі те, що робили досі. Будете чепурити свій будиночок, ходити на шахту й робити все можливе, щоб вашу фотографію знову почепили біля воріт. Це цілком заслужено, і ми саме за це будемо вас поважати. Ви зразковий громадянин, і це для нас дуже важливо. Тільки ви будете трохи більше їздити. Наприклад, до свого рідного села. Ви вже там давно не були, а це не годиться. Як це сталось, що ви змогли так одірватися від людей, з якими колись разом росли?

— Я прагнув опинитися від них якомога далі.

— Ага, ви боялися, що їм дещо відомо. Ви не знаєте людей. Навіть якби їм і було щось відомо, вони все одно мовчали б. Бо їх теж могли б запитати: «А де тоді були ви, громадянине, що стільки про це знаєте?...» Адже дехто з ваших співвітчизників був там, де й ви. Отож ви записуватимете прізвища тих, хто... ну, хто просто був там, розумієте. Хто зараз причаївся й чекає, поки про все це буде забуто. І цей список од вас візьме колись наша людина...

Йозеф наспулено дивився під ноги.

— Це ж зовсім просто! А ви що, гадали, я вимагатиму від вас бозна-чого? Зовсім ні! Ідеться тільки про те, аби ви знали, що до вас може колись хтось прийти і що йому треба трошечки допомогти. Адже ніхто не заборонить, щоб вас навідав дехто з колишніх товаришів! Це й ваша дружина мусить визнати... Не кожен може мати таку можливість, як я, — приїхати сюди майже легально... Ви дозволите нашій людині переночувати в себе. Дасте їй щось поїсти. Оце і все.

Йозеф пильно подивився на Геллера й раптово запитав:

— Значить, ви вважаєте, що я винен?.. Ви теж так вважаєте?

— Звичайно.

— Але я завжди казав собі, що я не винен. Казав собі це тому, що інакше не зміг би всього цього витримати...

Геллер мовчки знизав плечима.

— А що, коли я вже давно не вахмістр П'ясек? — зненацька мовив Йозеф і схопив Геллера за вилогу піджака.

— Ні, ви вахмістр П'ясек, вахмістр. Скільки б ви себе не обманювали, ви вахмістр.

— Але людина змінюється! Тоді я був зовсім хлопчисько...

Геллер метнув злий, ворожий погляд на стомлене обличчя Йозефа, який боровся сам із собою.

— Тоді... Але тепер ви за все розплатитесь, коли хтось про щось довідається. Людина за все мусить розплачуватись. Невже ви не помітили, що навіть ми розплачуємось? Гадаєте, в мене не було б іншого майбутнього, якби тоді інакше скінчилася війна, і я їздив би з такими небезпечними завданнями, як оце зараз? Я сидів би собі десь на сході. Пристойний маєток — це була моя мрія, коли хочете знати, — там, на Полабщині, чудові маєтки. Бути власником садиби... Мати коней, собак, їздити до міста з такими людьми, як ти сам, вдома у тебе в рамцях висять твої нагороди, ти граєш у карти й згадуєш славні воєнні часи...

Геллер зітхнув, немовби він не міг навіть

думати вголос про таке щастя, немовби йому боліло серце, що марево це розвіялося.

Йозеф кивнув головою й гірко мовив:

— А що я? Що було б зі мною, коли б усе сталося так, як ви кажете?

— Не знаю, — знизав плечима Геллер. Його не цікавило, що було б із П'ясеком.

— Я, можливо, був би прикажчиком у такій садибі.

— Можливо, — кивнув головою Геллер.

«Так, — подумав Йозеф. — Можливо... А можливо, що й ні... Ми були потрібні їм тільки для того, щоб розстрілювати євреїв, щоб розплачуватися за все, що сталося, щоб нести на собі і тягар їхньої вини. І раптом з'являється той, хто робив там бозна-що, але значно більше, ніж я. Це без сумніву. І каже мені, що я винен. До дідька, я знаю це й без тебе, але я також знаю про те, що ми завинили і в дечому іншому. Ми навчилися підкорятися і підкорялися навіть тоді, коли в цьому вже не було потреби... Я, звичайно, був би прикажчиком у твоєму маєтку й інколи міг би сидіти з тобою разом у шинку, і ти ласкаво зі мною згадував би...»

— Ідіть ви під три чорти, — тихо й з люттю сказав він.

Геллер, відірваний од своїх думок, злякано позадкував.

— Піду, — мовив він, усміхнувшись. — Будьте спокійні. В найгіршому випадку ми там, у чортів, з вами зустрінемося. Не дурійте, — приглушено додав він, помітивши лютий погляд свого співрозмовника. — Адже все це тільки жарт.

По шосе їхав мотоцикл, і вони змушені були відступити на узбіччя. Геллер вирішив скористатися цією зручною нагодою.

— До побачення... Не забудьте, що я вам сказав!

І, швидко перейшовши через шосе, попрямував до міста. Йозеф повернувся на стежку, що вела між терикони.

«Не забуду, — повторив він у думці. — Не забуду, що міг би бути твоїм прикажчиком. Треба було такі схопити його там, між териконами, за горло, й було б по всьому, — подумав він. — Але тепер уже пізно. Тепер він уже на шосе, де повно людей. Але ж це можна зробити й інакше. Хто може мені заборонити, щоб я про все це комусь розповів? Приходив до мене, вимагав те й те... Я не винен, я намагався жити інакше... — Йозеф згадав про Нетопіла, і його охопила рішучість піти й про все розказати. Нетопіл його неодмінно зрозумів би, і все було б гаразд. Але, можливо, Нетопіла там якраз і не було б... — Мене почав би допитувати хтось інший. Я мусив би розповісти навіть те, що розповів Гелле-

рові. Ні, це безглуздя, я цього не зроблю... Він таки має рацію: за все це я мусив би тепер відповісти. А мені тут ведеться досить добре, ніхто нічого не відає про моє минуле, і якби я признався, все розсипалося б, немов картковий будиночок. — Йозеф зітхнув і зупинився. — Тепер мені не хотілося б усе кидати й тікати. Так, справді, не залишається нічого іншого, тільки мовчати... Чепурити свій будиночок і... чекати, поки хто-небудь знову не прийде! Так сказав той тип і, як здається, мав рацію. Бісова личина, і тоді був нагорі, і тепер опинився там; що ж до мене, то я міг бути хіба прикажчиком. Доведеться знову працювати на нього. Найгірше те, що він ні в чому не винен, а я винен, він про мене знає все, а я про нього зовсім нічого. Хіба те, що він поставив мені вимогу, аби я розшукав йому людей, котрі були там, і хтозна, чи за це його взагалі покарали б. Адже він прийняв сюди з паспортом. Там, у себе вдома, він знову пан, а я працюю в шахті й несу на собі весь тягар провини, а він не несе нічого, тільки сумує, що не збулася його мрія про великий маєток на сході... — Йозеф стояв на безлюдній стежині, дивився на купи чорного шлаку, бачив удаліні вогні шахти й чув, як без угаву скрипить вагонетка, висипаючи пусту породу. — Виходить, я служу й досі... І не можу сказати собі: годі! Тоді я боявся, бо це був би солдатський бунт. А нині? Нині боюся за свій будиночок. І за спокій. За життя, яке я збудував з такими труднощами. Дати йому список тих, хто був там... — Йозеф зітхнув, але потім трусонув головою: — Зрештою це не так страшно. Він поїде, і я на все начхаю. Хто може мене до чогось примусити? Хай подякує мені, що я мовчати про те, що він од мене вимагав. Мовчатимемо обидва, пане Геллер, розумієте?»

Коли Йозеф повернувся додому, роздратований і стомлений від своїх неспокійних думок, Анежка була по-святковому одягнена й уся палала від збудження.

— Де ти, ради бога, ходиш? Я вже кілька разів бігала до автобуса... Ти на своїй шахті, мабуть, і ночував би! — ображено сказала вона й показала на чисту білизну, складену на стільці. — Швидко одягайся, може, ще встигнемо на автобус... Ну, не лупай очима, одягайся, про все дізнаєшся потім.

Йозеф насуплено подивився на дружину. Ні, йому зовсім не хотілося, щоб вона його інтригувала. Він почав копатися у своїй пам'яті. Чи не забув він про якесь свято? Може, в Анежки сьогодні іменини?

— Не розумію, навіщо мені одягатися, — промимрив він.

— Нас запросили до Франти! Він...

— Я нікуди не піду.

— Підеш! — весело всміхнулася Анежка. — Уяви собі, нашого Франту, — вона набрала в груди повітря, — зробили директором будівництва... Пообіди приїжджав малий Франтік, добре, що я була вже вдома. Ну, тепер ти знаєш у чому річ. Гріх не відзначити таку подію, еге ж?

Йозеф приголомшено кивнув головою.

— Іди сама, я буду вдома, — спробував він умовити дружину.

— Ні, ні, що вони про нас подумают? Скажуть, що ти погордував... Я така рада! Наш Франта! Хто міг про нього таке сказати! Я завжди кепкувала з нього, що замість роботи він займається політикою, а йому, бач, це якраз і окупилося!

Йозеф не слухав, що казала Анежка.

«Швагер росте... І сьогодні святкує... Саме сьогодні, коли я не знаю, куди подітися від навалу минулого, яке хтось спустив із ланцюга, мов злу собаку».

— Прошу тебе, Йозефе, збирайся, — мовила Анежка і подивилася на чоловіка такими благальними очима, що він не міг більше відмовлятися і почав швидко переодягатися.

Коли вони прийшли до Франтішека, там було вже повно гостей. У маленькій тешиній квартирі сьогодні не було де й повернутися. Франтішек трохи розгубився від щирих сестриних поцілунків.

Декого з гостей Йозеф бачив уперше; був тут і Нетопіл.

Коли Франтішек увійшов з ними до кімнати, Нетопіл весело кивнув Йозефові.

— Хай живуть шахтарі, — сказав один із гостей. Незабаром Йозеф дізнався, що це секретар партбюро.

— Вони живуть і так!.. — вигукнув хтось.

— І досить непогано! — додав Франтішек.

Йозеф нерішуче сів до столу і, взявши чарку, почав крутити її в пальцях.

Зустрівшись очима з пильним Нетопіловим поглядом, він занепокоївся.

«Чого він на мене так дивиться?»

— Ви що, зовсім не п'єте? — спитав окрскарж і показав на повну Йозефову чарку.

— Просто я не звик.

Нетопіл знову подивився на нього, немовби вагаючись, що йому на це сказати. Потім засміявся:

— Що, вас навіть на військовій службі цього не навчили? Дивно...

Йозеф опустил очі й ковтнув із чарки вина.

«Увага, — забило щось у нього в голові на сполох. — Чому він згадав про військову службу?.. Ми ж із ним ніколи не знімали про це бесіду...»

— Навчили. Але я вже забув, — ухильно відповів він.

Нетопіл похитав головою.

— Це не забувається...

Йозеф знизав плечима.

«Забувається ще й не таке!»

— За те, щоб у нас вирости нові робітничі директори! — вигукнув хтось із гостей.

Всі цокнулися. В цю мить Анежка внесла до кімнати пиріг з яблуками.

— Допоможіть своєму чоловікові випити чарку, — попросив її Нетопіл. — П'є, немов соромиться! Або боїться!

Гості засміялися:

— Відколи це мужчини почали боятися чарки?

Гості довго не розходилися. І хоч розмова велася про всяку всячину, у словах присутніх відчувалася якась особлива гордість. Так, вони пишалися тим, що один із них став директором, вони пишалися своєю стрімкою дорогою вгору. Можливо, в них іноді крутилася голова, можливо, іноді вони боялися цієї стрімкості, але радість і гордість усе-таки переважали.

«Дивно, що я зовсім не такий, як вони, — подумав Йозеф. — Що я можу розповісти їм про своє минуле? Позаду в мене зовсім інше життя й зовсім інший світ. Якби ви про це знали!» — мовив він у думці, крутячи в руках надпиту чарку.

Франтішек долив йому й почав підбадьорювати:

— Агнес на кухні, випий... У мене чудесний швагер, — звернувся він до гостей, — перейшов на постійну роботу в гірничу промисловість. Це я його умовив! Ану скажи, я чи ні?

— І ти теж трохи...

— Трохи! — засміявся Франтішек і плеснув Йозефа по плечу. — Він мені подобається! Трохи! Я, товариші, провів з ним справжню дискусію, таку, що за неї не було б соромно навіть штатному агітаторові! А він каже: трохи...

— Хто по-справжньому зрозуміє, що таке шахта, той з неї нікуди вже не поїде, — мовив Нетопіл. — Я добре знаю товариша П'ясека ще з тих часів, коли він був бригадніком. Я ще тоді казав: «Цей чоловік приїхав сюди назавсім».

Йозеф спідлоба глянув на Нетопіла. Йому здалося, що той приділяє йому надто багато уваги, і він нервово стулив губи.

— Вам не завадило б краще познайомитися з нашим Йозефом! — сказав Франтішек. — Я вже не раз думав, де моя сестра знайшла його... Він такий, що мовчатиме і два дні підряд.

— А про що йому говорити? Директором він же не став, — заступився за Йозефа Не-

топіл, і Йозеф знову неспокійно засовався на стільці.

— Якби він став директором, то не сказав би про це навіть своїй дружині, — мовив Франтішек.

— Скромність, — зауважив Нетопіл і подивився П'ясекові у вічі.

— Ніяка це не скромність.. Просто він любить таємниці, — сказав Франтішек, образившись, що йому весь час заперечують.

Йозеф зблід. Таємниці... Про що це він говорить? Що це сьогодні на всіх найшло?

— Ми всі чимось відрізняємось один від одного, — мовив Нетопіл, усміхаючись.

Потім про Йозефа забули.

— Останнім часом я жодного вечора не буваю вдома, треба хоч сьогодні зробити матері приємність! — сказав, підводячись, директор сталеливарного заводу.

— Останній тост — за будівництво й за те, щоб ми тут знову отак зібралися, коли Франтішек одержить червоний прапор за виконання плану, — підняв чарку секретар партбюро.

Нетопіл знову заговорив про щось з Анежкою. Йозеф був певен, що Нетопіл її про щось питає... Але підійти до них було не так легко в цьому шарварку й тісноті...

— Ясеніце — чудове село, — почув Йозеф, як сказала Анежка, коли він, нарешті, підійшов до них.

— Так, і до того ж, тихий закуток, — кивнув головою Нетопіл. Побачивши поруч Йозефа, звернувся до нього: — За вітром, еге ж?

«Як це зрозуміти? Чому він гадає, що я шукав тихого закутка?»

— Для мене це байдуже, — промимрив Йозеф.

— А я гадав, що ви навмисне обрали це село, — мовив Нетопіл і зняв із вішалки свій пояс та сумку.

Надворі вже була ніч, коли за останнім із гостей зачинилися двері.

Попрощавшись, Йозеф і Анежка попрямували по темному шосе.

— Я така рада, що ми мешкаємо в Ясеніце... Мені тут уже не подобається. Там у нас такі пахощі, ти звернув на це коли-небудь увагу?

Ніч тихо зітхала у кронах дерев і в траві, яка повільно пробивалася з-під землі. Під поверхнею ґрунту вирували соки, і в темній тиші, яка все огорнула навколо, здавалося, що це тихо зітхає спросонку людина.

Йозеф торкнувся Анежиної руки:

— Слухай, про що з тобою розмовляв Нетопіл?

— Ні про що... Чудова тиша, правда?

Йозеф не відповів і за хвилину спитав знову:

— Мені здалося, що він тебе про щось розпитував. Сьогодні він взагалі поведився якось дивно. Будь обережна, розумієш. Можуть цікавитися...

Анежка почала пильно прислухатися до чоловікових слів, потім похитала головою:

— Облиш... Нетопіл дуже хороша людина.

Йозеф зітхнув.

— Ти весь час чогось боїшся... Спочатку боявся, аби люди не довідалися, що ми хочемо будуватися, а тепер — аби ніхто не дізнався, звідки ми взяли гроші... Але ж це були наші гроші й наша праця.

— Якщо він чимось цікавитиметься, ти йому краще нічого не кажи, нехай приходить, коли я буду вдома!

Анежка кивнула головою, потім тихо засміялася:

— Еге ж, так він од тебе щось і довідається!

Вона була сьогодні в гуморі, а Йозеф ішов насуплений, пригнічений своїми побоюваннями, про які не міг їй нічого сказати.

«Я боюся... Але чого? Геллер приїхав і поїхав. Після нього тут не залишилося й сліду. Наче в траві, якою хтось пройшов, — потоптані билінки знову підвелися.

Я не повинен нічого боятися. Я зробив усе можливе, щоб розпочати нове життя. Я зробив усе можливе, щоб моє життя нічим не відрізнялося від життя інших людей.

Чому саме про мене мав би розпитувати Нетопіл? Я працюю на шахті, маю свій будиночок... Таких тут багато! Я загубився між людьми, я такий, як і всі навколо, точнісінько такий самий...»

Тихий вітер хитав кронами дерев. Йозеф і Анежка побачили своє село.

Дивно: вони так довго йшли мовчки поруч і навіть не доторкнулися одне до одного.

Між ними непомітною тінню лежав страх.

VIII

Зрештою все скінчилося якнайкраще, немов заспокоїлася збурена вода — на її поверхні не видно навіть найменшої хвилячки. І ніхто ніколи не сказав би, що кілька секунд тому в воду кинули камінь, який зараз непорушно й тихо лежить глибоко на дні.

Пан Геллер розплатився за готель, і швейцар викликав йому таксі. Купивши квитка в купе першого класу, Геллер сів на празький експрес. Справи фірми, в яких він сюди при-

їздив, було успішно заладнано, і монтажники завтра вранці теж виїдуть додому.

Все було гаразд.

Нетопіл застав блондина в його кабінеті. Той сидів над папкою з паперами, і вигляд у нього був цілком задоволений.

Нетопіл зітхнув і показав на папери:

— Все ще морочите собі голову нашої Ясеніце?

— Так, але незабаром з цією справою буде покінчено, — засміявся блондин і почастував Нетопіла сигаретою. — Надзвичайно цікава історія...

— Що ж вам пощастило знайти? — запитав Нетопіл трохи глузливо.

— Нічого, — усміхнувся блондин і знизав плечима. — Але цей Більчік — гарна пташка! Просто немов з якогось роману... А Януш... о, ви знову щось принесли. Я запишу собі. Та він нас зараз не цікавить.

Нетопіл розчаровано підвівся.

Блондин провів його до дверей. Повернувшись знову за стіл, він раптом згадав, що не сказав окрскаржеві про одну річ. Але зрештою це не так важливо, він скаже йому й пізніше. Польські власті прислали запит, чи нема в них яких-небудь даних про Йозефа П'ясека.

Нетопіл повільно простував додому. Він сподівався, що його рапорт про Януша викличе більше захоплення. Він розуміє, в чому тут річ: ідеться про людей, якими хтось міг зацікавитися за кордоном... Але дивно, що їх шукають саме в Ясеніце! Нетопілові це, звичайно, неприємно, він звик, що на його діляниці все гаразд, і трохи навіть пишався цим. Та виявляється, що не все гаразд... Ні, він не може зрозуміти, чому їх не цікавить Януш. П'яниця, позашлюбні діти, не платить на них, борги... Саме такий і міг би знадобитися ворогам!

«Ну, але це вже не моя річ... Я зробив, що міг. Навіть більше: їжджу до Ясеніце частіше, ніж треба, й звернув на Януша Мудронеvu увагу...»

Ясеніце проживе в спокої нову весну, проминуть холодні вітряні ночі й настане пора, коли крони дерев укриються рясним цвітом, який білітиме навіть уночі й ніжно трепетатиме. А на городах знову запахне покопаною землею.

Йозеф П'ясек знову дочекається відомого давнього почуття, яке викликає в ньому незвичайні спогади: він обкопуватиме в саду дерева й згадуватиме, як копав із батьком криницю... А про те, як пахне земля, коли вони копали окопи — а може, могили? — не згадає більш ніколи.

Весна завжди приносить нові надії, і чому б людині не вхопитися за них з усієї сили, чому б їй не повірити, що все невпізнанно

зміниться? Чому б їй не народитися знову й не почати все заново?

Тим паче, що той таємничий гість, який приїздив сюди, зник разом з вітром і холодом, щез, перш ніж розквітли дерева.

І все ж таки...

Більчік повільно виходить із хвіртки й недоволено кривиться: хвіртка голосно рипнула. Це, звичайно, дрібниця, але багато дрібниць можуть іноді видати людину. Завтра він її обов'язково змаже. Більчік тремтить від холоду; та можливо, він тремтить із страху, інакше звернув би увагу, що сьогоднішня ніч уже справді весняна. «Якби зараз була не ніч, а ясний день, — шепоче у думці він, — все було б набагато легше. Але те, що ти просто змушений стати до лав борців, що робити щось інше ти вже не можеш, змушує тебе насторожено зупинитись біля рипучої хвіртки і затамувати подих: чи не видно кого на вулиці?»

Більчік сьогодні отримав листа в маленькому конверті. «Од кого б це? — бурмотів він, розпечатуючи листа. Але за мить у нього опали руки. «Сьогодні принесу новий переклад, дуже терміновий. Чекайте мене о 23 годині за селом». Підпису ніякого. Але все було зрозуміло й так, і Більчік затремтів. Од радості й страху. Ці почуття весь час чергуються в ньому, і він не може дати собі з ними ради.

І все ж таки, якби він зараз міг спокійно спати, то був би найщасливішою людиною в світі. Йому вкрай потрібен спокій, серце дедалі частіше тривожить його, і ходити по ночах — це вже не для нього... Чому Геллер не доручить цього комусь іншому... Скажімо, П'ясекові... А втім цілком можливо, що П'ясек теж десь зараз гуляє. Він набагато молодший за Більчіка й, певно, більш при звичаєний до таких нічних прогулянок ще з часів військової служби.

Нарешті, Більчік вийшов із села. То тут, то там він помічав у завішаних вікнах світло, але воно швидко гасло — люди облягалися на ніч.

Годинник показував за чверть одинадцятую. Складність була в тому, що в записці зовсім нічого не говорилося, де він має чекати. Єдине, що йому залишалося, — це ходити сюди й туди по шосе. Але якщо його тут хтось побачить, то може запитати: «Куди це ви, пане Більчік...»

Що він відповість?

«Скажу, що йду до лікаря. Болить зуб. Це як мене зустрінуть, коли я йтиму із села. А коли я піду назад, то просто скажу, що повертаюся з міста. Спізнився на автобус... Ні, мене не так легко спіймати!» — І шарфом, який був у нього обмотаний навколо ший, Більчік перев'язав собі щоку.

Минула одинадцята. Більчік почав нервувати.

«Що, коли за мною хтось стежить? — спало йому раптом на думку. Стомлений і роздратований, він став за дерево. Хоч на небі виднівся тільки вузький серп місяця, все ж таки темно було хіба під деревом. Більчік стиснув кулаки. — Знову починає капризувати серце... Навіщо мені це хвилювання?»

Йому кілька разів здавалося, що він чує чийсь кроки. Але ніде не видно було ні душі. Нарешті, він вирішив повернутися додому. Дійшовши до перших будинків, раптом помітив на шосе якусь постать. Геллер. Більчік злякано підійшов до нього.

— Я чекаю на вас...

— А я на вас... Ходімо! — тихо мовив Геллер.

— Куди?

— До вас... Я хочу у вас зупинитися.

— Як це розуміти... Ви? — здивувався Більчік.

— Мені потрібен на кілька ночей притулок. Я мушу щезнути, розумієте?

Поза спиною в Більчіка пробігла неприємна дрож. Ось тобі й маєш!

— Значить, до мене, кажете... Це може викликати деякі ускладнення... Розумієте, дружина, так, моя дружина! Вона могла б це десь вибвкати.

На Геллера цей аргумент нітрохи не вплинув.

— Якщо я приїхав сюди, то мав на це підставу, так чи ні? Дружина не мусить нічого знати. Втім вона вже напевне спить... А завтра, ну, завтра до вас приїде хтось у гості. Колишній колега... Або ні, краще хтось такий, кому потрібно щось перекласти... Ходімо, щось придумаємо, мені довелося добрячий шмат дороги чухрати пішки, і я стомився, мов собака. — Він зупинився і набрав у груди повітря: — А ніч яка гарна, правда? В таку ніч тільки з дамою гуляти, а не притулку шукати.

Геллер і Більчік рушили до села. Більчік зробив останню спробу переконати Геллера не йти до нього:

— А П'ясек... можливо, він...

— Про мої рішення не дискутують, — холодно відрубав Геллер, — прошу вас це собі запам'ятати... Ходімо!

В будиночках не світилося, ніде ані лялечки. Геллер аж кипів од люті. Сталося те, що можна було передбачити, але чого він намагався уникнути. За ним стежили... Хотіли пересвідчитися, чи справді він їде до Праги. Цю розкіш він їм, звичайно, дозволив... В Празі було значно гірше. І тому він змушений був щезнути. Кращого виходу, як повернутися сюди, він не зміг придумати. Ясеніце від Праги досить далеко, і навряд чи кому спаде на думку шукати його саме тут.

Та навіть якби його тут і знайшли, він придумав чудову відмовку: повернувся, бо цього, на його думку, вимагали інтереси фірми. Але це, звичайно, тільки в тому випадку, коли сталося б щось зовсім несподіване.

Він пробуде тут три дні. За цей час слід його загублять, та й нерви в них не витримують, і він спокійнісінько зможе собі переїхати кудись-інде. Що ж до П'ясека, то з'явитися до нього Геллер не наважувався. П'ясек небезпечний... Звичайно, він теж зробить корисну справу — складе список, хоч йому й не хочеться. П'ясек — дорога цяця, його треба берегти. А переночувати можна і в цього старого.

Більчік подивився на Геллера: той ішов поруч нього з незворушним виглядом, цілком спокійний.

«Щось скоїлося, що в нього немає з собою багажу, це без сумніву, — мовив у думці Більчік. — Куди ж я його покладу? Мабуть, найкраще нагорі... Або в сушарні, поруч із пральнею, одну-дві ночі може переспати й там».

Ім треба проминути ще два будинки, і там вони вже звернуть у вузьку вуличку, яка веде до Більчікової вілли.

Вони йшли і чули хіба звуки своїх кроків, зрідка то тут, то там озивався собака, який прокидався зі сну й гавкав, щоб прогнати свій страх. Ніч була тиха, ніде ні душі, ще трохи — і вони будуть у безпеці.... Тобто як у безпеці? Може, саме тоді усе й почнеться?

Їхні тіні чітко вирізнялися на тлі нічного неба. І якщо хтось стояв би в самому кінці села, навіть трохи далі, за Більчіковою віллою, то побачив би їх цілком виразно, особливо довгу тінь Більчіка з його дивною хиткою ходою.

Цієї ночі Мудронь вийшов на вулицю трохи прогулятися. А також, щоб Нетопіл не казав, що він не дотримує свого слова. Він, звичайно, не боїться, що в Ясеніце може щось статися, просто він прогуляється заснулим селом...

Нараз він здивовано помітив, що вулицею, скрадаючись, ідуть дві тіні. Довга тінь Більчікова... Але хто це з ним? Хто б це міг уночі прогулюватися з Більчіком, якого тут взагалі не любить жодна душа? Далебі, це дуже цікаво.

Невже Більчік комусь усе ж таки закрутив голову своїми безглуздими розмовами? Мудроня це страшенно зацікавило. Так, вони йшли поруч і далі й прямували до Більчікового будинку.

«Ти диви, ми пильнуємо Більчіка вдень, а він ходить собі з кимось уночі й дискутує. Хто б це міг бути? Це напевно зацікавить Нетопіла. Піду їм назустріч, щоб побачити їх у вічі. А потім голосно привітаюся. Вони схаменуться, що дали маху, та буде пізно!

Принаймні побачать, що ми теж не такі вже й сліпі... Або ні. Краще почекаю на місці, поки вони підійдуть до мене. Бо ще чого доброго цей незнайомий може ще втекти. А питати Більчіка, хто це був, усе ж таки нижче моєї гідності!»

Більчік і Геллер вже от-от мали досягти мети. Більчік хотів іще тихо сказати Геллерові, щоб він був обережний, бо хвіртка голосно рипить, але не встиг — перед ними зненацька виросла тінь. Більчік скрикнув.

Та Мудронь не звертав на нього ніякісінької уваги, а здивовано витріщився на його супутника. Цього чоловіка він тут ніколи не бачив!

Геллер зупинився й очікувально подивився на Мудроня, чия дрібненька постать з великою лисиною здавалася у темряві безпорадною і кумедною.

Мудронь спочатку мав намір тільки іронічно привітатися з Більчіком та його супутником, але, несподівано уздрівши незнайомого чоловіка, спантеличився.

— Куди? — тихо запитав він, але це слово в нічній пітьмі пролунало навдивовижу голосно, наче він не прошептав його, а щосили вигукнув: — І хто цей чоловік?

Більчік промимрив щось незрозуміле.

— Ну, так кого це ви до себе ведете? — повторив Мудронь.

Більчік дивився на Мудроня, мов на якусь страховисько. Він весь заціпенів од жаху.

На нещастя, Мудронь повернувся до незнайомця і дивився йому прямо в вічі. Чи, може, він уже не міг удіяти інакше?

— Куди ви йдете?

— Бачите, що до pana Більчіка. Ми з ним приятелі! — тихо відказав Геллер. Голос його був напружений, мов струна, і непомітно тремтів од хвилювання.

Можливо, Мудронь іще мав змогу відступити, дозволити їм іти своєю дорогою.

Але для цього необережного чоловіка головне був порядок. Тому йому навіть на думку не спало чогось боятися. Зрештою він голова національного комітету й має право про це запитати.

— Хто ви?

Геллер навіть не поворухнувся і дивився на бліде Мудроневе обличчя.

Запала глибока тиша. Можливо, Мудронь у цю мить, нарешті, усвідомив своє становище й те, що він сказав, було тільки виразом його збентеженості та прагнення не відступати так швидко: їх двоє, а він сам. І ніч темна, пізня...

Та хай буде, що буде.

— Прощу ваші документи, — сказав він у тишу нічної темряви.

— Будь ласка, — тихо й холодно мовив Геллер.

В першу мить Більчік був переконаний, що Геллер має якісь документи, і абсолютно впевнений у тому, що він не дасть себе схопити, а це означає, що і для нього, Більчіка, небезпека теж мине.

Геллер повільно застромив руку в нагрудну кишеню, вихопив пістолет і, перш ніж Більчік устиг крикнути, вистрелив.

Дрібненький чоловік з великою лисиною й трохи здивованим обличчям рвучко сіпнувся і звалився на землю.

Постріл покотився вдалину й відгукнувся луною, ніч несподівано розкололася на тисячу чорних осколків, кожен з яких довго відлунював постріл.

— О боже, — простогнав Більчік і спробував схопити Геллера за руку. Та було вже пізно.

— Швидше! — просичав Геллер і потяг Більчіка за собою.

Обидва вбігли до саду, не звертаючи уваги на те, що хвіртка пронизливо скрипнула, промчали доріжкою і зупинилися за будиночком.

Луна пострілу давно вже розтанула. Десь неподалік залився гавкотом собака, за мить озвався другий, третій...

— Що ви зробили, о боже... — стогнав Більчік і весь тремтів, мов осика. Обличчя його скривилося від неймовірного жаху.

Геллер теж був схвилюваний.

— Те, що можна було. — Голос у нього раптом зламався. — Адже він вас упізнав і завтра, можливо... Розумієте?

— О боже, — гарячково прошепотів Більчік. — Що ж ви тепер робитимете?

Геллер наслухав. Скрізь панувала тиша, порушувана тільки гавкотом собак, але небезпеки в цьому великої не було.

— Вам треба тікати, вам треба тікати... — цокотячи зубами, мовив Більчік.

Геллер нічого не відповів. Так, здається... Прокляття. Але більш нічого не можна було вдіяти, він мусив захищати себе і Більчіка... Так, він захищав і його, але хіба є якийсь сенс зараз про це говорити? Цей тип наклав од страху в штани, і щось пояснювати йому марно.

— Хто це був?

— Голова... Мудронь...

Геллер зневажливо посміхнувся:

— Навіть голова... Я врятував вас, розумієте?

Більчік дивився на нього безтямними очима.

— Що ж нам тепер робити... — безпорадно повторював він. — Залишитися у мене ви не можете. Вам треба тікати.

«Поки знайдуть забитого, — подумав Геллер, — настане ранок, а я за цей час можу бути вже хтозна-де. Ні, ще нічого не втрачено».

— У вас є який-небудь транспортний засіб?.. Машина? Мотоцикл?

Більчік похитав головою.

— То хоч велосипед! — мало не крикнув Геллер.

— Ні... нема нічого... — прошепотів Більчік, а за мить додав: — Є в жінки, а в мене немає...

— Йолоп! — просичав Геллер. — Де він?

Більчік показав кудись перед собою.

Геллер схопив його за плече й труснув ним:

— Ворушіться, сто чортів вам у печінку!

Більчік, похитуючись, попрямував до дровитні. Геллер ускочив туди перший. Велосипед стояв під купою складених полін. Геллер швидко викотив його. Сідло було доволі низьке, але яке це має значення. Він мусить якнайшвидше втекти звідси. А цей велосипед потім однаково кине кудись у ставок.

— Я подам про себе звістку... Ви нічого не знаєте. Ви спали, розумієте? Убитий є, але свідків нема!

Це були його останні слова. Геллер сів на велосипед і виїхав на вулицю. Рипнула хвіртка, потім знову запала тиша. Ніч мовчала, і вбитий теж мовчав.

Більчік доплентав до дверей будиночка й відчинив їх. Двері знову голосно скрипнули! Все село, певно, чує, що він повертається додому...

Дружина сіла на ліжку й засвітила світло, але він тут же підбіг до лампи й загасив її.

— Що сталося? — запитала вона тремтячим голосом.

— Нічого... Не світи!

— Я чула щось схоже на постріл... — злякано промимрила жінка.

— Нас це не стосується... Спи... Ми нічого не знаємо. Нічого не чули, — гарячково пробурмотів Більчік і, впавши на ліжку, обхопив руками голову.

«Якби це хоч було сталося не біля мого будинку... Якби хоч трохи десь далі... Але хіба можливо піти зараз і віднести труп кудись-інде? Ні, я цього нізащо не зроблю, я нічого не знаю, нічого не чув, я спав... Тобто я, здається, чув, але боявся вийти надвір. Цікаво, чому людина, якщо в неї вистрелили зблизька, так дивно сіпається? Немовби чогось злякалася...»

Більчік вийшов на кухню напиться води. Не запалюючи світла, потемки намацав водопровідний кран і замість того, щоб напиться, холодною водою протер очі.

Нічого не сталося... Ніхто нічого не знає... Геллер уже далеко... А вбитий? Невідомо, як це сталося... Нема ніяких свідків... Та й кому спало б на думку запідозрити саме його?

Більчік відчув навіть щось схоже на вдяч-

ність до Геллера, який не розгубився у таку вирішальну хвилину.

А мертвий тим часом лежить на землі, руки відкинув за голову, неначе підняв їх для захисту або хотів здатися на волю п'їтми, яка напала на нього. Скрізь давно вже панує тиша, луна пострілу замовкла, собаки вгамувалися, люди сплять, і тільки дехто з них думає: «Браконьєр... Бо хто інший стріляв би тут?» Люди спокійно сплять собі далі, зав'язуючи перервану нитку сну. Надворі п'їтма, й хто наважиться вийти в таку пору на холодний вітер?

І все ж таки одна душа вийшла. Це був Януш, п'яний Януш, який прокинувся од спраги й з отерплим язиком. Він вийшов, щоб напиться води, як раптом почув постріл. Януш вибіг за хвіртку і попрямував вулицею, шукаючи браконьєра, який десь тут стріляє, не для того, щоб схопити його, а щоб посидіти коло нього.

Зненацька Януш побачив попереду якогось велосипедиста. Дивина, куди це він їде в таку пору? Та хай собі їде, куди хоче. Януш шукає того, хто не спить і стріляє у навколишні тіні.

Та Януш нікого не міг знайти, ніде не видно було ні душі. Мабуть, усе це йому приснилося... Але раптом він мало не спіткнувся об щось, що лежало посеред шляху, і злякано скрикнув. Крізь завісу оп'яніння він помітив, що перед ним на землі лежить мертвий і що це — Мудронь.

Не розуміючи, що сталося і чому Мудронь лежить так далеко від свого дому, Януш злякався і, кинувшись до голови кооперативу Конопи, голосно загрюкав у темні вікна.

Побачивши п'яного Януша, Конопа тихо вилаявся, впевнений, що той розбудив його без ніякої потреби:

— Паскуда, я тобі...

Але в очах п'яного застиг жаж. Він показував рукою кудись назад і шепотів:

— Голова... Лежить там... На шляху...

— Хто?

— Мудронь... Не ворушиться...

Коли Януш довів його до того місця, де лежав забитий, Конопа спромігся тільки кивнути головою:

— Справді... Ти маєш рацію... — Він озирнувся. З усіх вікон на нього дивилася темрява. — Люди сплять і нічого не знають. Розбуди їх!

Село почало прокидатися від гуркоту в вікна. Люди запалювали світло. Трепет жаху ширився, немов вогонь, перескакував з будинку на будинок.

Затріскотів мотоцикл. Хтось поїхав до відділення СНБ.

Перед самим світанком загурчали мотори кількох машин. Над убитим нахилився лікар, а також кілька чоловіків із собаками-шукачами.

IX

Анежка П'ясекова тієї ночі кілька разів уставала. Вона прокинулася від приступу нудоти й довго не могла заснути.

Пішла напиться води, потім подумала, що не завадило б мати дома які-небудь ліки, а в них не було нічого. Просто дивно, що ні вона, ні Йозеф ніколи не хворіли й не потребували ніяких ліків. У матері напихваті були принаймні які-небудь трави...

На якийсь час шлунок у неї заспокоївся так само швидко, як і почав боліти, і вона знову лягла. Та незабаром їй почало здаватися, що ліжко кружляє з нею по кімнаті. Вона знову невдоволено підвелася. Йозеф спав, напіврозтуливши рота, і не прокинувся навіть тоді, коли вона засвітила світло. Анежка сіла в кухні на стілець. Ніч тяглася нестерпно повільно.

«Може, це я при надії? — майнуло раптом у неї в голову. — Але ні, для мене це взагалі неможливе».

Тоді, коли з нею сталася ця неприємність, лікар сказав їй:

— На дитину вже не розраховуйте. У вас це пройшло трохи важче, ніж звичайно...

А коли Анежка вийшла заміж, вони з Йозефом ні разу не заводили розмови про дітей. Можливо, він зовсім не хотів їх, принаймні на першу пору, коли вони почали будуватися.

Розчервоніла від збудження, Анежка гортала календар, нічого не розуміючи. Та зрештою вона примусила себе трохи заспокоїтись. Чого їй хвилюватися? Вона ж не молоде дівча, котре спіткала якась несподіванка. Вона — заміжня жінка, і те, що її непокоїть, можливо, справді початок вагітності. Але, в такому разі, це було б...

Що було б? Добре чи погано?

«Чому погано? Як мені таке могло спасти на думку? Це було б хіба несподіванкою. Чому зараз не могла б заявити про свої права дитина, хоча колись на це не було ніякої надії? Хіба лікар не міг помилитися? — Анежка почала усміхатися. — Оце так новина! Тобто як новина? Будь-яка інша жінка на моєму місці давно вже все зрозуміла б. Просто неймовірно, що я така дурна. Безперечно, це дитина...»

І всю її охопила якась ніжність. Анежка швиденько встала і повернулася до спальні.

Йй так хотілося, щоб Йозеф прокинувся саме зараз, вона йому про все розказала б. Але він спав... Анежка лягла поруч нього і поклала собі на груди його відкинуту руку, — можливо, це розбудить його, можливо, він пробудиться і побачить, що жінка не спить, і вона йому про все розповість.. Та Йозеф тільки глибоко зітхнув і не прокидався.

Анежка відштовхнула його руку й трохи ображено відсунулася на самісінький край ліжка. Завжди він спить... Але хвиля злості незабаром уляглася. Думки Анежки П'ясекової тієї ночі швидко мінялися, радість чергувалася з невпевненістю, невіра з надією, мов хвилі, кожна з яких підносила її на самісінький гребінь.

«Так, у мене буде дитина. Це вже напевно. Життя моє досягне найвищої точки, й це буде найкраще, що мене взагалі може чекати. Зрештою надто багато вимагати від життя людина не може. Те, що я матиму, з мене цілком вистачить, бо хіба може бути більша радість, ніж та, яку я зараз переживаю? — Анежка майже раділа, що Йозеф спить, що вона — на самоті зі своєю таємницею, що може гратися з нею й тішитися, як дитиною. Цього року вона посіє багато квітів, щоб маленьке... — Яка я дурна, — раптом засміялася вона, — дитина ж народиться лише на початку наступного року... Треба буде купити дитяче ліжечко, маленьке, дерев'яне, на коліщатках, недавно в місті я бачила такі у вітрині. Немов передчувала щось... Так, завтра я піду до лікаря, щоб довідатись, чи можна сподіватися такого щастя».

Крізь дрімоту Анежка почула гучний постріл, який пролунав десь поблизу. Що це могло б означати?

Та за мить знову запала тиша, аж до ранку. А коли почав прокидатися вже і Йозеф, Анежка почула гуркіт мотоциклів та машин. Зіскочивши з ліжка, вона підбігла до вікна. Йй здалося, що на одному з мотоциклів сидить Нетопіл. Що б це він міг робити тут так рано?

Йозеф неспокійно перевернувся, і Анежка поглянула на годинник. Ще може трохи поспати, але недовго. Потім вийшла надвір подивилася, що там таке. Чулися збуджені людські голоси, грюкали двері, в усіх будинках уже світилося. Невже щось скоїлося?

Анежку поймав страх. Проминувши сад, вона попрямувала до села. Туди, крім неї, бігло також кілька жінок. Раптом почувся чийсь пронизливий зойк, заголосила якась жінка. Анежка наддала ходи.

Незабаром вона дізналася, що вночі хтось забив Мудроня!

Коли вона повернулася додому, Йозеф уже встав і трохи здивовано оглядався, де це ділася Анежка. Вона вбігла до спальні й

ще з порога повідомила йому страшну звістку, цілком забувши, що збиралася сказати йому щось зовсім інше. Але хіба тепер був час на приємні новини, коли все село тремтить, немов у гарячці?

— А за віщо? — здивувався Йозеф.

— Кажуть, хтось пограбував крамницю... Чи хотів пограбувати, а він боронився... Кожен каже, що хоче, але ні до крамниці, ні на протилежний кінець села нікого не пускають!

Йозеф похитав головою. Це здавалося дуже дивним... Хто б це пробував пограбувати ясеніцьку крамницю?

Анежка була бліда, мов стіна.

— Я чула нелюдський плач, це голосила Мудрониха, коли довідалася про те, що сталося. Це було так страшно. Я і досі вся тремчу.

— Як це вона довідалася аж тепер, коли крамницю хотіли пограбувати ще вночі? — недовіркою запитав Йозеф.

— Це справді дивно, хіба я знаю... Він... ніхто нічого як слід не знає. Але Мудроня забито. І знаєш, хто його знайшов? Януш!

Йозеф тільки головою хитав. Ну, це ще краще, коли в цю справу вплутано п'яного Януша! Той якраз доброю репутацією похвалитися не може... Але щоб забити людину — на це він все ж таки, мабуть, нездатний!

Анежка хотіла сказати чоловікові принаймні про те, що вона піде до лікаря, та не встигла — повз їхні вікна проїхало дві машини з працівниками СНБ. Анежка і Йозеф здивовано глянули одне на одне.

— Либонь, щось серйозне, — мовив Йозеф, узяв свій полуденок і, квапливо попрощавшись, пішов. Він не знав, що й думати — адже проти Мудроня ніхто в Ясеніцях зрештою нічого не мав...

Він хотів зайти ще до села, та раптом побачив, що на автобусній зупинці вже збираються люди, й наддав ходи. Мабуть, від них йому вдасться про щось довідатися.

Чоловіки були схвильовані. З їхньої розмови Йозеф дізнався тільки про те, що він чув уже від своєї дружини. Все це було досить дивно і неймовірно... Головне, Януш...

«Кажуть, Януш бачив, як хтось уночі їхав на велосипеді...»

«Януш не спав і ходив по селу...»

«Януш розбудив Конопу. Він був під мухою, як завжди.»

«Я б йому не вірив».

«За нього можна поручитися головою. Хто п'є, той ніколи нікого не скривдить!»

«Незабаром ми про все довідаємося, там повно есенбаків!»

«Але собака, що йшов по сліду, повернувся».

«Ви звернули увагу, скільки там було з кримінальної поліції?»

«З якої там кримінальної! Це держбезпека!»

«А що на місці вбивства робила б держбезпека?»

«Кажуть, у крамниці нічого не вкрадено, і її ніхто навіть не збирався грабувати!»

Під'їхав автобус. Водій, мабуть, уже щось знав, бо, зупинивши автобус, одразу ж вихилився з вікна, й ті, хто вже був в автобусі, засипали запитаннями ясенічан.

— Що тут у вас сталося? Це правда, що когось убили?

З маленьких крихт склали більш-менш повну інформацію. Та водій автобуса змушений був проколоти квитки тим, що сіли в Ясеніце, і їхати далі. За хвилину він помітив на шосе члена СНБ. Той підняв руку, і водій слухняно загальмував.

Пасажири занепокоєно визирнули з вікон. В чому річ?

— Все гаразд, товариші, просто вас наздоганяє один запізнений пасажир!

Захеканий чоловік на знак подяки віддав есенбакові честь і вскочив до автобуса.

— Дякую... Я трохи затримався... Це сталося біля нас, отож я один із перших довідався про все... — Він сів і глибоко перевів подих. — Уявіть собі, забрали Більчіка.

Позаду хтось раптом скрикнув. Це був Йозеф П'ясек, але на нього ніхто не звернув уваги. Голоси зазвучали на повну силу.

Йозеф П'ясек сидів блідий, наче смерть.

«Більчік... Але ні, це не Більчік... Геллер! — Зв'язок цих двох імен постав раптом перед приголомшеним Йозефом, мов крижини, які захарастили ріку, мов стовп куряви, що його високо здійняв у небо порив шаленого вітру. — Геллер, Більчік. Ні, Більчік ні. Безумовно, ні, це смішне опудало на таке не здатне... Це Геллер... А може, і не він, та есенбаки про щось довідалися і прийшли до Більчіка на всякий випадок. Але якщо в цьому замішаний Більчік, то чи скоро він назве й моє ім'я?»

Нараз хтось обернувся до П'ясека.

— Йозефе, що з тобою? Ти блідий як смерть!

Йозеф злякано здригнувся і похитав головою:

— Нічого...

— Та ти поглянь на себе, чоловіче! Невже це тебе так вразило?

Йозеф спробував усміхнутися:

— Отакої... Просто мені стало недобре...

— Відчиніть вікно, пане шеф! — крикнув хтось водієві. — Тут одному зробилося зле...

Всі обернулися до Йозефа. Це, звичайно, було найгірше.

— Вчора я нюхав трохи газу в шахті... — збрехав він.

Всі закивали головами — це буває.

Водій опустил біля Йозефа скло.

«Краще б ви, до дідька, не дбали так про мене, — з люттю подумав Йозеф... — Ну гаразд, я знаю, що ви добрі, але я цього не хочу, саме зараз не хочу... Мені треба негайно зійти. Чи, може, аж біля шахти? І не йти на роботу! Але коли я не з'явлюся на роботу, то це одразу ж викличе підозру. Мене скрізь шукатимуть. А куди я подінуся? Зрештою, можливо, що це фальшива тривога. А Більчік?.. Адже ж я сам чув, як сказали: «Мешкає близько од того місця, де це сталося, тому його і взяли на допит».

Автобус зупинився біля шахти. Всі висипали на шлях і попрямували до воріт. Ясенічани одразу ж почали оповідати про те, що у них скоїлося минулої ночі. Їх оточила юрма слухачів.

І тільки Йозеф П'ясек удавав, ніби він ні про що не знає. Але думки його кружляли в божевільному танку. Він дедалі більше впевнювався, що все це — справа рук Геллера. Він не знав, як це сталося... Але відчував, що вбивця — Геллер. Він не розумів, чому Геллер забив саме Мудроня. З якої причини? «Та що б там не було, мене це зовсім не стосується. Геллер, навіть якщо його і спіймали б, мене не видасть. Чому? А головне, його про мене навіть не питатимуть. Гірша справа з Більчіком... Але що він може сказати? Хіба те, що вимагав, аби я зустрівся з Геллером. А я відмовився.

Так, я відмовився...

Більчіка це дуже здивувало... Мені щиро жаль Мудроня, це була добра душа, і я просто не розумію, навіщо вони це зробили».

Разом з іншими шахтарями Йозеф підійшов до копра.

— Привіт, Йозефе, а хлопці сказали мені, що ти занедужав, — мовив Бузек.

— Все вже пройшло, — промимрив Йозеф.

— От і гаразд. Треба демонтувати мотор і підняти нагору в майстерню. Знаєш, отой, із другого горизонту. Весь час псується, вимагає капітального ремонту. Послати туди нема більше кого. Та ти й сам упораєшся. Ага, кажуть, у вас в Ясеніце сталася якась неприємність... Це не просте вбивство, чоловіче, ні, ні, не кажи! Тут щось більше, коли посягли на життя голови національного комітету!

Йозеф приголомшено подивився на Бузeka: той сказав те, що він боявся навіть припустити, висловив здогад, який він весь час обминав.

— Не знаю... — нерішуче мовив Йозеф.

Вони стояли біля кліті. Настала Йозефова черга спускатися вниз. Бузеківі слова знову пробудили в ньому страх. «Мені все ж таки треба щезнути звідси. Бо якщо це справді щось більше, ніж звичайне вбивство...»

— Щасливо! — сказав йому Бузек.

Йозеф зайшов у кліть. Вона злегка захиталася, потім швидко почала спускатися. Він уже не раз спускався до шахти в своєму житті, але сьогодні раптом підняв голову й подивився угору, де поволі зникало денне світло.

Раніше це було для нього цілком природною річчю, але сьогодні видалося трохи незвичайним, неначе він помітив угорі щось таке, з чим мусив попрощатися. Неначе в тому, що він бачить уже тільки вузький промінчик світла, було щось особливе; потім настала пільма й видно було тільки жовте світло ламп тих, що спускалися разом з ним.

«Я не повинен був сьогодні приходити на роботу, — мовив Йозеф у думці, простуючи слідом за іншими. Тепер він був уже не Йозеф П'ясек, а тільки темна тінь шахтаря. — Мабуть, таки справді не повинен був... Поки ти там, нагорі, то можеш іще щось зробити. А тут що? — Потім він знову переконав себе, що йому нема куди тікати, а головне, нема чого. — В найгіршому разі, мені можуть довести, що я розмовляв з Геллером. Але ж це не злочин... Ні, мені не залишалося нічого іншого, як приїхати на роботу й чекати. Повернувся додому й побачу, що і як. Це не так легко — покинути все й тікати. Тоді, під час тієї страшної війни, це ще було можливе. А тепер кожна людина пустила десь своє коріння, і ти не можеш вийти сам із себе... Треба залишатися тут до самого кінця. А світло, біле світло дня залишилося нагорі. Те ясне світло, в якому немає страху. Але ні! Я відчув його і там, і там за мною ходила тінь».

X

Все йшло своїм звичаєм. Працівники кримінальної поліції фотографували вбитого й те місце, де він лежав, записували віддаль і сотні інших деталей, які людям, що стежили за їхніми рухами, здавалися безглуздими й непотрібними, але які зрештою повинні були скласти повну картину того, що сталося.

Собаки-шукачі, які мали йти по сліду злочинця, повернулися, і двоє чоловіків знову почали допитувати в Коноповому будинку Януша.

Лікар підписав свій висновок. Смерть настала внаслідок проникнення кулі в серце. Постріл було зроблено майже впритул і спереду.

— Ясеніце, — чітко сказав літній чоловік у цивільному, який стояв разом з блонди-

ном неподалік от того місця, де кримінальна поліція проводила виміри. — Знову Ясеніце.

Блондин знизав плечима.

— Де рапорт? — нетерпляче запитав його співрозмовник, очевидно, блондинів начальник.

— Я вже не раз нагадував про нього, товаришу начальник...

Потім вони познайомилися з наслідками роботи органів міліції. Але багато деталей, і то досить цікавих, усе ж таки не створювали повної картини.

Начальника покликали до телефону. За хвилину він повернувся і кивнув головою блондинові, щоб той підійшов до нього:

— Отже, пан Геллер не перетнув кордону... Про його перебування в Празі нічого невідомо... — Якусь мить він дивився, яке враження справить ця звістка на його помічника, а потім сказав: — Тепер доведеться нам втрутитися у цю справу. Ясеніце... Геллер. Хто тут був іще?

— Більчік, — нагадав йому блондин.

— Он у тому будинку навпроти.

— Ага, пригадую, читав. Де він мешкає?

— Близько від місця вбивства, але це, звісно, нічого ще не означає, а навпаки, скоріше свідчить проти моєї теорії. Попросіть товаришів із кримінальної поліції, щоб вони пішли з нами.

За хвилину вони вже стояли під дверима будинку, де мешкав Більчік.

Відчинила їм перелякана літня жінка.

— Де ваш чоловік?

— У ліжку... Він нездужає.

— Чому він був уночі на вулиці?

Жінка на мить завагалася. Чоловік звелів їй, аби вона всім відповідала, що вночі він нікуди не виходив. Але ці люди питають так, наче їм уже все відомо. Вона розгублено подивилася на незнайомих чоловіків, які стояли перед нею. Тим часом кілька інших, не чекаючи її дозволу, пішли до спальні.

До жінки долинув чоловіків крик.

— Він нездужає, — повторила вона.

— Значить, саме тому він і ходив уночі на прогулянку! — лагідно мовив блондин.

Жінка нічого не відказала. Од блондина не сховалося те, що вона зблідла, аж посініла.

Він увійшов до спальні слідом за товаришами. Більчік, переляканий на смерть, тремтів у ліжку. Його неголене худе обличчя зблідло, очі, витріщені від жаху, плавали в сльозах.

— Одягайтеся, — мовив один із чоловіків.

— І скажіть, о котрій годині вчора ви були надворі! — усміхнувся блондин.

— Я не був... — прошепотів Більчік, зацокотівши зубами.

— Був, ми це знаємо. О котрій годині? Більчік нічого не відповів, начальник і блондин коротко презирнулись.

Старий, тремтячи од страху, почав одягатися.

Геллер, Геллер... Це прізвище не виходило начальника з голови, і навколо нього він будував усілякі комбінації.

«Але ні, це просто незбагненно, щоб Геллер приїхав до Ясеніце з наміром убити голову національного комітету. І взагалі у його приїзді сюди багато чого незрозумілого. І хоч нам було відомо абсолютно все про нього, і ми з самого початку розгадали його невинний візит, все ж таки десь дали маху... На допиті Януш весь час повторював, що хтось їхав із села на велосипеді... Але чи можна йому вірити?.. Адже цей головний свідок був тоді п'яний... Куди б це хто їхав із села?»

Більчік тим часом уже одягся і стояв біля круглого столика.

— Я... я нічого не знаю... — шепотів він і весь тремтів. — Я протестую.

— У вас є велосипед? — запитав несподівано начальник.

— Ні, — відповів Більчік.

— Є, — мовила дружина, яка все ще не могла второпати, що це діється. Їй здавалося, що коли велосипед стоїть у дровитні, брехати небезпечно, — вони ж дуже легко можуть знайти його.

Чоловіки глянули на пополотнілого Більчіка.

— Це, звичайно, мій велосипед, — сказала жінка, заступаючись за чоловіка.

— Де він?

— У дровитні, я на ньому вже не їжджу. Більчік застогнав, немов від нападу страшного болю.

О боже, навіть вона це сказала!

Блондин вийшов надвір і попрямував до дровитні. Велосипеда в дровитні не було. На долівці валявся тільки насос.

— Де велосипед? — запитав він Більчіка, повернувшись до будинку.

Більчік лише беззвучно ворухнув губами. Обличчя його закам'яніло.

— Де Геллер? — запитав раптом начальник у нього за спиною.

Більчік похитнувся. Чоловіки презирнулись, і начальник кинув багатозначний погляд на блондина: здається, пастка закрилася раніше, ніж вони сподівалися.

Начальник кивнув мовчки головою і вийшов. З'ясовувати щось у Більчіка вже не було рації. Можна було ще хіба як слід допитати його дружину.

До хвіртки підїхала машина, і Більчіка вивели з будинку.

Безперервно цокотить телеграф, дзвонять телефони, лунають сигнали й накази.

Геллер, Геллер... Навсібіч летять накази схопити його, заарештувати людину з документами на ім'я Геллер. Обережно, розшукуваний при зброї.

Велике кільце все більше стягується. На шосе, на залізницях і передусім на кордоні. Бо де ж ще його можна шукати?

— Геллер нас перехитрив, — роздратовано промовив начальник. — Цілком випадково, звичайно, але це все одно не мало статися.

— Заарештувати його раніше ми не мали підстави. Ми змушені були стежити за тим, як він налагоджує зв'язки, — відповідає на свій захист блондин.

Але це дратує начальника ще дужче. Цілий апарат було поставлено на ноги, і здавалося, що все йде як слід, про Геллера було відомо майже все, крім одного — що він повернеться сюди. Але про те, що він зустріне тут із Мудроном, не знав навіть сам Геллер...

Нарешті, в цій історії залишається ще одна людина, особа загадкова й незрозуміла, — Йозеф П'ясек.

За свідченням Більчіка, Геллер цікавився більше П'ясеком, аніж ним. Та П'ясек відхиляв усі його пропозиції. Більчік розповідає про це із щирим жалем, неначе це ще й досі смутить його.

— Про що ви домовилися з поляками? — питає начальник.

Блондин подає йому маленький папірець, телетайпне повідомлення із Польщі.

Йозеф П'ясек служив у шупо і, як такий, брав участь у деяких операціях. Тому після війни його розшукували разом з іншими членами команди, але скоріше формально, бо встановити, що він справді вчинив якийсь злочин, не вдалося. Згодом відповідні польські органи одержали повідомлення, що вищезгаданий П'ясек загинув в останні дні війни. В Жешуві є фотографія цієї особи, вони будь-коли можуть прислати її на кордон.

Начальник дочитав папірець і здивовано глянув на блондина. Трохи неймовірно, щоб Йозеф П'ясек, який вважається одним із кращих шахтарів, був саме цей П'ясек, що про нього повідомили з Польщі. Але нічого не вдієш, треба подивитись на фотографію. Прикордонний пост одержує наказ зустріти машину із Жешува. Всі матеріали про Йозефа П'ясека знову мандрують на стіл блондина. Чи справді це той самий П'ясек, якого розшукують польські органи і про якого мав певні дані Геллер і тому намагався налагодити з ним зв'язок? І чи зустрілися вони? Більчік у цьому не зовсім упевнений.

П'ясека треба буде взяти під варту. Але перед цим треба дізнатися про нього якомога більше, інакше він усе просто заперечить. Поки нема під рукою Геллера, хто примусить його у всьому признатися?

Великий апарат знову приходить у рух.

— Де П'ясек?

Із шахти відповідають, що П'ясек спустився вниз, як завжди.

Вони не помиляються?

Це неможливо, в них записаний номер його лампи, — облік людей, які спускаються під землю, в них ведеться простий і точний.

— Фотографія буде через три години, — доповідає начальникові блондин, і той мовчки киває головою.

— А Геллер? — підводить він за хвилину очі.

— Поки що нічого... Але заходів ужито.

— О котрій годині закінчується зміна? О другій... До того часу ви повинні з'їздити на завод просочування деревини... Але мене не цікавлять виписки з особистої справи. Розшукайте людей, які його знали.

— Його знав колишній директор Чабай. Нині він працює в головному управлінні заступником.

— Подзвонити й запитати дані...

Дзеленчать телефони, лунають накази, стукотять шифровані повідомлення. Доля однієї особи раптом стає в центрі уваги багатьох людей.

Але наслідки поки що вельми вбогі.

Повідомлення од Чабая цілком позитивне. П'ясек був герой...

Фотографія із Жешува: Нетопіл заперечив, що це П'ясек. Блондин може це тільки підтвердити. П'ясек виглядає зовсім інакше.

— В такому разі, послухайте, що я про все це думаю, — усміхається начальник. — У Геллера були застарілі дані, й він помилився. Він їхав до якогось П'ясека, не знаючи, що той давно загинув. Звичайно, що з цим П'ясеком він або взагалі не зустрівся, або той просто злякався його... Пригадуєте, Більчик кілька разів підкреслював, що П'ясек не хотів навіть вислухати його до кінця? Отже, провина П'ясека тільки в тому, що він нас про це не попередив. Тільки-но він підніметься з шахти, ви привезете його сюди... Побачимо, можливо, він зробив це не зловмисно, люди іноді бояться накликати на себе зайву підозру... Звичайно, тут трохи не в'яжеться одна річ: П'ясек служив у німецькій армії. Можже, там служило двоє П'ясеків? Такий варіант цілком можливий. Польські органи нічого не знають про те, що П'ясек із Чехословаччини. Вони вважають його поляком.. Одне слово, допитаємо його, і все стане ясно. Та й він сам зможе, нарешті, спокійно зітхнути.

Деренчали телефони, немов маленькі струмочки, збігалися все нові повідомлення.

На перекритому кордоні чатували на чоловіка з прізвиськом Геллер.

Був саме полудень, коли до канцелярії начальника привели дівчину, Тилду Манек-ову, продавщицю з універмагу окружного містечка. П'ясек працював там на заводі просочування деревини й мешкав у Манеків. І ось ця дівчина тут... Вони були знайомі.

Тилда всміхається: їй приємно, що до неї раптом виявили такий інтерес. Вона взяла сигарету.

— Знаєте, що я про вас думаю? — сказав начальник і весело подивився на неї. — Що в П'ясека був хороший смак.

Тилда вся аж засяяла від цього компліменту, та за мить підібгала губи:

— От бачите, а він усе ж таки знайшов собі іншу й кращу!

— Так... Саме про це ми й хотіли від вас почути, — усміхнувся сивий чоловік.

Не приховуючи нічого з того, що могло надати її розповіді привабливості й показати її як люблячу й ніжну дівчину, Тилда оповіла, як вони познайомилися з Йозефом і як він несподівано поїхав з їхнього містечка.

— А чому?

— Не знаю, напевно, мав десь іншу... — Хоч для неї ця розмова була досить приємною, вона все ж таки запитала: — Він щось накоїв?

Чоловік похитав головою:

— Ні... А ви гадаєте, що ця людина здатна на щось погане?

— Хіба я знаю, мужчини всілякі бувають... Але Йозеф був такий несмілий. Абсолютно у всьому.

Тилда трохи збентежилася і змовкла.

— Це цікаво, що ви кажете... В мене про нього теж приблизно таке враження. А він казав вам коли-небудь, що служив під час війни в німецькій армії?

— Звичайно, я про це знала. Спочатку мене це трохи налякало, але Йозеф мені все пояснив.

— Значить, він і це не приховував, — кивнув головою сивий чоловік. — Думаю, товаришко, що ви можете бути вільні.

Тилда пішла вже до дверей, як на думку йому раптом спала нова ідея:

— Хвилиночку, прошу вас... — Він узяв із столу фотографію, котру прислали з Польщі як портрет Schutzpolizeiwachmeister'a П'ясека. — Ви знаєте цю людину?

Тилда похитала головою і поклатла фотографію на стіл. Та раптом у неї майнув якийсь спомин, і вона наморщила чоло. Звичайно, це та сама фотографія... Як це тоді

¹ Вахмістра охоронної поліції (нім.).

було? Вони лежали разом у ліжку в його кімнаті... Дурний, чому він не залишився в неї, все нині могло б бути зовсім інакше...

— Знаю, — раптом сказала вона.

Чоловік вражено підвівся з-за столу.

— Знаєте? І хто ж це?

— Він... Йозеф... Замолоду. Цю фотографію він мені якось показував. Тут він взагалі не схожий на себе...

— Це Йозеф П'ясек? — здивовано повторив чоловік.

— Як не дивно, але він. Я теж ніколи була б цього не сказала. Він дуже радів, що змінився. Але тут він усе ж таки справжній фронт, правда?

Чоловік неухважно кивнув головою і знову подивився на фотографію.

Сьогоднішній день явно буде багатий на несподіванки. Він мимохідь глянув на годинник і натиснув кнопку дзвінка. Увійшов молодший службовець.

— Складіть протокол із розповіді товаришки Манекової про цю фотографію. В себе, — сказав він.

Тилда неохоче попрощалася. Коли двері за нею зачинилися, начальник подзвонив блондинові:

— Негайно візьміть під варту Йозефа П'ясека... Ідьте по нього на шахту. Зробіть це непомітно. Зміна закінчується за годину.

Відтак знову взяв фотографію, яку прислали поляки, й похитав головою.

Давно забута історія, історія, заплутана хибними даними про смерть Йозефа П'ясека, раптом знову почала оживати. Перервані колись нитки знову навивалися на цівку часу. Але чим це закінчиться? Яка віршовка зсукається із цих тонких ниток, котрі починають зв'язуватися одна з одною?

XI

Бузека послали вниз сказати Йозефові П'ясеку, щоб він піднявся нагору. Його попередили, щоб він, бува, не прохопився, що тут, нагорі, П'ясека чекають. Бузек спохмурнів: гаразд, він мовчатиме.

Але спускаючись у п'їтьму, яка добре відома кожному шахтареві і яку ніхто з тих, що ніколи не був у шахті, не годен собі уявити, він раптом зрозумів, що під землею є іще дещо, значно сильніше за мовчання: давня дружба. Хіба тут так, як нагорі, в майстерні, де ти можеш сказати: «Послухай, Йозефе, іди до канцелярії, там до тебе прийшли в якійсь судовій справі...», і Йозеф покладе обценьки й піде?

Тут, під землею, все зовсім інакше. Світ

тут замкнутий з усіх боків, і людина в цьому світі теж не така, як нагорі. Бузек це дуже добре розуміє. В Ясеніце сталося нещастя, і винуватця шукають скрізь, де тільки можуть. Про Йозефа відомо кожному, що він під час війни служив у німецькій армії. Певна річ, за кожним його кроком стежать. Значить, вони вирішили забрати Йозефа. Бузек розуміє і те, що вони по-своєму мають рацію. Але все ж таки їм не завадило б ліпше знати людей, трохи вдумливіше ставитися до своєї роботи.

Бузек зітхнув.

«Чорт, якби шахта була диспетчеризована, можна б просто подзвонити. Інженер уже давно про це говорить, але справа нітрохи не посувається... Я завжди казав, що наші техніки нічого не варті... Треба буде сказати Іначекові... І взагалі він мав би знати й про такі речі, як оце трапилося з П'ясеком. На те він зрештою і секретар. Хай знає і про неприємності. Треба було подзвонити йому, адже він добре знає Йозефа. — Бузек неохоче простував другим горизонтом до того місця, де Йозеф П'ясек сам демонтував мотор. — Сьогоднішній допит зіпсує йому весь настрій, це безперечно, а таку людину, як П'ясек, нині треба пошукати!»

Він ще здалеку побачив світло й почув, що Йозеф б'є молотком по великих гвинтах, які не піддавалися ключеві...

Підійшовши ближче, він побачив, що Йозеф не впорався з роботою, хоч незабаром уже кінець зміни.

— Не піддається? — запитав, присівши біля нього напочіпки.

— Не піддається, — промимрив Йозеф і подивився Бузеків у вічі. Чому сьогодні прийшов саме він?

— І настрою, мабуть, немає, еге ж? — добродушно запитав Бузек.

Очі Йозефа тривожно блиснули:

— А де б він мав подітися?

— Ну, в вас же таке скоїлося... Що не кажи, а на людину це трохи впливає.

Йозеф знизав плечима. Так, Бузек мав рацію. Робота в нього сьогодні не клеїлася, він майже всю зміну простояв з інструментом в руці, дивлячись у чорну п'їтьму. Сто разів ставив собі одне й те саме запитання і сто разів не знаходив на нього відповіді. Сто разів запитував себе: «Може, краще втекти?» І сто разів усвідомлював, що тікати йому просто нікуди.

Бузек випростався.

— Тепер ти вже однаково не встигнеш розібрати мотор, ото ж відпочинь хвилинку й ходи зі мною.

П'ясек поклав інструменти і змір'яв Бузека поглядом з ніг до голови. Але мовчав, сподіваючись, що той іще щось додасть.

— В канцелярії тобі хочуть щось... — промимрив Бузек і відвернувся.

— Хто й що від мене хоче? — різко запитав П'ясек і заціпенів.

— Я не знаю. Просто мені подзвонили, щоб я спустився сюди й послав тебе нагору.

— Хто? — твердо повторив Йозеф.

Бузек зітхнув. Він страшенно неохоче спускався сюди. Адже Йозеф усе ж таки його товариш, вони пили в нього...

— Хто, хто... Ти питаєш мене так, немов я щось знаю... Я гадаю, вони викликають тебе в зв'язку з тим, що... Ну, що сталося там у вас, розумієш...

Йозеф повільно підвівся:

— Хто мене чекає? З органів безпеки? Бузек не відповів.

— Я повинен піднятися негайно?

Бузек подивився на замащене Йозефове обличчя, і йому раптом стало шкода цієї людини.

— Ну, не можна сказати, щоб горіло... Але краще, щоб ти пішов туди доброю волею. Світ од цього не западеться.

«Ні, світ од цього не западеться, ти маєш рацію, і нічого не станеться. Зовсім нічого... Просто я піднімуся нагору і... І що потім? Сюди я більше не повернуся. Бо якщо вони прийшли по мене, значить, їм уже все відомо».

— Зачекати на тебе? — спитав Бузек.

— А тобі що, доручили мене привести?.. Бузека це образило.

— За кого ти мене, Йозефе, маєш? Мене нітрохи не тішить, що саме я змушений був тобі про це сказати! Але, одверто кажучи, через якийсь там допит не варто так хвилюватися. Вбито людину, і ти сам розумієш, що вони повинні вислухати кожного. Я їду нагору, а ти тут не барися і піднімайся слідом за мною.

Йозеф зрозумів, що на Бузека йому нема чого ображатися, і тихо мовив:

— Не баритимусь, не бійся...

Йозеф дивився Бузеківі вслід і бачив, як у п'яті штреку тане світло його лампи. Якусь хвилину він ще вовтузився коло великих гвинтів, і два із них йому вдалося відкрутити. Потім поклав інструменти, сховав у шкіряну сумку свої речі й на хвилину сів біля мотора.

«Яка тут гарна й глибока п'ятьма», — подумав він і озирнувся навколо себе, неначе повинен був із цією п'ятьмою попроситися.

Попроситися?.. Так, бо вже нема ніякого сенсу в чомусь себе обманювати. Людина не раз обманює себе в житті. Іноді тому, що просто не хоче вірити у щось лихе, іноді тому, що любить спокій. А іноді із страху. Із страху найчастіше.

«Але чого я, власне, боявся? Давно, ще

в дитинстві, коли ми, малі хлопчак, носили білі панчохи і їздили на різні зльоти та збори, я боявся, щоб не бути подібним до інших. На військовій службі я боявся фронту. А потім — фон Клеє. Та найбільше я боявся розповісти кому-небудь про те, що було там.

Звичайно, я кінець кінцем робив тільки те, що мені наказували. Те, що робили й інші. І нітрохи більше. Але й не менше. І можливо, саме в цьому й уся заковика. — В темряві, яка оточує його з усіх боків, Йозеф П'ясек веде суперечку сам із собою, сам себе звинувачує й сам захищає. Але хто буде йому суддею тут, у цій шахті, де ніщо ані ворухнеться, де зовсім інший світ? Хто буде йому суддею в цій тиші, яка лежить навколо, мов чорна смерть? — У вісімнадцять років людина багато речей уявляє собі зовсім інакше. Я радів, коли надяг уніформу. І все ж таки... Все ж таки я зрадив ще більше, коли мій лейтенант запропонував мені покинути службу в вермахті. Він узяв би мене з собою, адже я його шофер. Мовляв, якої я думки про те, щоб покинути воювати і податись у шупо, де набагато спокійніше? Я, звичайно, погодився.

Ба ні, Йозефе П'ясек, це було трохи інакше. Ти сам попросив лейтенанта, щоб він узяв тебе з собою. Ти добре знав, що там потрібні люди, які володіють польською мовою. Ти добре знав, що це за служба. Але тобі кортіло в тил. І тому ти служив так, щоб тебе там залишили.

Не зовсім так, ні, не зовсім... Наприклад, дещо з того, що треба було здавати, я ховав у кишеню. Я нітрохи не шанував того, що мало належати фюрерові.

Ти крав, чоловіче. І стріляв у людей.

Я служив у взводі, який змушений був це робити. Скільки разів я стріляв у повітря, але що це давало? Взвод все одно стріляв залпом, за винятком хіба того разу там, на кладовищі, і в цьому я вже признався. Крім того, я звідти втік, як тільки трапилася нагода.

Ти скинув із себе уніформу шупо, коли стало непереливки, і втікав на захід в уніформі звичайного солдата.

А це хіба погано?

Так, дуже погано. Уніформи тоді валялися на кожному кроці й легко було перевдягтися в будь-яку з них і сказати, що ти прийшов сюди за сто кілометрів, що ти з розгромленого підрозділу. В паніці, яка тоді скрізь панувала, охоче брали й таких, що прийшли бозна-звідки. Саме там усе й почалося, Йозефе П'ясек, у тій зруйнованій школі, де формувалися рештки армії, які уникнули полону. Саме там, де ти назвав зовсім інший номер полку... Саме там ти вирішив увійти в потік тієї страшної брехні,

якій не видно кінця-краю. Саме там. Там ти помітив краєчок нового життя, щілинку, в яку можна сховатися. Але як ти міг подумати, ніби все те, що було досі, може забути? Що все це вдасться переступити, мов камінь посеред шляху?

Але треба визнати, як мою заслугу, хоча б те, що я не вистрелив уже ні разу.

І все ж таки ти ще й тоді, коли копав окопи, міг спокійно дивитися, як засипають землею напівживу людину, і не озватися!

Я не смів видати себе. Якби я озвався, могли б доскіпуватися, звідки я прийшов. А я хотів розпочати нове життя. Далєбі...

Але ти ніколи не хотів сказати кому-небудь: «Увага, я зовсім не такий, як видаюся вам».

А хто сказав би це на моєму місці?

Так, можливо, що справді мало хто. Можливо, навіть ніхто. Але що, коли саме це й були ті ваги, на яких тебе зважено і встановлено, що ти надто легкий, П'ясек?

Навколо тебе завжди було багато людей, які добре ставилися до тебе й вірили тобі. Але ти ніколи навіть не подумав крикнути: «Ні, не вірте мені так! За мною тїнь, чорна тїнь!..» Замість цього ти всім брехав.

Я не брехав, просто все це вийшло само собою.

Що в світі виходить само собою? Ага, правда, до тебе сама з'явилася одна людина, і їй ти, звичайно, у всьому признався...

Розпочнемо допит свідків.

«Ви хочете виступити в ролі свідка, Маріє П'ясекова? Як мати, ви, звичайно, маєте право відмовитися од свого свідчення».

І Йозеф раптом побачив свою матір. Він побачив, як вона квапливо дріботить у темряві і як натягує на очі хустину, бо їй соромно розповідати перед чужими людьми про своє горе. Вона мовчки йде геть, тікає звідси, по очах її видно, що вона нічого не розуміє... Вона ніколи не зрозуміє що їй син у чомусь завинив. Бо вона — мати...

«Матусю!» — заволав Йозеф, але вона не почула його і пройшла повз нього. Він полегшено зітхнув.

З'являється Карел Чабай.

«Із звинувачуванням П'ясеком я познайомився в надто тяжку добу, яку переживав наш завод; тоді ми справді не знали, з чого починати, і раділи кожній протягненій руці. Він проявив мужність і врятував велике майно. Потім на заводі зарекомендував себе як хороший працівник».

«А ви ніколи не цікавилися його минулим?»

«Частково я про нього знав, але був переконаний, що П'ясек — чесна людина й що все це — наслідок збігу обставин».

З'являється Карел Бузек.

«Я знаю Йозефа з тієї хвилини, коли він з'явився на нашій шахті. Ця людина зробила багато хорошого, але мені весь час здавалося, що він щось од нас приховує... Ми хотіли допомогти йому. Хотіли, аби він був такий, як усі в нашій бригаді, аби побачив, що ми його любимо. Людина може, звичайно, іноді й помилитися, але коли вона хоче виправитися...»

«Як ви гадаєте, чи здатний Йозеф П'ясек убити людину?»

«Ні».

Йозеф підвів голову й тихо мовив:

«Кареле...»

Він уперше назвав Бузека на ім'я. Але його тут давно вже не було.

З'явилася Тилда Манєкова. Даючи свої свідчення, вона втерла з очей сльози.

З'явився окрскарж Нетопіл. Він почував себе сковано в своїй уніформі й заявив, що вірити людям — прекрасно.

З'явився директор Франтішек Мацек...

З'явилася Анежка П'ясекова, котра загадково всміхалася, немовби тільки їй одній була відома якась велика таємниця...

«Це мій чоловік. Він приніс мені зовсім нове життя, здійснив мою велику мрію. Ми маємо будиночок і сад...»

«Чи могли б ви, свідку, припустити, що він здатний на якийсь поганий вчинок?»

«Йозеф? Ні. Але я могла б вам відкрити таємницю, про яку він не знає, яка відома тільки мені... А також моєму братові».

«Немає потреби, свідку, нашого слідства це не стосується».

На превеликий подив, з'явився також Мудронь. Погладивши лисину, він заявив:

«Я завжди був переконаний, що П'ясек, — знахідка для Ясеніце, бо Ясеніце — хороше село, а колись воно може стати навіть зразковим, як тільки до роботи в ньому вдасться залучити всіх порядних людей».

Слова попросив Конопа, за ним секретар Іначек. Потім запала тиша.

«Усі, хто тут тільки-но виступав, приєдналися до звинувачення, коли їм було сказано, в яку їх введено оману, — озвався раптом чийсь голос. — Абсолютно всі, бо людина не може жити сама, ані сама не може втекти од свого минулого. Звинувачений мусить стати перед усіма ними. Вічна-віч...»

— Ні! — скрикнув Йозеф. У нього було таке враження, наче він щойно пробудився із страшного сну. Затремтівши, він озирнувся довкола. Скрізь лежала пїтьма, ледь освітлена його лампою. — Ні! — повторив він.

«Усе це безглуздя, — гарячково подумав Йозеф. — Я сиджу тут і марную час, а нагорі чекають на мене. Можливо, біля самої шахти. — Він спробував якомога детальні-

ше уявити собі, як усе це буде. Він не раз уже бачив очі людини, яка стоїть лице в лице перед людьми в уніформі, і єдине, що вона може зробити,—це хіба підняти руки. —Тепер я теж... Ні, я ні! Адже не все ще втрачено. Я, звичайно, зробив помилку, що спустився в шахту. Як тільки я дізнався про арешт Більчіка, треба було щезнути. Та тоді я ще вірив, що все, можливо, скінчиться добре. Я ще брехав собі. Але тепер у цьому вже немає ніякого сумніву.

Цікаво, яка кара може чекати мене за те, що я зустрівся з Геллером? І скільки років дають за те, що було там! Якби я це знав... Ще є час. Я нізачо в світі не повинен піднятися нагору, де мене чекають. Адже з шахти веде ще один вихід. Вентиляційний стовбур. Ті, що чекають на мене, про це напевно не знають. Це не спало на думку навіть Бузекові... Можливо, я вже зовсім утратив розум, але для свого порятунку людина мусить спробувати все, що тільки можна».

Йозеф звернув до поперечного штреку. Він знав, що до вентиляційного стовбура непомітно можна пройти тільки через закриту дільницю... Там газу. А далі все вже піде легко. Далі шлях уже вільний.

Нагорі він зачекає, поки не смеркне. А тоді піде. Не додому, звісно, а прямо до кордону. Завтра він може бути вже на тому боці.

Йозеф добіг до дерев'яної, пофарбованої набіло хрестовини. Відірвавши її, він опинився в напівзаваленому проході.

«Однак не треба так поспішати, бо тут важко дихати. Власне, не зашкодить трохи відпочити. Адже тут мене ніхто не шукатиме. — Спершись спиною на слизьке від вогкості кріплення, Йозеф раптом відчув, що в нього крутиться голова. — Цікаво, скільки років мені дали б за те, що я робив там! І скільки за те, що я одурив стількох людей?—Йозеф похитав головою. — Мені вже справді немає потреби брехати самому собі. Суд, який буде там, нагорі, — не найстрашніше. Найстрашніший суд, по суті, вже відбувся. Тут, унизу. Мені присудили стати віч-на-віч з усіма, кому я брехав. Гіршої кари для мене немає. І треба зробити все можливе, щоб її уникнути».

Йозеф схилив голову на кріплення і заплющив очі.

— Ви засуджуєтесь...

— Ні, я сам себе засуджую! Я сам... — хотів закричати Йозеф на всю шахту, але в нього раптом забракло сили. «Пізно, — зрозумів він. — На все вже пізно. І втікати теж».

Він ще бачив, як до нього наближається його батько. Зігнутий, весь у глині, батько сказав йому: «Ходімо, докопаємо криницю.

Коли б ти знав, сину, як гарно пахне земля! Людина повинна копати криниці, а не могили, розумієш?»

Йозеф глибоко вдихнув міцні пахощі землі...

А нагорі в порожній канцелярії на нього, нервуючи, ждали двоє чоловіків. Бузек розгублено тупцював біля дверей:

— Я йому сказав, і він прийде... Ну, що я іще міг зробити? Не мав же я тягти його за руку.

В цю хвилину до канцелярії зайшли Мацек та окрскарж Нетопіл. Мацек був блідий, повіки в нього неспокійно сіпалися. Нетопіл тихо й зажурено сів біля столу. Мацек схилився плечем на стіну.

— Як він міг... як він тільки міг... — у розпачі повторював він.

Чоловіки мовчали.

Нетопіл поклав Франтішекові на плече руку:

— Сядь...

Мацек сказав йому про те, що до нього прибігала зраділа сестра, і Нетопіл уже знав, що в П'ясеків буде дитина.

— За неї його теж треба судити, розумієш, за цю бідолашну невинну жінку теж...

Нетопіл мовчки похитав головою і зиркнув на двох чоловіків, які дивилися кудись убік, немовби боялися зустрітись очима з розпачливим поглядом Мацека.

Загула сирена. Колеса копра швидко крутилися, з кліті виходили шахтарі, чорні, з засвіченими лампами. Десять паровозів, із брязкотом наштовхувалися один на один вагони.

Був кінець зміни. Сміючись і жартуючи, шахтарі поспішали до душових.

Був кінець зміни.

Але той, на кого чекали в канцелярії, не приходив.

Народитися знову! Повернутися до всього, що було колись, спиною, скинути його із себе, як скидаємо одягу, коли заходимо в річку...

Ні!

Ти ніколи не зможеш скинути з себе, наче піджак, своє минуле, ніколи не зможеш утекти від свого сумління. Все, що ти зробив, повинно стати перед судом тих, хто дихає з тобою одним повітрям.

Тільки вони можуть сказати: «Іди!» Тільки вони можуть сказати: «Живи!»

Сам ніхто й ніколи не зможе народитися знову, якщо йому не допоможуть у цьому інші.

А іноді він мусить померти. За кару.

*З чеської переклав
Дмитро АНДРУХІВ*

Йоганнес Р. Бехер — кореспондент газети „ВІСТИ“

Тісні, справді братерські
узи дружби пов'язували
пролетарську революційну
літературу Німеччини і Ук-
раїни. Найкращі німецькі
письменники в 30-х роках
докладали зусиль до того,
щоб розповісти широким
колам України про найви-
датніші події та явища ні-
мецької пролетарської літе-
ратури та культури тих ро-
ків.

В авангарді цілої когор-
ти полум'яних пропаганди-
стів цього братерства та
спілкування двох культур
іде талановитий поет, літе-
ратурознавець і вчений, вір-
ний друг Країни Рад, один
з основоположників та дія-
чів нової Німеччини — ко-
муніст Й. Р. Бехер.

Ми публікуємо фотоко-
пії літературно-публіцистич-
них статей, написаних авто-
ром спеціально для органу
Всеукраїнського Централь-
ного Виконавчого Комітету
Рад робітничих, селянських
та червоноармійських депу-
татів — газети «Вісти».

Обидві статті нині стали
бібліографічною рідкістю.
Вони навіть не увійшли до
вибраних творів поета і до
окремих публіцистичних
збірок письменника, тим
більше про них не знають
і дослідники творчості Бехе-
ра в Німецькій Демократич-
ній Республіці та і в нашій
країні.

Оглядова стаття «Буржу-
азна і пролетарсько-рево-
люційна література в Німеч-
чині» як за формою, так і
за змістом, має не лише
історико-літературне значен-
ня. Пізнавальна цінність
її — більш ніж очевидна.

В ті далекі роки культур-
ний світ виявляв неабиякий
інтерес до постаті німецько-
го режисера Ервіна Піска-
тора. Наприкінці своєї огля-
дової статті Бехер коротко
розповідає про його діяль-
ність і місце в німецькій
прогресивній культурі.

Очевидячки, постать ви-
датного пролетарського ре-
жисера дуже зацікавила чи-
тачів газети. Редакція «Ві-
стей» написала про це Бехе-
ру. Друга стаття «Справа
Піскатора» була написана

поетом на замовлення ре-
дакції.

До речі, влітку 1930 ро-
ку, з метою вивчення та
більш глибокого ознайо-
млення з радянським теат-
ром, Ервін Піскатор — «ні-
мецький Мейерхольд», як
називали його на батьків-
щині, приїхав до нашої
країни. Фундатора револю-
ційного театру Німеччини,
людину великого таланту,
дуже тепло і радісно зустрі-
ла наша радянська теат-
ральна громадськість.

Фотокопії статей, які ми
подаємо тут, — далеко не
єдині виступи Й. Р. Бехера
на сторінках української
періодики.

Михайло БУГОВИЙ

м. Харків

ЗОЛОТА ГАРЯЧКА

Такі золоті злитки зберігаються в броньованих сейфах центральних банків сучасних капіталістичних держав. «Цеглинка», що важить 12,5 кілограма, містить 402 унції чистого золота, коштує 14 000 доларів. Від багатьох тисяч подібних «цеглинок» вона відрізняється лише номером і штампом. Хто знає, яких перетворень і пригод довелося зазнати благородному металу, перше ніж він набув такого стандартного вигляду! Історія золота від найдавніших часів і до наших днів скидається на довгу низку романів «чорної серії». Ось лише кілька розділів з них.

Розділ перший,

де розповідається, як Крез карбував монети, Александр Македонський здобував трофеї, а Кортес проповідував слово бже

«Багатий мов Крез», — цей вираз існує вже третє тисячоліття з легкої руки Геродота, який на сторінках своєї «Історії» розповів про одного з предків сучасних мультимільонерів. Цар Лідії Крез, оповідає Геродот, був такий багатий, що навіть не знав ліку своїм скарбам. Йому нічого не варто було, наприклад, подарувати жерцям дельфійського оракула 3 500 кілограмів золота. За допомогою свого багатства він підкорив майже всю Малу Азію і відтоді став ще багатшим. Йому першому, якщо вірити Геродоту, спало на думку замість золотих злитків пустити в обіг монети. На грошах, що карбувалися за його наказом, красувалася горда емблема — голови лева і бика.

— Чи доводилося тобі бачити людину щасливішу за мене? — хвалькувато запитував Крез афінського законодавця Солона, що прибув до нього, як тепер би сказали, з офіційним візитом.

— Щоб відповісти на це запитання, треба дочекатися твоєї смерті, — відказав мудрий Солон, — бо найщасливіша людина може вмерти нещасною.

Солон мав рацію. На східних кордонах Лідії все виразніше вимальовувалася страшна загроза — імперія перського завойовника Кіра. Крез відправив дельфійському оракулові нові дарунки і попросив сказати, чи слід йому напасти на Кіра. «Нападай — і ти зруйнуєш велике царство», — так сформулювала свою відповідь піфія, гідна попередниця «ясновидиць» сучасного Заходу. Крез зрадив, виступив у похід і... зазнав поразки. Царство, яке він зруйнував, було його власне царство! Хижі воїни Кіра винищили жителів Сард — столиці Лідії. Переможець захопив усі скарби Креза, а його самого звелів спалити на вогнищі. Готуючись зустріти жахливу смерть, Крез усе повторював ім'я Солона. Це зацікавило Кіра. Дізнавшись про пророчі слова мудреця, він був настільки вражений, що подарував

життя колишньому лідійському цареві. Та це вже було жалюгідне життя нахлібника при дворі переможця...

Минуло два століття.

Персеполь палає. Македонці і греки винищують його мешканців — чоловіків і жінок, дітей і старих. Дехто з них, рятуючись від тортур, сам кидається з високих мурів. Дехто, забарикадувавшись із сім'єю в своєму будинку, підпалює його... Переступаючи через трупи, по вулицях палаючого міста іде сп'янілий від перемоги Александр Македонський. На зустріч йому крокує один із його воїнів, що несе до царської скарбниці мішок із золотом.

— Візьми цей мішок, — сміється Александр, — я даю його тобі!

Що ж, він міг дозволити собі таку щедрість. Адже казковий скарб перського царя Дарія нарешті в його руках! Коли завоює залував мертве місто, його військо супроводжував величезний караван — 20 тисяч мулів і 5 тисяч верблюдів, що везли близько мільйона кілограмів золота і срібла.

Та недовго судилося Александрові тішитися своїми незліченими трофеями. Ще кілька років боїв і походів — і він загине від малярії. А його золото — золото фараонів, золото Креза, золото Дарія, до якого з часом додаватимуться нові тисячі кілограмів нержавіючого, вічного металу, видобутого з пекельних копалень ціною життя багатьох тисяч рабів, — стане тією кров'ю, що циркулюватиме в економічному організмі Римської імперії. Коли ж прийде час падіння Риму, сучасникам, враженим поступовим

Золота монета часів Креза.

зникненням з обігу золота, здаватиметься, що причиною лиха є марнотратство римлян, хоч справжньою, головною причиною було протиріччя між розвитком продуктивних сил і рабовласницьким ладом тодішнього суспільства. Мине ще тисячоліття — і феодальна Європа задихатиметься від нестачі жовтого металу, бо в її торгівлі із Сходом імпорт перевищуватиме експорт, за що доведеться розплачуватися дзвінкою монетою...

12 березня 1519 року одинадцять каравел кинули котви біля берегів теперішньої Мексики. На борту цих невеличких корабликів — шістсот іспанських солдатів і матросів, тринадцять коней, кілька бронзових гармат. Керівник експедиції Фернандо Кортес з тривогою дивиться на берег, заповнений густим натовпом індіців. Він посилає до них перекладача з проханням дозволити його

маленькому загоні висадитися, «щоб поповнити запаси питної води і поговорити з ними про питання, що стосуються бога та його величності». Індієць рішуче відмовляється від «розмови», а коли конкістадори все-таки висаджуються — зустрічають непроханих гостей дощем стріл. Жменьку європейців було б винищено, якби не поява коней, цих «людей на чотирьох лапах», що їх ніколи ще не доводилося бачити жителям Америки... Так почалася одна з найбожевільніших авантур, до яких спонукала людей гонитва за золотом.

Заради легендарних скарбів держави ацтеків Кортес наказує потопити свої кораблі, здійснює нечуваний за своїми труднощами похід через гори, болота і ліси, нацьковує племена на племена, влаштовує масову різню в Чолулі, Мехіко та інших містах захопленої країни, не вагаючись порушити усі християнські заповіді. І ось, нарешті, підступно заманивши в пастку імператора ацтеків Монтесуму, він стає володарем його скарбів. В залі імператорського палацу в Мехіко, де зберігаються коштовності Монтесуми, він не може утриматися від захопленого вигуку: «Жоден король у світі ніколи не мав нічого подібного!»

І золото з Мексики, а потім з Перу та інших країн Центральної та Південної Америки починає прибувати в Європу. За сто років, що минули після падіння дер-

Нескінченним потоком ідуть шукачі золота через прерію на захід... Цей знімок зроблено в США 1898 року.

«Золота гарячка» захопила й
цього дідугана.

Перевал Чілкут-Пасс. Тут загинули
сотні людей, які вирушили за
щастям до Клондайку.

жави ацтеків, 325 тисяч кілограмів благородного металу було переправлено через Атлантику в Іспанію. Частина цього скарбу через руки англійських піратів потрапила до берегів Темзи. Двом європейським країнам, на які впав цей золотий дощ, судилися різні долі: внаслідок ряду важливих економічних та соціальних причин одна з них — Англія — стала могутньою «володаркою морів», друга ж втратила свою могутність. Але сучасники, плутаючи наслідки з причинами, пояснювали це так: Англія зуміла зберегти своє золото і тому стала сильною; Іспанія ж марно розтратила свої скарби і тому ослабла...

Розділ другий,

що містить повчальну історію величчя і падіння Йоганна Августуса Сутера, а також розповідає про інші спалахи «золотої гарячки»

Одного чудового сонячного дня в листопаді 1848 року Йоганн Августус Сутер писав листа другу дитинства, що залишився на далекій батьківщині, в Швейцарії. Він розповідав другові, як після багатьох років злиднів і блукань по світу опинився, нарешті, в Каліфорнії, і тут, на березі ріки Сакраменто, заснував маєток, площа якого перевищує площу кожного з швейцарських кантонів. Виноград на його землях добре акліматизувався, він є власником незліченних стад і фабрик по переробці щедрих дарів каліфорнійської землі. «Скоро я стану, — писав він, — найбагатшою людиною світу...»

Сутер не встиг дописати це речення, як до нього прибіг його наймит Джеймс Маршалл і, задихаючись, промовив:

— Я маю вам сказати щось дуже важливе, хазяїне, але зачинімося, щоб ніхто нас не почув...

Сутер повернувся ключа у дверях, і Маршалл витяг з кишені брудну ганчірку, в яку було загорнуто шматок жовтуватого металу. Золото! Маршалл знайшов його, ремонтуючи млина, пошкодженого повіддю... Як показали наступні події, ця знахідка виявилася фатальною для Йоганна Августуса Сутера.

Новина поширилася по світу, мов епідемія чуми. Ні бурі мису Горн, ні непрохідні джунглі Панами, ні прерії з іще вільними племенами індіців не зупинили шукачів золота, що з усіх кінців

світу ринули до берегів Сакраменто. Наприкінці 1848 року їх було в Каліфорнії 4 тисячі, а в 1849-му — вже 100 тисяч. Мов сарана, вдерлися вони до маєтку Сутера, перекопали все навкруги, самочинно захопили золотоносні ділянки. Для наведення порядку уряд США направив у Каліфорнію війська. Майже всі солдати дезертирували, поповнивши лави шукачів золота. Наймити й робітники Сутера теж розбіглися. Його фабрики зупинилися, а кинута напризволяще худоба ревла у коралях, аж поки п'яні авантюристи пострілами з пістолетів не припинили її муки.

Сутер намагався захистити своє добро, вимагав свою частку добытого металу. Та ніхто не зважав на його претензії. Фортуна одвернулася від заповзятливого швейцарця. Одного з його синів убили розлючені шукачі золота, другий син покінчив самогубством. Сутер почав нескінченний судовий процес проти міста Сан-Франціско, що виникло з небуття на його землі. Наприкінці свого життя Сутер став напівбожевільним старим у лахмітті, що оббивав пороги бюрократичних канцелярій Вашингтона, волаючи: «Золото — це антихрист!». Розповідають, що за кілька днів до смерті він зустрів на вулиці іншого божевільного, який йшов під конвоєм

санітарів і горлав: «Золото — воно є усюди!» І швейцарець нібито пізнав у ньому Джеймса Маршалла, того самого, що знайшов перший самородок на каліфорнійській землі.

«Золотий диявол» розорив Сутера. Не дав він щастя і сотням тисяч бідолас, яких заманив на береги Сакраменто своїм облудним блиском. Та Каліфорнія, в якій до «золотої гарячки» ледь налічувалося 20 тисяч жителів, після неї стала одним з найбагатших штатів країни.

Після Каліфорнії епідемія спалахує в 1851 році в Австралії, в 1886-му — в Південній Африці, в 1896-му — на Алясці. Чим була викликана ця соціальна хвороба? Власник золота, яке в умовах товарного виробництва виконує функцію загального еквівалента, набуває влади над усіма товарами, а тим самим і над тими, хто їх виробляє. Влада жовтого металу особливо зростає при капіталізмі, коли товаром стає робоча сила. Жага до нагромадження золота зростає безмежно...

Останній великий спалах «золотої гарячки» зареєстровано в долині ріки Клондайк, поблизу полярного кола. 200 тисяч людей з усіх кінців світу вирушили у ці суворі краї. Багато з них загинуло в дорозі. Лише льодовий пере-

На трикілометровій глибині при температурі 70 градусів добувають золоту руду раби XX століття.

«З'їзд» шукачів золота у містечку Вікенбурзі.

вал Чілкупт-Пасс, через який вантажі треба було переносити на плечах, відняв життя у тисяч шукачів золота. Близько 50 тисяч прибули на місце і збудували місто Доусон-Сіті. Почалася надзвичайно суворя зима. Продовольство перестало прибувати. В місті запанував голод: сіль, наприклад, продавалася на вагу золотого піску. Та пошуки нових покладів не припинялися. Не було лікарів: відморожені кінцівки відрубали розпеченою сокирою. Щоб не гаяти часу, заморожені трупи складали на дахах будинків... Через три роки золоті запаси Клондайку вичерпалися, і спустілий Доусон-Сіті став лише місцем короточасного перебування туристів — любителів екзотики.

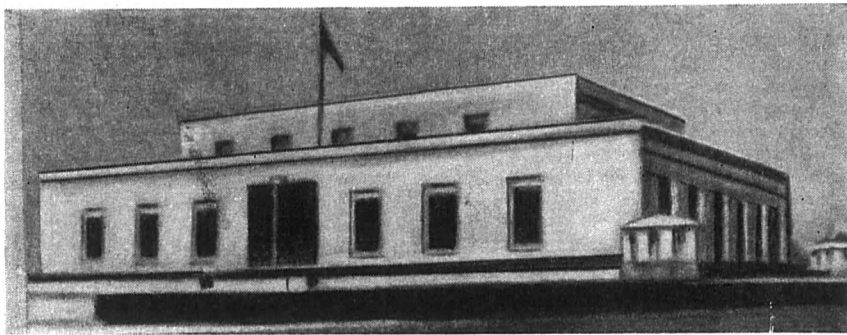
Розділ третій,

з якого читач дізнається про цікаву особливість містечка Вікенбурга (штат Арізона) і про те, хто такі «шібало» і як функціонує «живий транспортер»

У наші дні вже не чути про масовий психоз гонити за чистим золотом — натомість «вільний світ» потрясають біржові та воєнні психози. Та окремі шукачі з маніакальною впертістю і нині

продовжують переслідувати свою химеру. Але знайти золото ці диваки практично можуть лише в американському містечку Вікенбурзі, та й то не щодня, а лише 14 лютого кожного року. Справа в тому, що в цей день муніципалітет містечка за традицією влаштовує змагання шукачів золота. Для ділових людей з Вікенбурга такі змагання — непоганий бізнес: адже наплив гостей сприяє торгівлі, і до того ж муніципалітет здає напрокат миски для промивання породи за долар штуку. Отож гостям люб'язно надається можливість знайти у купі піску на околиці містечка справжнісінький блискучий самородок...

І все ж можна сказати, що «золота гарячка» лютує й у наші дні, тільки охоплені нею вже не прості люди, «озброєні» лише мисками для промивання піску, а могутні монополістичні корпорації, які мають досить засобів і коштів, щоб будувати шахти і шу-

Сховище у форті Нокс.

кати золоту живу глибоко під землею. І жертв «золотої гарячки» у наші дні не менше ніж сторіччя тому.

Золоті шахти Вітварсранду в Південно-Африканській Республіці — найглибші у світі. По виробництву золота ПАР стоїть на першому місці серед капіталістичних країн. На глибині 3—3,5 кілометра, в тісних забоях тут працюють лише африканці. Серед них багато так званих «шібалю». Мовою банту це слово означає «даниник». Насправді ж це раби, справжні раби ХХ століття! Їхня доля, можливо, гірша за долю тих скutih ланцюгами бідолах, які видобували дорогоцінний метал для єгипетських фараонів, Креза, Дарія чи римських імператорів.

Африканець з ПАР чи сусідніх з нею колоній Португалії та Англії стає «шібалю», коли він через злидні не може виплатити податків. В такому випадку колоніальні закони дозволяють мобілізувати людину на примусові роботи. І власті здебільшого віддають «мобілізованих» за невелику винагороду у повне розпорядження власників південноафриканських золотих рудників.

Забої, де працюють «раби напрокат» — це справжнє пекло. Температура досягає 70 градусів, вологість — 98 процентів. Вже цього досить, щоб у найкоротший строк зробити людину калікою. Та є тут ще більш грізна небезпека — радіація, яка в чотири-шість разів перевищує припустиму норму: адже в більшості південноафриканських шахт у золотій руді є домішки урану. Але й цього мало: в штреках радіоактивного пекла немає навіть звичайних кріплень! Компанії пояснюють це тим, що «цілком покладаються на міцність глибинних порід». Насправді ж катастрофи трапляються дуже часто. Навіть за офіційними, напевне, заниженими даними на золотих шахтах ПАР за останні півстоліття загинуло 29 598 африканців. Та що з того! Нині в Південну Африку щороку ввозять півмільйона «шібалю», що являють

собою найдешевшу в світі робочу силу. Монополіям вигідніше просто замінити загблих рабів новими рабами, ніж витратитись на кріплення і захист від радіації.

Піднявшись на поверхню землі після восьми годин такої праці, «раб напрокат» не йде відпочивати, а мусить ще протягом шести годин переносити руду від шахти до збагачувальної фабрики. Це так званий «живий транспортер», який відрізняється від звичайного транспортера тим, що південноафриканські рабовласники не без підстав вважають його рентабельнішим. І лише після цього «шібалю» під охороною поліції йде до компаунда — відгородженого колючим дротом табору, де на тіс-

них нарах сплять мертвим сном такі ж, як і він, безправні раби. А плоди його праці у вигляді блискучих стандартних злитків тим часом вже прямують через моря і океани до центральних банків великих імперіалістичних держав...

Розділ четвертий,

цілком присвячений розповіді про облогу форту Нокс і про втрати його захисників

Навіть на найдокладнішій карті Сполучених Штатів Америки важко знайти форт Нокс. Непомітною цяткою загубився він на просторах штату Кентуккі. Та до цієї цятки прикуті погляди державних діячів Лондона і Парижа, Бонна і Токію, Рима і Оттави: адже у форті Нокс зберігається золотий запас США.

Озброєні до зубів кулеметами і автоматами солдати вдень і вночі об'їжджають на бронемашинах територію форту. Складна система електронної сигналізації мит-

З форту Нокс жовтий метал прибуває до Федерального резервного банку в Нью-Йорку і перстає бути власністю Сполучених Штатів...

тю сповіщає про будь-якого порушника, що наслідиться наблизитись до його стін. Передбачено навіть такий неймовірний випадок, коли грабіжники, подолавши загрозу з колючого дроту, крізь який пропущено струм високої напруги, підійдуть до воріт. В такому разі їх чекає неминуча смерть під перехресним кулеметним вогнем з бронзованих башт форту.

Складна і надійна система захищає сейфи від можливості підкопу. Та коли б це навіть вдалося, грабіжник при спробі відкрити сейф був би негайно отруєний швидкодіючим газом. В термінових випадках підземні сейфи можуть бути вмиті затоплені водою. Для цього досить натиснути кнопку в приміщенні командування форту.

Та, незважаючи на всі ці хитромудрі захисні заходи, Сполучені Штати неспроможні зберегти свої золоті запаси. Протягом останніх шістнадцяти років вони зменшилися більш як на 10 мільярдів доларів. І сталося це зовсім не внаслідок нападу на форт Нокс, ані внаслідок підкопів чи інших способів пограбування.

Час од часу, виконуючи наказ із Вашингтона, служителі форту набирають серію цифрових комбінацій, кожна з яких відома лише одній людині. Відкривши в такий спосіб двадцятитонні двері з нержавіючої сталі, вони відважують на спеціальних вагах необхідну кількість золота. Після цього «жовтий диявол» на деякий час з'являється на світ, щоб потім знову зникнути в підземеллі Федерального резервного банку в Нью-Йорку, куди його доставляють під надійною охороною. Такий порядок оплати Сполученими Штатами свого дефіциту в розрахунках з іншими державами. Золото, доставлене з форту Нокс до Нью-Йоркського федерального банку, вже не належить США, а є власністю іноземної держави, що обміняла на нього свої долари. Щоправда, Франція зовсім недавно порушила цей порядок. Куплене на долари золото, вона вже не залишає в Нью-Йорку, а відправляє у підвали французької державної скарбниці. Так, мовляв, буде надійніше...

Що ж діється із золотим запасом США? Чому з кожним роком і місяцем слабшає «золотий кулак» американського імперіалізму?

Після другої світової війни Сполучені Штати захастили розорені країни Західної Європи і Японію своїми товарами і висмоктали із них майже все золото. У 1949 році золотий запас США досяг рекордної цифри 24,6 мільярдів доларів. Більшу частину жовтого металу всього «вільного сві-

ту» було зосереджено у форті Нокс. Було встановлено таку фінансову систему, при якій долар оголошено ключовою валютою, і лише Сполученим Штатам належить привілей обмінювати долари на золото в розрахунках з іноземними державами (а не з приватними особами — їм обмінювати паперові гроші на золото всі капіталістичні держави перестали ще невдовзі після першої світової війни). Користуючись правом сильного, США встановили вигідну для них дуже низьку ціну на благородний метал. Американські державні діячі люблять підкреслювати тоді, що «долар нічим не гірший за золото».

Та золоті часи долара минули! Країни Західної Європи і Японія, відновивши свою економіку, ведуть тепер запеклу конкурентну боротьбу із США. Американська ж економіка нині хворіє на хронічний дефіцит платіжного балансу, що є наслідком, передусім, непомірних воєнних витрат «світового жандарма». Нині, за даними травня цього року, золотий запас Сполучених Штатів становить лише 14,3 мільярда доларів, а в руках іноземних держав зараз перебуває близько 29 мільярдів паперових доларів. Американських керівників нині переслідують кошмари: а що як іноземці захочуть обмінити всю цю купу фактично давно вже знецінених папірців на повновісне золото? Для таких побоювань є реальні підстави. Адже це немов ланцюгова реакція: чим меншає скарб форту Нокс, тим більше бажання позбутися підозрілих папірців виникає у іноземних держав.

Першою оголосила війну долару Франція. Французи недовго натякають на необхідність зменшити удвоє золотий вміст долара (тобто провести його девальвацію) і пропонують усім капіталістичним державам у розрахунках між собою перейти на золотий еталон. Франція енергійно стукає у броньовані двері форту Нокс: в 1964 році вона обміняла на золото 336 мільйонів доларів, а за перші п'ять місяців нинішнього року — майже півмільярда. Інші атлантичні партнери США поводяться спокійніше, але часом завдають ще дошкульніших ударів заокеанському «другові»: так, за даними Німецького федерального банку, Бонн тихенько обміняв торік аж 900 мільйонів доларів на злитки із резервів США.

Запекла, нещадна битва за золото точиться і в наші дні у світі капіталу. Новітні кризи з тугою передчувають наближення часу банкрутства, новітні кіри простягають хижі пазури до того, що погано лежить. «Золота гарячка» трясє урядові палаци Західної Європи і Америки.

М. ДЕРІМОВ

КАДЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ХИТРИЙ ЮВЕЛІР. Один копенгагенський ювелір продає обручки з подвійною гарантією: якщо обраниця не відповідає взаємністю — ювелір приймає кільце назад і повертає всі сплачені за нього гроші; якщо ж вона дає згоду на одруження, то ювелір повертає щасливому женихові двадцять процентів од вартості обручки.

ДИРИГУВАННЯ БРОВАМИ. Американський диригент Дін Діксон якось показав собі праве плече й ліву руку. Але щоб не зірвати черговий концерт, він продиригував лише очима й бровами.

Після закінчення концерту оркестранти заявили, що вони дуже точно розуміли гримаси свого диригента.

ГОЛУБИ НА ЛЬОДУ. У Парижі вирішили боротися з голубами оригінальним і, як тут вважають, досить гуманним способом. Дахи багатьох будинків французької столиці намазують желеподібною масою, що швидко твердне і стає слизькою, як лід. Голуби не можуть утриматися і скочуються вниз. Винахідники сподіваються, що цей «лід» примусить більшість голубів залишити Париж.

ЗАБОБОННІ ШВЕДИ. Як з'ясувалося внаслідок опиту, проведеного Стокгольмським Інститутом громадської думки, 14 процентів усього дорослого населення Швеції буде свої плани на близьке й віддалене майбутнє виключно на підставі гороскопів, а також віщувань ворожок та «ясновидців».

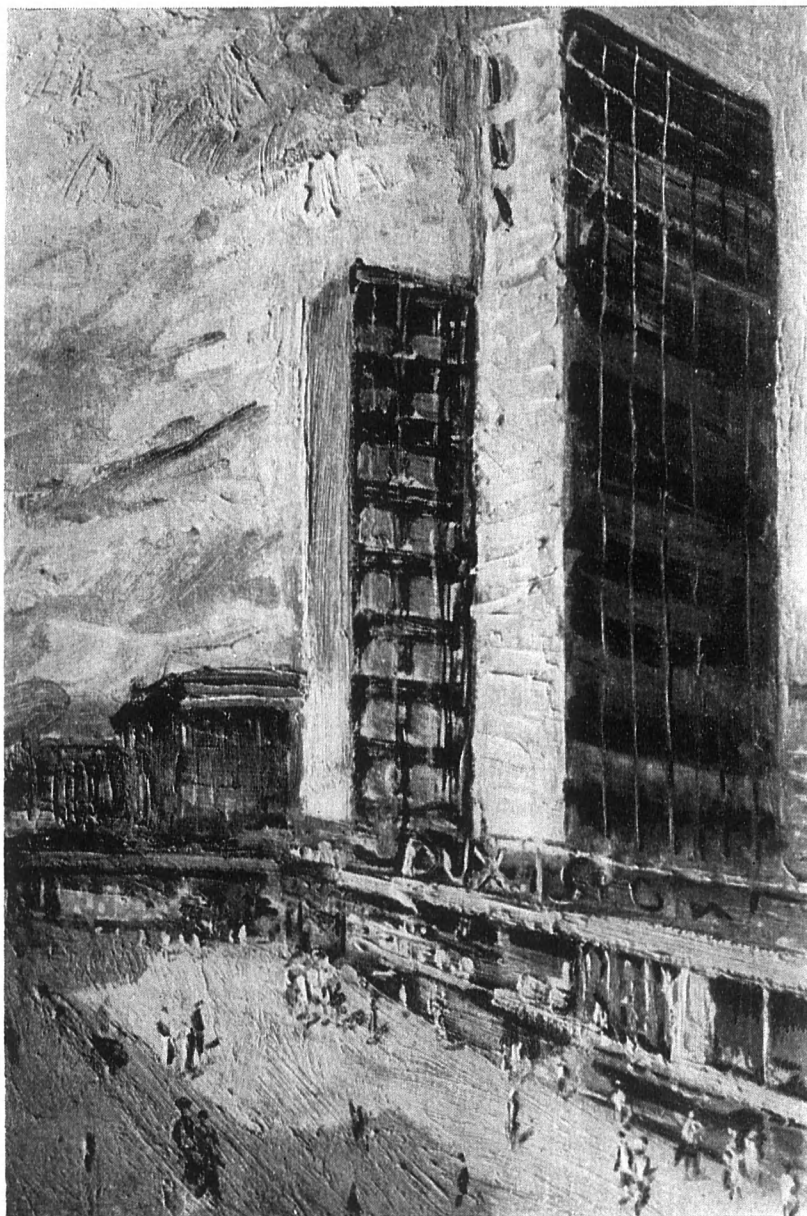
ПРО ШВЕЦІЮ, ШВЕДІВ ТА ШВЕДСЬКЕ МИСТЕЦТВО

Швеція зустріла нас чудовою погодою і справжнім царством квітів. Так-так, холодне Балтійське море і море квітів супроводжували нас під час усієї подорожі.

У шведській столиці ми попрощалися з нашим теплоходом «Надія Крупська», який ішов до Лондона, і далі подорожували так: Мальмьо — Гельсінгборг — Гетеборг.

Я не зроблю якогось відкриття, коли скажу, що Швеція справляє враження країни врівноваженої, стабільної і, як я б сказав, динамічно-спокійної. Економісти та соціологи досить докладно аналізували причини ви-

Статтю ілюстровано репродукціями нових творів М. Глущенка. (Прим. ред.)

Сучасний Стокгольм.

сокого життєвого рівня Швеції. Велику роль, як відомо, відіграв той факт, що вже півтора сторіччя Швеція не знає воєн і зараз дотримується політики нейтралітету. До того ж при порівнянні невеликій кількості населення територія Швеції багата на мінеральні та гідроенергетичні ресурси й індустрія країни розвинена досить гармонійно.

Проте, на жаль, духовний рівень «середнього» шведа перебуває в разючій диспро-

порції з рівнем матеріальним. Я багато разів чув про це та й на власні очі бачив духовне зубожіння обивателя в капіталістичному світі, але Швеції з цього погляду, напевне, належить абсолютна першість. Тут не у вдивовижу побачити, як після вечірньої меси статечний батько родини простує в один з «луна-парків», щоб там, так би мовити, розважити душу кількома сеансами стриптизу. Статистики вже пишуть про те, що

Собор у парку.

стриптиз у Швеції одриває людей від екранів телевізорів, не кажучи вже про кіно та книги. А зали багатючих на художні цінності шведських музеїв одвідує мізерна кількість людей.

Ми прибули до Швеції, коли стояли білі ночі, дуже схожі на наші лєнінградські. Я частенько працював уночі на стокгольмській набережній. І кожного разу мені доводилося бачити юнаків та дівчат, що групами вешталися по нічних барах. Якось одна така компанія, наблизившись до мене, запропонувала випити коньяку. Коли я відмовився, пояснивши, що працюю, з їхніх грудей одночасно вихопився вигук: «Як — працюєте?!»

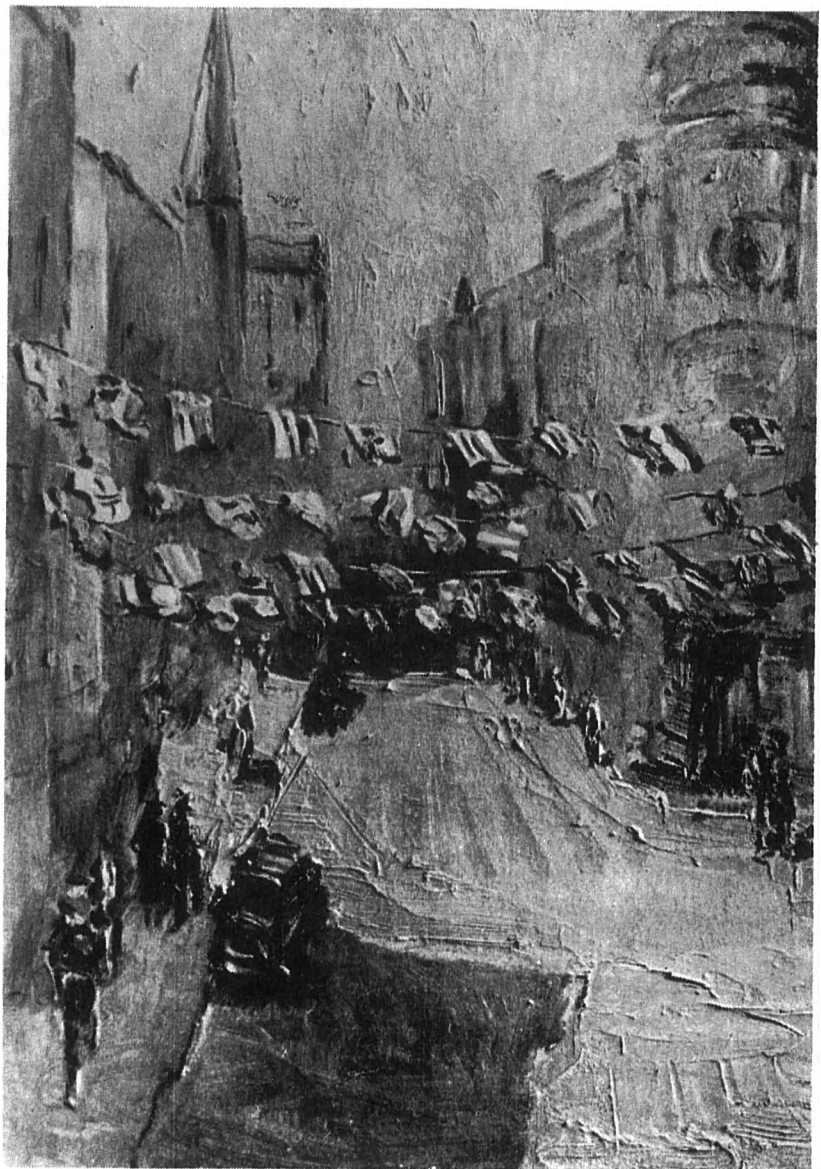
Їх здивувало саме те, що я вважаю роботу художника працею. Адже такої професії, як художник, у Швеції немає. Кожна людина, що присвячує себе виключно образотворчому мистецтву, вважається за неробу, до неї можуть застосувати адміністративні санкції, аж до висилки у Лапландію (північні райони країни). Тим-то художникам доводиться влаштовуватись на роботу — вони працюють і сторожами в музеях, і лісорубами, — щоб

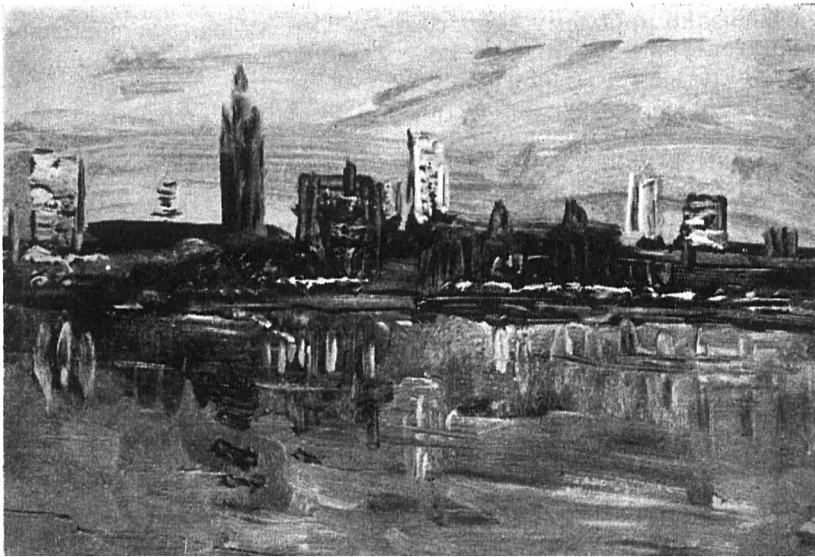
у вільний час віддатися улюбленій справі. Не краще становище і в літераторів.

Історія шведського живопису й скульптури зберегла чимало визначних імен, але справжній розквіт національного мистецтва припадає на кінець ХІХ — початок ХХ сторіччя. Саме тоді створювали свої шедеври «зірки першої величини» — Андерс Цорн і Карл Ларсон, митці світової слави.

Тридцять п'ять років тому, коли я приїздив до Швеції на запрошення студентів з університетського містечка

Вулиця в Мальмьо.

Біла ніч (Стокгольм).

Упсала, на мене справили величезне враження шведські музеї, з їх багатючими колекціями творів великих майстрів — вітчизняних та зарубіжних. Природно, що й тепер я перш за все завітав до стокгольмського Національного музею, з величезною насолодою оглянув безцінні полотна Рубенса, Ван-Дейка, Кранаха, Гальса, картини французьких імпресіоністів, Пікассо, Матісса, роботи Вільгельмсона, Ларсона і Цорна.

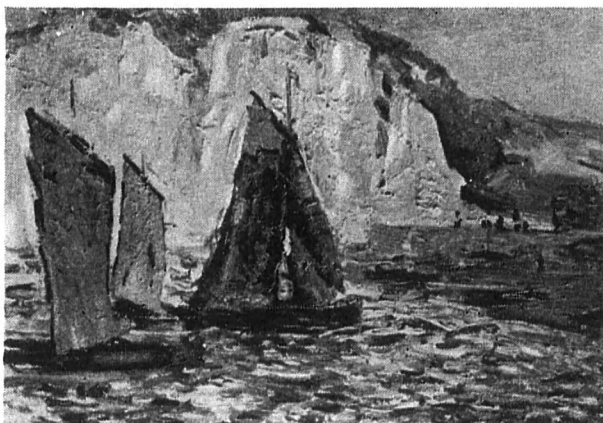
Прикро вразило мене те, що в залах музею я не знайшов творів сучасних шведських митців.

Поряд з Національним музеєм у Стокгольмі розташований Музей сучасного мистецтва. Зверніть увагу на відсутність у цій назві

слова «національний». Це симптоматично і пояснюється просто: всі тридцять залів музею заповнені полотнами художників-абстракціоністів та «просторовими композиціями» з металевого дроту й залізних уламків. Де ж тут узятися національним особливостям!

Але є в Швеції досить велика група художників реалістичного напрямку, які, незважаючи на матеріальні труднощі, плідно працюють. Вони входять до складу шведсько-фінського товариства художників (понад 100 чоловік). На теплоході «Надія Крупська» нашим супутником був голова цього товариства — талановитий графік Ахола-Вальо. Працює він багато, наполегливо (в його доробку близько шести тисяч творів) і сподівається, що настануть іще часи, коли справжнє мистецтво у Шве-

На узбережжі.

Яхти.

ції змете перепони зі свого шляху.

Музей у Мальмьо, третьому за розмірами місті країни, зустрів нас справжнім сюрпризом. Тут експонувалося близько 60 робіт видатних російських майстрів: Серова, Коровіна, Головіна, Добужинського, Малявіна та інших. Історія цих картин така. У 1913 році «Світ мистецтв» організував виставку з 200 робіт, яка напередодні першої світової війни експонувалася в різних країнах Європи, а після початку воєнних дій залишилася у Швеції. Деякі з цих творів розійшлися по приватних зібраннях, решта ж зберігається у музеї Мальмьо.

Мені здається, що слід зробити все можливе, щоб повернути ці, практично невідомі нам твори на батьківщину, адже вони по праву належать радянському народові.

Бути у Стокгольмі і не одвідати Міллесгарден — неможливо. Це унікальний парк. Власне, не просто парк, а цілий монументально-парковий комплекс. Знаменитий скульптор Карл Міллес, автор численних творів (переважно монументальна та паркова скульптура), купив ще у 1908 році невеличкий півострів на околиці шведської столиці. Там він побудував свою майстерню, посадив сад, у якому й розмістив деякі із своїх праць. Час спливав, і скульптор вирішив зібрати у Міллесгардені усе, що зробив за довгі роки служіння мистецтву. Скульптури, які з тих чи інших причин не можна було перевезти, митець копіював. У 1955 році Міллес помер, заповівши Міллесгарден як дарунок шведському народові. Парк залишає в пам'яті кожного, хто його бачив, незабутнє враження.

Хочу зазначити тут, що в Швеції взагалі блискуче

розв'язано проблему єдності архітектури й природи. Всюди відчувається прагнення зберегти природу, зробити її органічним доповненням до архітектури.

Шведи відродили дерево як будівельний матеріал. Невеликі будинки з дерева у поєднанні з цеглою споруджуються за два-три тижні, а вигляд мають чудовий.

В Швеції дуже люблять яскраві барви і вміють їх використовувати. Взагалі там добре розуміють, що колір відіграє неабияку роль у житті людини.

Серед багатьох зроблених мною етюдів є один, на якому зображений нафтоперегінний завод. Колись я мав потяг до індустріальних пейзажів, а потім він у мене якось зник. Та цього заводу я не міг не написати: дуже вдало він пофарбований!

Звичайно, важко за короткий відтинок часу побачити все в чужій для тебе країні, а ще важче розповісти про неї в побіжних нотатках. Сподіваюсь, що виразніше ці враження відтворює моя виставка «Швеція, 1964».

Нафтоперегінний завод

ЮРКО БОРОЛИЧ І ЙОГО „ХОРАЛ ВЕРХОВИНИ“

Минулого року у Словацькому педагогічному видавництві (м. Пряшів) вийшов окремою книгою триптих «Хорал Верховини» відомого на Пряшівщині українського письменника Юрка Боролича. Автор кількох збірок оповідань, присвячених різним темам сучасності («Дарунок», «Сторінка життя», «Пісня і життя», «Під одним небом»), Юрко Боролич цього разу звернувся до відтворення історичної події з життя верховинців Закарпаття—грандіозної демонстрації протесту проти безробіття, що відбулася в лютому 1932 року і відома під назвою «Голодного походу». В листі до автора цих рядків письменник так розповідає про саму подію і про те, як у нього виник задум написати «Хорал Верховини»:

«На Закарпатті мої рідні земляки — брати верховинці пухли з голоду, діти вмирали, лютував дикий мороз, біда на біді весілля справляла, бог не помагав, молитви ніхто не слухав. А верховинці послухали голос Комуністичної партії Чехословаччини і рушили в голодний похід. Так і називається в історичних документах ця подія. Аграрна партія, кур-

тяківська партія та всі інші — а їх на Закарпатті було насіяно багато — залізли на пічки, а голодні, обідрані, але горді пішли з піснею, яка їх завше проводжала та ще й сьогодні проводить у житті. Тому і «Хорал». Усі відомі чехословацькі письменники звертали-ся з відозвою до цілого світу, щоб допомогти Верховині, збирали подарунки, в школах дітям давали молоко. Згадую, і мені пощастило напитися того молока. Ніколи не забуду про оті дні, ніколи! Все життя вони мене спонукували, я мусив про це написати, тепер мені легше, пустив їх у світ».

Буває так, що письменник дасть читачеві не один гарний твір, уже зарекомендує себе як зрілий майстер, але знайомишся з його доробком, і мимоволі думаєш: ні, це не останнє слово автора, це тільки початок чогось більшого, вагомішого, шлях до нової, ще не здобутої висоти.

Щось подібне, очевидно, сталося і з Юрком Бороличем. У його попередніх збірках зустрічаються твори досить сильні, такі, наприклад, як оригінальне, сповнене глибокого драматизму

оповідання «Незнайомий голос серцець», чисте, пройняте широкою любов'ю до дітей оповідання «Мала делегація», сюжетно довершена, майже ювелірна новела «Нілонки» тощо. І все ж, коли порівнювати їх з триптихом «Хорал Верховини», ясно усвідомлюєш, що тільки тут письменник найбільш повно розгорнув можливості свого таланту.

Хорал... Твір і справді звучить як музика, він у якійсь мірі поліфонічний. Прекрасні в Боролича картини самої демонстрації — голодного походу. Вони озвучені вигуками, брязкотом зброї, гудками, піснею, «скрипом гумових постолів». Тут ціле море звуків: «Дужі й міцні голоси, немов ковані зі сталі, підхоплюють червоний прапор, а він лопотить, неначе у долоні плескає гора з горою». Вся атмосфера походу наелектризована, зіграна з настроїв: тривоги, сподівання, радості, завзятого, безсилої люті жандармів... Автор знаходить слова, що якнайкраще передають незламну міць демонстрантів: «Стояли, тримаючись за плечі, погойдувались, наче дубовий ліс — шумить собі, нікого й нічого не лякається». Художні засоби, якими користується письменник для відтворення руху демонстрації: уривчастість мови, емоційність викладу, суміш зорових і звукових образів, — чимсь нагадують Коцюбинського. Читаємо у Боролича: «Тривога повисла над Великим Березним Поволі сідала на двори, закрадалася в хатки, до заможних будинків, за-

повнювала вулиці, полонила серця. У виразі очей, які з вікон хат запитливо нищоприли, росло запитання: «Що тепер? Як далі?» У Коцюбинського: «З вулиці донісся далекий галас. Усі замовкли, обернулись до вікон і, витягши шиї, завмерли в увазі. Шум наближався. Було в ньому щось подібне до далекої зливи, до глухого урчання звірів».

Юрко Боролич у триптиху «Хорал Верховини» зумів не тільки намалювати загальну картину великого народного руху, правдиво передати атмосферу тих днів. У панораму масових сцен він вписав кілька чітко окреслених образів, і це допомогло йому уникнути плакатності. Залізничний робітник Андрій Монич, його дружина Мар'я та син Василько, злидар Гаврило, що ніс, а потім рятував від жандармів червоне знамено з портретом Леніна, старий швець Чейва... Цих людей письменник виписує вже зблизька, фіксує широкую гаму їх почуттів і думок, кожного наділяє своїм характером. Це не мертві портрети, а живі люди.

Не одразу прокидається класова свідомість у залізничного робітника Андрія Монича. Роботу йому пощастило знайти тільки тиждень тому, він боїться втратити її — адже вдома велика сім'я, всіх треба нагодувати і одягти. Щоб довести свою лояльність буржуазній республіці, Монич готовий навіть віддати жандармам червоний прапор, який переховували його дружина Мар'я і Василько. «Під одним прапором за Франца-Йосифа кров проливали, а під другим піду співати, роботу просити? Та чи я не маю роботи? Тадь завидує нам цілий Березний». Але пролетарська солідарність бере верх, і вже ніякі тривоги за завтрашній день — одвічна дума трудящого в капіталістичному суспільстві — не

можуть штовхнути Монича на ганебний вчинок.

Нелегко далось це прозріння:

«Знає Андрій: поспішати треба, пан начальник жде, може, виглядає. Або: знайдуться такі «щирі» люди, які донесуть ще сьогодні, мовляв, Андрій Монич прислухався до голосів демонстрантів-арештантів. А що він скаже? Як пояснить начальникові? Не може рушити з місця, його сили тануть».

В лави ставаймо, стяг піднімаймо!..

Андрій слухає незнайому мелодію, незнайомі слова. Бач, гвинтівки з багнетами на них націлені, руки їхні заковані, а пісня звучить, вона кличе прапор піднімати. Чуєш, Андрію, прапор піднімати! А де він? Запитання шумить у голові, перегукується з його серцем, душить у грудях. Та де ж він, їхній прапор? Де прапор цих гордих і нескорених? І чує Андрій, що дихання якась дивна сила спирає».

Вдало виліплено також образи Василька і його матері. Василько — весь у пориві, в бажанні вибігти на вулицю під червоні прапори. Пісні демонстрантів глибоко западають йому в серце, він так заслухався ними, що йому здається, наче й сам «крокує в колоні». І коли наступного дня на уроці співів вчителька пані Добейова наказує хлопчиків щось заспівати, він згадує демонстрацію, чує, як «голоси демонстрантів несуть його, мелодія і слова рвуться на волю», — і починає революційну пісню: «Сміло у ногу рушайте, душу гартуйте в борні...» Мов нагороду, сприйняв потім хлопець розправу над ним розлюченої вчительки. «Сльози текли, та Василько не плакав. Перед ним в уяві стояв Гаврило. Василько знав: якби його били жандарми, він би теж не плакав».

Мова «Хоралу Верховини», як і інших творів Юрка

Боролича, в багатьох місцях густо пересипана діалектизмами. Чи добре це? Нам здається і так, і ні. Василь Стефаник, як відомо, палко мріяв про те, щоб його широко читали і розуміли на Наддніпрянській Україні і дякував радянським видавцям за вміле редагування своїх творів. (Ця робота «мене разом із покутським діалектом зблизила до читачів великої України»). У статті «Під враженням вистави «Землі» письменник висловився ще більш категорично: «Без літературної мови нема ні літератури, ні науки, ні публіцистики. Через те не можу радити нашим поетам і письменникам писати діалектом».

Дещо поступливішим у цьому питанні був Максим Рильський. Оцінюючи творчість літераторів Пряшівщини, він писав: «Адже діалекти, будь-що-будь, не тільки міцні ферменти у формуванні загальнолітературної мови, але й квіти із чистим своєрідним ароматом». І далі: «Я хотів би, щоб ці слова читачі зрозуміли як належить, щоб не побачили в них вихватки проти нормального, законного й потрібного процесу творення загальнолітературної мови, проти боротьби за неї. Усьому своє місце — отже, й діалектові в художній творчості».

Ю. Боролич не зловживає використанням діалектизмів, однак деякі місця його твору, зокрема в діалогах, зрозуміти важко. Ми не маємо на гадці радити письменникові орієнтуватись виключно на загальнолітературну українську мову, але й не можна забувати того, що Рильський назвав «нормальним, законним і потрібним». Від цього коло його читачів, особливо на Україні (а «Хорал Верховини» слід було б видати і в нас), безперечно, зросте.

Життєвий досвід, багатство вражень від пережито-

го й баченого мають неабияке значення в роботі кожного письменника. За плечима в Боролича — велика школа життя. Народився він 1921 року в с. Великий Березний на Закарпатті, у родині робітника-залізничника. Писати почав рано, перші оповідання з'явилися друком у 1937 році. Коли хортівські бандити окупували Закарпатську Україну, юнак нелегально виїздить до Радянського Союзу. В роки Великої Вітчизняної війни вступив добровольцем до 1-го

Чехословацького армійського корпусу в СРСР і з ним пройшов довгий шлях від Бузулука до Праги. Разом з військами Радянської Армії визволяв Київ. («Мій золотий Київ, води Дніпра я пив тоді. Знаєте, там моя молодість, найгарніші сторінки життя», — пише він в одному з листів до автора цих нотаток). У 1953 році виїшла в світ перша збірка оповідань Юрка Боролича «Дарунок». Він — один з популяризаторів української літератури в братній

Чехословаччині. Боролич переклав на чеську мову оповідання «Шлях у Францію» та «Династичне питання» Ю. Яновського, п'єсу «Івасик-Телесик» А. Шияна.

У талановитого письменника за кожним новим твором бачиш висоту, якої він ще не взяв, але взяти може. Хочеться вірити, що і Юрко Боролич не зупиниться на досягнутому, що його «Верховина» буде тільки перевалом на шляху до нових творчих вершин.

Олекса ГУРЕЙВ

О Г Л Я Д УКРАЇНСЬКОЇ ШЕКСПІРАНИ

Про відставання української бібліографії перекладів та досліджень із світової літератури не раз уже говорилося. Зокрема, щодо перекладної справи, ми й досі не маємо не тільки повної, але й майже ніякої бібліографії українських перекладів світового письменства. Праця, що її колись почали Меженко і Яшек (бібліографія перекладів, уміщених у періодиці, «Життя й революція», 1929), залишилась незакінченою. Покажчик «Художня література, видана в УРСР за 1917—1957 роки» (Ч. 2, «Література народів СРСР та зарубіжних країн», Харків, 1960), по-перше, має чимало пропусків і помилок, по-друге, не обіймає періодики, колективних збірок, антологій тощо, а по-третє, природно, до нього не входять усі книжкові видання до 1917 р. А тим часом потреба в повнішій бібліографії дуже велика. Адже неможливо раціонально використовувати перекладацькі сили без врахування досвіду попередників. У нас часто трапляється

ся безгосподарницьке дублювання в перекладах, — і поряд з цим багато шедеврів світової класики ще й досі не перекладені українською мовою. Почасти провина за це падає і на стан бібліографії в республіці. Тим більшої уваги заслуговують праці, присвячені окремим авторам (Шіллерові, Мопассану).

Ювілейний Шекспірівський рік на Україні приніс першу серйозну спробу бібліографії української шек-

спірани—«Вільям Шекспір в Українській РСР», складеної М. О. Морозом і випущеної видавництвом Львівського університету, тиражем 60 (так, тільки шістдесят!) примірників.

Ця вельми цінна праця складається з трьох розділів: у першому зафіксовано українські переклади з Шекспіра; у другому «реєструються матеріали критичної літератури про Вільяма Шекспіра, авторами яких були українські письменники, вчені, театральні та громадські діячі, а також переклади на українську мову праць про Шекспіра російських та зарубіжних авторів»; в третьому розділі подано відомості про постановку творів Шекспіра «на сценах театрів УРСР», а також театрами інших республік Союзу.

Матеріали покажчика розміщено в хронологічному порядку, в основному за часом написання або постановки п'єс. Користування книгою полегшують алфавітний покажчик та покажчик п'єс Шекспіра (українською мо-

вою та окремо — англійською), що додані наприкінці.

Ставлячи собі за мету «зібрати максимально повно відомості до теми «Шекспір в Українській РСР» упорядник свідомий того, що не обійшлося у нього без недоліків. Отож, оцінюючи в цілому дуже позитивно працю М. Мороза, в інтересах справи вкажемо на ряд пропусків та недоглядів, що їх припустився упорядник.

Щодо розділу першого. До оцінок «Гамлета» в перекладі М. Старицького (вид. 1882 р.) треба було б додати: лист П. Мирного до Я. Жарка від 24.V. 1898 р. (у М. Мороза — в розділі другому, № 113); книгу К. Чуковського «Искусство перевода» (у виданні 1936 р., оцінка перекладу М. Старицького на стор. 142). М. Мороз не вказує, коли саме було вперше опубліковано «Сон літньої ночі» в перекладі Я. Гординського (ЛНВ, 1927, №№ 1—4, з «переднім словом перекладача»). З п'яти видань «Хрестоматії західноєвропейської літератури для середньої школи (склав проф. О. Білецький, в-во «Радянська школа», 1936, 1937, 1938, 1939 та 1940 роки), де вміщено більшу частину «Гамлета» (в перших двох виданнях у перекладі О. Бургардта, в решті видань — у перекладі В. Вера), С. Мороз згадує тільки видання 1940 р., і то не знати чому в розділі другому.

Пропущено декотрі публікації перекладів: пролог до трагедії «Ромео та Джульєтта» у «Вибраних поезіях» М. Вороного («Радянський письменник», 1959); сонети 5 і 7 в перекладі Св. Караванського (газета Одеського університету «За наукові кадри», 21. IX. 1962); переспів Шекспірового сонета у збірці І. Савича «З вічних джерел» («Радянський письменник», 1957).

Варто було б також окремо згадати ті переклади, що йшли на сцені, але залишились неопубліковані: Я. Савченка («Сон літньої ночі», з російської, для вистави франківців, 1927), М. Рудницького («Отелло», «Гамлет»), А. Гозенпуда («Дванадцята ніч») та ін. До речі, рукопис «Короля Ліра» в перекладі П. Мирного зберігається також і в колишніх цензурних фондах (Ленінградський державний історичний архів), де він осів, не одержавши дозволу на друк, а про це не згадано у М. Мороза.

Додавши ще низку перекладів, що з'явилися друком уже по виході праці М. Мороза (сонети в «Літературній Україні», «Всесвіті», «Жовтні», «Україні» — переклади Дм. Паламарчука та Св. Караванського — та найкапітальніше досьогодні українське видання драматичних творів Шекспіра — тритомник в-ва «Дніпро», 1964, в якому вміщено 12 п'єс, з них у нових перекладах: «Гамлет» — Г. Кочура, «Буря» — М. Бажана, «Тимон Афінський» — В. Мисика), — матимемо, либонь, чи не все, зроблене на Україні в справі освоєння Шекспіра. Шкода, звичайно, що й цього ювілейного року ми обмежились виданням лише третини драматичної спадщини Шекспіра, не охопивши навіть усіх наявних уже сучасних перекладів. Завдання дати українському народові повного Шекспіра стоїть і надалі на порядку денному. Ще півтора десятки Шекспірових п'єс, — зокрема, майже всі історичні хроніки, — чекають на переклад. Посилення на Україні за останні роки уваги до англійського драматурга, як і те, що праця над Шекспіром триває й далі (Борис Тен, приміром, закінчує переклад «Антонія і Клеопатри»), дозволяють сподіватися, що незабаром до чепур-

неньких трьох томів долучиться ще декілька — в незгіршому оформленні і, до того ж, більшим тиражем (час би вже зламати цю п'ятитисячеву «тиражестелю» для драматичних творів!).

Оскільки М. Мороз фіксує «Пошились у дурні» М. Кропивницького, твір, який, за словами Ів. Франка, являє «самостійне наслідування Шекспірової «Комедії помилок», то слід би було згадати і «Сон української ночі» В. Пачовського (що, як каже Я. Гординський, є переробкою «Сну літньої ночі» «в українському дусі»).

У розділі другому М. Мороз вказує далеко не на всі публікації фіксованого ним матеріалу (листування Ів. Франка з М. Драгомановим, вірші П. Куліша, спогади С. Тобілевич та ін.), часом відсилає тільки до останніх видань (скажімо, не згадано, що поезію М. Рильського «Фальстаф» було спочатку надруковано у збірці «Де сходяться дороги», 1929). Пропущено, зокрема, такі роботи: 1) К. Шейковський, передмова до «Опыта южно-русского словаря» (Київ, 1861), в якій автор ставить Шевченкових «Гайдамаків» нарівні з «Гамлетом»; 2) Ів. Франко стаття «Хуторна поезія» П. Куліша («Світ» 1882, № 3; Твори, т. 17, Київ, 1955) — сподівання, що своїми перекладами Шекспіра П. Куліш «незрівнянно ліпше прислужиться... українській літературі, ніж своєю «Хуторною поезією»; 3) М. Костомаров, рецензія на п'єсу М. Старицького «Не судилось» («Киевская старина», 1883), в якій іде мова про вплив В. Шекспіра на М. Старицького; 4) Ів. Франко, «Тополя» Т. Шевченка» (стаття 1890 р., вперше надрукована в журналі «Радянська література», 1941, № 3, Твори, т. 17, К., 1955) — зауваження про процес творчості у Шекспіра, порівняння Шевченка з Шекспіром;

5) лист П. Куліша до М. Старицького від 20.VIII 1894 («Життя й революція», 1926, № 12; ЛНВ, 1927, № 12), в якому Куліш говорить про свої переклади Шекспіра; 6) Ів. Франко, «Наймичка» Т. Шевченка» (ЗНТШ, 1895, т. VI; Твори, т. 17, К., 1955) — характеристика художніх образів Гамлета і Яго; 7) Ів. Франко, «Гергарт Гауптман, його життя і творчість» (ЛНВ, 1898, т. I; Твори, т. 18, К., 1955) — порівняння Г. Гауптманна з В. Шекспіром; 8) біографія П. Куліша, що її склав В. Шенрок (першодрук у «Киевской старине» 1901) — про Кулішеві переклади Шекспіра та листи Куліша з цього приводу; 9) «Мої театральні згадки» М. Садовського (частина у ЛНВ, 1907 р., тоді ж окреме видання; повністю — 1930 і 1956) — декламування М. Садовським монологів із «Гамлета»; ставлення громадськості до перекладу М. Старицького; 10) стаття В. Лазурського «Шекспір українською мовою» (Записки Одеського наукового при УАН товариства, секція історико-філологічна, № 3, 1929) — огляд дотогочасної шекспіріани; 11) монографія С. Дуриліна «Марія Занько-

вецька» (К., 1955), де автор шкодує, що театр Садовського у Києві не поставив жодної п'єси Шекспіра і що М. Заньковецький не довелися грати шекспірових героїнь; 12) монографія І. Піскуна «Український радянський театр» (К., 1957) — про українські вистави Шекспіра; 13) монографія Л. Сокирка «М. Старицький» (К., 1960) — про роботу М. Старицького над «Гамлетом», про вплив Шекспіра на творчість Старицького.

Список пропущених праць можна було б легко продовжити. Але уже й та критична література, яку наводить М. Мороз, свідчить, що вивчення Шекспіра на Україні останнім часом поглиблюється, охоплюючи дедалі більшу кількість проблем. Дослідники вивчають і такі спеціальні питання, як філософська лексика «Гамлета», мовні засоби індивідуалізації в «Королі Лірі», особливості каламбуру в Шекспірових трагедіях тощо. Тепер уже є підстави говорити про існування українського шекспірознавства, як окремої галузі літературознавчої науки. Хотілося б тільки, щоб більше уваги дослідники приділили оцінці українських перекладів Шекспіра,

їх ролі у розвитку мови української драматургії, впливові Шекспіра на українську літературу взагалі. Пора б уже дати українському читачеві і ґрунтовний нарис життя й творчості англійського драматурга.

На українську сцену Шекспір прийшов з великим запізненням. Започаткована «Макбетом» у Київському пересувному зразковому театрі (режисер Леся Курбас, 1920) українська сценічна шекспіріана налічує всього, за підрахунками М. Мороза, 12 п'єс, поміж них такі шедеври, як «Отелло», «Дванадцята ніч», «Ромео та Джульєтта», «Гамлет», «Король Лір». Та проте ще мало може дати Шекспір для збагачення репертуару наших театрів. «Річард III», «Антоній і Клеопатра», «Двоє синьйорів з Верони», «Зимова казка» та інші Шекспірові твори ще не діждались сценічної інтерпретації на Україні. Має рацію Н. Кузякіна («Радянська Україна», 23. IV. 1964), коли каже, що українським театрам треба більшої ініціативності і сміливості у звертанні до безсмертної скарбниці Шекспірового генія.

Сл. ДОЦЕНКО.

АЛЖІР

В Алжирі відкрито виставку творів відомого алжирського художника Абделя Хуамеля. Молодий художник був активним учасником революції. В ті буремні роки він не мав фарб і малював тільки червоним, чорним, зеленим чорнилом. Ці кольори й зараз переважають у його творах. Хуамель вдосконалює свою творчу манеру, збагачується його палітра, стає більш упевненим його пензель, а сюжети картин підназує йому нова алжирська дійсність.

Абдель Хуамель. «Бережень 63».

АНГЛІЯ

Як повідомляє журнал «Фільмз енд філмінг» через нестачу коштів режисер Чарлз Крігтон припинив зйомки фільму за романом індійського письменника Бхаттачарія «Той, хто сів на тигра». Актори, яким кіль-

ЧЕРГОВА КНИЖКА «АМЕРИКЕН ДАЙЕЛОГ»

Нещодавно вийшла в світ третя книжка заснованого наприкінці минулого року прогресивного журналу «Америкен дайелог». Журнал вміщує гостро полемічну статтю відомого критика та історика американської літератури Максвелла Гейсмара. В цій статті «Про світ, що перебуває в стані справжнього занепаду» автор висловлює глибоку тривогу з приводу морального занепаду інтелігенції Америки, занепаду, який характеризується масовими нервовими захворюваннями, духовною капітуляцією, конформізмом, пасивністю, гонитвою за чистоганом тощо.

Редакція «Америкен дайелог» розповідає, що журнал ставить собі за мету допомагати молодим письменникам та художникам творити для народу. Ось чому на сторінках журналу надруковано кілька дискусійних

виступів з питань мистецтва та культури.

Друкується також стаття «Радянський критик оцінює наш театр». В ній розповідається про одвідання Америки радянською делегацією, члени якої побували в редакції «Америкен дайелог». В розмові, що відбулася там, йшлося про репертуар та перспективи американського театру.

Серед інших матеріалів у цьому номері вміщені статті критика Сіднея Фінкельстайна про вплив філософії екзистенціалізму на сучасних американських письменників Нормана Мейлера та Едварда Олбі; передмова Лайнуса Полінга до книги художника Антона Рефреджієра та співака Піта Сігера, а також нариси, поезії, повідомлення про нові книжкові надходження тощо.

ТЕАТР НАЦІЙ В 1965 РОЦІ

В цьогорічному, дванадцятому сезоні Театру Націй в Парижі виступило двадцять дев'ять театрів з двадцяти трьох країн світу. Серед них московський драматичний театр ім. Московської Ради, який показав «Дядечків сон» за Достоевським, «Маскарад» Лермонтова.

В програму сезону увійшло і кілька опер.

Новинкою був показ найкращих вистав Міжнародного фестивалю студентських театрів у Нансі, а також п'яти театрів, які показали спектаклі для дітей.

Як розповів генеральний директор Театру Націй А. Жюльєн, досі в театрі вже виступило 253 колективи з усіх куточків землі, вони показали в Парижі 324 вистави.

ШЛЯХ МІХАЯ БРАДА

...Міхай Брад, молодий селянин з далекого гірського села на заході Румунії, приїжджає на велике промислове будівництво. У нього одне-

єдине бажання — заробити грошей, щоб, повернувшись додому, поставити собі хату. Незвичне середовище приголомшує несміливого юнака. Не-

Кадр з фільму «Твоя частка провини».

поганий загалом хлопець перебуває в полоні дрібновласницьких інтересів. Поступово, проте, він зникає до бурхливого життя будівництва, у нього з'являються нові ідеали. Михайл знаходить друзів серед будівельників і нарешті міцно входить в їх колектив.

Звичайно, шлях румунського селянина до робітничих лав був нелегкий. Довго й болісно звільняється Михайл Брад од свого дріб'язкового індивідуалізму, дуже повільно проймаєть-

ся він новим, соціалістичним світоглядом. Цей складний процес становлення людської особистості в соціалістичному суспільстві і показує фільм режисера Мірча Мурешана «Твоя частка провини», знятого за сценарієм Ф. Мунтяну і П. Селкудяну.

Роль Брада талановито виконує Себастьян Папаяні. Молодий актор зумів відтворити жваву й веселу вдачу румунського селянина, його душевну чистоту, оптимізм.

ОБРАЗ ЖАННИ Д'АРК НА ЕКРАНІ

На каннському фестивалі 1962 року премію «Срібна пальмова віть» одержав фільм французького режисера Робера Брессона «Процес Жанни д'Арк». В інтерв'ю кореспондентів газети «Леттр франсез» автор фільму підкреслив: «Я прагнув, щоб образ Жанни д'Арк прозвучав сучасно». Ці слова, мабуть, найповніше характеризують ідейну концепцію фільму. Роботі Брессона було присвячено багато рецензій, десятки критиків аналізували досягнення режисера й шукали секрет надзвичайної переконливості і простоти його твору.

«Процес Жанни д'Арк» — поки що останній з великої кількості фільмів, що оспівують славний подвиг дівчини з Домремі. На цю ж тему було створено п'ять французьких, три американські, два німецькі, а також індійський та японський фільми. Якщо ж підраховувати всі ті стрічки, де історія Орлеанської Діви подавалася в осучаснених варіантах, то їх буде близько сорока.

Першим взявся за цю тему французький кінематографіст Жорж Мельє. На початку XX ст. відбулася прем'єра його «Жанни д'Арк». Фільм ішов тільки п'ятнадцять хвилин і пригломшував глядачів нечуваною на той час кількістю статистів. Якщо вірити бюлетеневі фірми «Пате», їх було понад 500 чоловік. Жорж Садуль пише, що з фото та ескізів, які збереглися, можна уявити, що «Жанна д'Арк» Мельє була фільмом реалістичним, а автори намагалися якомога точніше відтворити епоху стоїчної війни.

Поява першого американського фільму про Жанну д'Арк ввійшла в історію кіно як дотепний анекдот. У 1916 році відомий кінорежисер Сесіль де Мілл тривалий час шукав цікавий сценарій. Одного дня до нього завітала незнайома літня жінка й передала конверта з надписом: «Всередині тема сценарію. Відкрити лише після того, як подательці цього буде сплачено 1000 доларів». Заплативши означену суму, Сесіль де

на місяців не платили зарплати, відмовились од подальшої участі в зйомках. Національна асоціація кіно нічим не могла допомогти режисерові, і роботу над фільмом довелося припинити. «Матеріал, який уже знято, зроблено з високою професійною майстерністю, як з погляду режисури, так і акторської гри», — повідомив пресу представник Національної асоціації кіно.

ДАНІЯ

В Копенгагені, в музеї антифашистської боротьби, відкрито виставку малюнків 1500 дітей, які загинули разом із своїми батьками в гітлерівських концтаборах. Численних відвідувачів вражає тематика більшості дитячих робіт. Приречені на загибель, маленькі невідомі автори цих малюнків створювали переважно оптимістичні картини життя: вони малювали квіти, сонце, птахів, дитячі ігри і навіть лелек, що несуть немовлят.

Датська преса пише, що експонати виставки, незалежно від їх змісту — це обвинувальні акти фашистським убивцям.

ІТАЛІЯ

Художники багатьох країн надіслали свої твори на відкрити в Болоньї виставку «Європейське мистецтво в боротьбі проти фашизму і нацизму».

Автори виставлених в Болоньї робіт належать до різних художніх шкіл і напрямків, але їх об'єднує ненависть до фашизму, прагнення служити своїм мистецтвом боротьбі проти цього лютого ворога народів.

«Антифашизм», — пише з цього приводу газета «Уніта», — ось платформа, на якій можливе зближення і взаєморозуміння митців різних художніх напрямків».

* * *

Мікеланджело Антоніоні вирішив екранізувати п'єсу Артура Міллера «Після гріхопадіння». Цю ідею підняв йому величезний успіх, що випав на долю актриси Монікі Вітті, яка за виголошення головної ролі в цій п'єсі в одному з римських театрів одержала премію Італійської театральної критики. Антоніоні вирішив перенести цей спектакль за участю Монікі Вітті на екран.

МЕКСИКА

«Я приїхав, подякувати всіх моїх знайомих і незнайомих друзів за те, що вони зробили для мого визволення. Велике спасибі! Але наші спільні зусилля не повинні послаблюватись. Дев'ять моїх товаришів ще у в'язниці», — так сказав Давід Альфаро Сікейрос про мету свого приїзду до Парижа.

Газета «Леттр франсез» публікує інтерв'ю з художником, в якому він розповідає про свої творчі плани.

Сікейрос хоче написати велике настінне панно, темою якого буде минуле Мексика.

НДР

Антологію «В союзі з майбутнім» випущено в світ до 20-річчя найбільшого в республіці видавництва художньої літератури «Ауфбау». В ній вміщені твори 56 авторів — від засновників нової соціалістичної німецької літератури — Йоганнеса Бехера, Віллі Бределя, Анни Зегерс та інших, до представників молодого покоління сучасної літератури в НДР.

Антологія дає широке уявлення про двадцятирічну діяльність видавництва «Ауфбау», з яким нерозривно пов'язаний літературний процес в Німецькій Демократичній Республіці.

* * *

Берлінське видавництво «Геншель-ферлаг» видало велику збірку «Кете Кольвіц. З щоденників і листів». Це перше видання, що знайо-

Обкладинка книжки «Кете Кольвіц. З щоденників і листів».

Міллє знайшов у листі тільки два слова: «Жанна д'Арк».

Фільм був готовий на початку 1917 року. В Голлівуді до сьогоднішнього дня збереглися залишки декорацій до нього. Навіть не дивлячись фільм, а оглянувши тільки ці зведені за вказівкою Сесіля де Міллє «орлеанські мури» можна уявити собі помпезність цього бойовика.

У 1926 році француз Марк де Гасген створює перший повнометражний фільм, в якому роль Жанни виконувала Сімона Женевау. Всю картину було знято на фоні старовинного Орлеана, біля Реймського собору, а сцена страти Жанни д'Арк була розіграна на Старому Ринку в Руані, на тому самому місці, де в XV столітті загинула славна дочка французького народу.

В усіх книжках з історії кіно багато місця відведено фільмові Карла Теодора Дрейєра «Страждання Жанни д'Арк». Знятий у 1928 році, він і досьогодні захоплює глядача майстерністю зйомки, художньою довершеністю кадрів, тонким відчуттям специфіки мистецтва кіно. Режисер К. Т. Дрейєр та сценарист Родольф Мате свідомо відібрали для фільму події лише останнього дня в житті Жанни. На екрані, наче в обвинувальному документі, відтворюється підступний і ганебний руанський процес. Фільм Дрейєра звернений не до минулої Франції, це монолог сучасної людини — про людську гідність, про любов до батьківщини.

Після появи «Страждань Жанни д'Арк», всі наступні екранізації, крім, звичайно, брессонівської, не сягали

тих художніх висот, на які підняли своє творіння К. Т. Дрейєр та виконавиця ролі Жанни Марія Фалько-нетті.

Через чотири роки, шукаючи виходу з фінансового краху, берлінська кіностудія УФА випускає на екрани «Дівчину Іоанну» (режисер Густав фон Уцік). Роль Жанни виконувала тут Анжела Салоккер.

Наступною була японська версія. За нею з'явився індійський фільм, у створенні якого брав участь Рабін-дранат Тагор.

Після другої світової війни Жан Делануа знімає історію Жанни д'Арк з Мішель Морган в головній ролі. Актриса надала образів Жанни теплоти й людяності, наділила його поетичними барвами.

В 1954 році в приміщенні паризької опери відбулася прем'єра американського фільму «Жанна Лотарінгська» режисера Віктора Флемінга. Головну роль виконувала в ньому Інґрід Бергман. Актриса величезного темпераменту, Інґрід Бергман в цьому фільмі, а особливо в його останніх кадрах, продемонструвала всю силу своїх творчих можливостей.

Через три роки після паризької прем'єри «Жанни Лотарінгської» реклами сповістила про новий і, знову ж таки, американський фільм «Свята Іоанна». На цей раз режисер Отто Премінґер екранізував п'єсу Бернарда Шоу. Але те, що відбувалося на екрані, дуже мало нагадувало твір видатного письменника. У фільмі відійшов на задній план і, власне, зовсім губився заклик Б. Шоу до свободи й незалежності народів.

ПЕРШИЙ ХУДОЖНИК БОЛГАРІЇ

Минулого року наш журнал (№ 11, 1964) опублікував поетичну легенду болгарського письменника Павла Спасова «Гріхозна любов зографа Захарія». В ній йшлося про всеперемагаючу силу справжнього кохання.

Тепер ми хочемо познайомити читачів з деякими відомостями про реальну особу зографа Захарія — видатного діяча болгарського Відродження.

Народився художник 1810 року в м. Самокові. Його батько й старші брати були відомими іконописцями. Юного Захарія навчав мистецтва церковного живопису старший брат Димитр. Але механічне наслідування старих візантійських канонів, нескінченне повторення однаково сухих і невиразних «ликів святих» дуже скоро набридли молодому художникові. Ставши самостійним майстром, він показав себе неабияким новатором. В його розписах з'являється рідна природа, болгарські святі зображені живими людьми у національному та міському одязі.

Реформатор у церковному живо-

Зограф Захарій. Автопортрет.

Зограф Захарій. Авраам, Яків і благородний розбійник (стінопис в Афонському монастирі св. Афанасія, 1852).

писі, Захарій бореться за відродження національної самосвідомості народу. Вже в перших своїх іконах, намальованих для пловдивської церкви св. Костянтина і Єлени, художник створює справжні побутові композиції. Єва зображена з веретеном у руках, наче болгарська селянка; Адам сапає землю, а духовні особи вдягнуті в болгарське національне вбрання. І все це — на тлі прекрасної природи й характерних для того часу будівель.

Для своєї відомої композиції «Страшний суд» у церкві Бачковського монастиря художник знаходить цікаве рішення, що нагадує своїми кольоровими ефектами малюнки народних митців. Засуджених на «пекельні муки» він одягає в пишне міське вбрання, яке носили тоді багатії. Подібні елементи рясно використані у стінописах в Рильському, Троянському і Преображенському монастирях — всюди зограф Захарій розробляє біблійні сюжети в національному, болгарському стилі.

Художник зображує не тільки святих, а й легендарних історичних осіб, відомих із знаменитої історії Паїсія. Це — царі Михайло та Іван-Олександр, патріарх Другого болгарського царства Теофілахт Тирновський, патріарх Евтимій та інші.

Захарій був, по суті, і першим болгарським художником-портретистом. Широко відомі його «Портрет хаджі Теодори з трьома синами» — проникливий образ матері-удови. А для того, щоб написати портрет свого друга — видатного болгарського просвітителя Неофіта Рильського — Захарій спеціально їздив до нього в Копривштицю. Зберігся і чудовий портрет братової дружини — Христіанії, тієї самої, любов до якої митець проніс крізь усе своє життя.

І майже на кожному стінописі можна побачити автопортрет з пензлем у руках — своєрідний автограф зографа Захарія Христовича.

мить з літературною спадщиною художниці. Матеріали збірки охоплюють великий період життя Кете Кольвіц — з 1909 по 1945 рік. З них можна дізнатися про ставлення художниці до багатьох митців першої половини нашого століття.

ПОЛЬЩА

Сімдесятирічний ювілей і видатні творчі досягнення відомого польського письменника, критика, літературознавця Яна Парандовського відзначені урядовою нагородою — орденом Відродження Польщі.

Вручаючи орден Яну Парандовському, Голова Державної Ради ПНР Едвард Охаб сказав: «Ваші твори видані в Народній Польщі тиражем близько мільйона примірників. Це свідчить про симпатії мільйонів читачів до вас і вашої творчості, це свідчить про ваш вплив на формування свідомості громадян, а також про ваш внесок у розвиток польської культури».

«Моє життя», — відповів у своєму виступі Ян Парандовський, — цілком присвячене праці, яку я вважаю найвідповідальнішою. З душевним трепетом, а інколи й з страхом, схилиюсь я над тим, що пишу, пам'ятаючи про свій обов'язок перед народом».

* * *

Варшавське видавництво «Читальник» випустило новий роман видатного польського письменника і публіциста Єжи Путрамента «Одинок».

Як зазначає рецензент газети «Жице літературне», критики почали дискусувати про твір Путрамента раніше, ніж встигли докладно з ним ознайомитися. Справа в тому, що цей роман різко відрізняється від попередніх творів письменника. До опублікування цього твору Путрамента справедливо вважали автором гострої політичної прози. А «Одинок» — це роман про бездумне кохання молодої дівчини до розбещеного, нічмемного волоцюги.

ПОРТУГАЛІЯ

Після заборони спілки письменників режим Салазара зробив новий терористичний крок: заарештовано кількох керівників цієї спілки і серед них відомих португальських літераторів Алесандро Торреса і Аугусто Апелейра.

Заарештованих звинувачу-

УГОРЩИНА

В залах будинку регулярно експонуватимуться твори народного мистецтва. Тут буде створений також державний музей народної творчості.

ФРАНЦІЯ

знімає в Маронко комедійний фільм про дівчину-шпигунку, яка шукає викрадений діамант. Марсель Карне знімає фільм за романом Сіменона «Три кімнати в Манхеттені», де головні ролі виконують відомі французькі артисти Анні Жіран-

Віце-президент голлівудської кіно-

Запекла конкурентна боротьба між кінопромисловістю і видавництвами спричинилася до появи на американському ринку цілої зливи макулатури, котру потім переробляють на фільми точнісінького такого ж низького гатунку.

КРІЗЬ ТЮРЕМНІ МУРИ

EXCARCELACION AMNISTIA
BASTA YA DE FASCISMO
LIBERTAD FUERA CELDAS

*Una pal-lad
y esperanza.*

*A dona Sushana,
de una hermanita. Un passet
molt bon de Buenos Aires
del barri de Montserrat de
Buenos Aires. Dona Sushana.*

Maria de la Cruz

PENAL DE FURCOS 1973

Малюнок, що вирвався на волю крізь тюремні мури. На ньому — слова заклику до свободи, до боротьби проти фашизму, а в центрі — рядки, написані рукою поета Маркоса Ані.

ВІСІМ СТОЛІТЬ ЛІТЕРАТУРИ

Упорядники антології поставили перед собою завдання — зібрати разом прозові і поетичні твори, філософські і політичні висловлювання, які свідчать про прагнення до миру кращих представників німецької літературної, філософської та політич-

ної думки за останні 800 років. Антологія відкривається віршами Вальтера фон дер Фогельвейде, написаними в 1208 році, а завершують її рядки з документів VI з'їзду Соціалістичної єдиної партії Німеччини.

Окремий розділ в антології займає епоха появи й розвитку марксистського вчення. Тут зібрані уривки з творів Маркса і Енгельса, Карла Лібкнехта і Розі Люксембург, великої

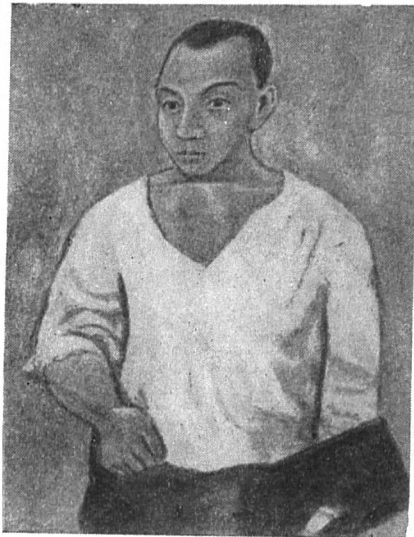
плеяди німецьких революційних письменників од Георга Веерта до Йоганнеса Бехера і Бертольта Брехта.

В антології широко представлені також літератори й публіцисти сучасної Німеччини.

«Антологія вселяє в кожного, хто прагне миру, впевненість в глибокій справедливості і непереможності цієї великої ідеї», — пише рецензент газети «Берлінер цейтунг».

«ПІКАССО — ЛЮДИНА І МИТЕЦЬ»

Так називається опублікована в Парижі, у видавництві «Емері Со-

Пабло Пікассо. Автопортрет.

можі», праця французького письменника П'єра Декса про великого художника сучасності. Дослідження Декса про Пікассо — надзвичайно багатогранне, воно складається з біографічного нариса та аналізу творчого шляху, книга ілюстрована багатьма творами художника.

«Слід вітати цей твір, як вельми серйозний внесок в низку праць про Пікассо, як безперечно найчеснішу розповідь про творчість великого художника», — зазначає рецензент тижневика «Франс нувель» Шарль Арош, розповідаючи про вихід у світ нового твору П'єра Декса.

Розповідаючи про життя Пабло Пікассо, П'єр Декс згадує про дружбу митця з французькими поетами Полем Елюаром і Жаном Кокто, наводить висловлювання про Пікассо Елюара та Арагона.

«Кольорові репродукції картин Пікассо в сполученні з текстом П'єра Декса, — пише на закінчення Шарль Арош, — утворюють справжню симфонію, що допомагає читачу досягнути значення цього блискучого митця, краще зрозуміти всю складність його проблематики».

НАПІВДОРОЗІ

Гейнар Кіппгардт був відомий досі, головним чином, як здібний драматург. Його п'єса «Справа Роберта Оппенгеймера» користується успіхом далеко за межами ФРН, де живе і працює її автор. І ось тепер Г. Кіппгардт виступив як прозаїк, автор оригінальних повістей і оповідань.

У Мюнхені вийшла друком його збірка «Шахрайська пика», назву якій дало одне з уміщених в ній оповідань. Прозові твори Г. Кіппгардта розповідають про події часів минулої війни, але в них порушується проблема, характерна й для драматичних творів письменника, зокрема, для «Справи Роберта Оппенгеймера». Йдеться про відповідальність кожної людини за свої вчинки перед суспільством, перед історією.

Ось оповідання «Шахрайська пика», Загін есесівців вирушає в каральну

експедицію проти радянських партизанів і населення одного села. Для участі в експедиції відряджають також групу солдатів німецької військової частини. Два солдати — Рудат і Поттер стають свідками і учасниками розправ над радянськими людьми. І письменник тонко простежує, як у свідомості цих двох солдатів виникає спочатку жах, потім — почуття своєї провини, а далі — протест проти заподіяного. І Рудат, і Поттер починають шукати для себе виходу з цієї злочинної війни. Але вони діють нерішуче, вагаються, і завершується все тим, що обидва солдати гинуть, так і не висловивши на весь голос протест проти злочину, в який їх було втягнуто.

В іншому оповіданні — «Собака генерала» — така ж доля спіткала сол-

до та Моріс Роне. Найцікавішим з фільмів, що перебувають зараз у виробництві, вважається кінотвір Луї Малля «Biba Maria», який знімається в Мексикі. Бріжітт Бардо грає в ньому вісімнадцятирічну дочку ірландського революціонера, яка приїздить до Південної Америки.

* * *

Нещодавно паризьке телебачення показало глядачам прем'єру телевізійного спектаклю «Майор Ватрен», створеного за відомим радянському читачеві однойменним романом Армана Лану. Заголовну роль у спектаклі виконав актор Поль Франкер.

«Спектакль «Майор Ватрен» знято режисером Жаком Рутманом в співстворстві з Арманом Лану, — пише Жорж Неве в журналі «Л'авансцен театр». — Завдяки режисерському хисту постановників, їх тонкому смакові та чудовому складу акторів ми побачили надзвичайно цікавий спектакль».

Поль Франкер в ролі майора Ватрена.

* * *

З'явилася нова біографія Оноре де Бальзака, яка належить перу французького письменника Андре Моруа. Як зазначив сам автор, це «чиста біографія, а не критичне есе».

ФРН

Тривала боротьба точилася навколо виставки творів художника Віллі Зітте, що готувалася в Мюнхені. Річ у тім, що твори, призначені для цієї виставки, являють собою графічні цинки «Злочини СС» та «Жінки Лідіце».

Певні кола в ФРН всіляко намагалися перешкодити відкриттю експозиції. Проте завдяки втручанню прогресивної громадськості, численні відвідувачі можуть тепер побачити роботи Віллі Зітте — роботи, що таврують фашизм.

«Минуле не можна замовчати!» — так характеризує події навколо цієї виставки газета «Ді андере цейтунг».

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА

Молодий словацький режисер Стефан Угер, автор фільму «Сонце в тенетах» закінчив свій новий фільм «Органи», сценарій якого написав Альфонс Беднар.

Дія фільму відбувається під час війни. Польський антифашист, переодягнений у вбрання ксьондза, якого було вбито під час бомбардування, потрапляє до маленького словацького містечка і знаходить притулок у костьолі. Багатий торговець, який грає в костьолі на органі, помічає в юнакові неабиякий музичний талант.

Велику роль у кінофільмі відіграє чудова музика Йоганна Себастьяна Баха, особливо його органні твори.

Як зазначає чеський критик Ярослав Боцек, «чудова гра акторів, до того ж непрофесіоналів, музика Баха — зливаються в єдине ціле й створюють напружену атмосферу фільму «Органи», який дивисься з початку і до кінця з неослабним інтересом».

ШВЕЦІЯ

Музей сучасного мистецтва в Стокгольмі одержав подарунок від Пабло Пікассо: видатний митець надіслав сюди чотири великі скульптури, названі ним «Сніданок на лоні природи».

Висота найбільшої фігури цієї групи — майже чотири метри. Для експонування твору Пікассо в Стокгольмському музеї буде споруджено спеціальну прибудову.

* * *

Письменники Пер Андерс Фогельстром, Артур Лундвіст, Стіг Карлссон та інші відомі літератори утворили комітет на захист в'єтнамського народу. Члени комітету виступили проти американської агресії в Індонезії. До їхньої відозви приєдналося вже понад сто відомих шведських діячів культури.

На знак солідарності з народом В'єтнаму комітет має на меті видати спеціальну літературну збірку.

дата Чимека. Він розуміє злочинний характер війни, але далі словесного протесту не йде і теж гине.

Прогресивна критика зазначає, що для сучасної західнонімецької літератури навіть таке зображення зародків протесту проти війни, розв'язаної Гітлером, є позитивним явищем.

Критик А. Гроссе робить цікаві висновки, порівнюючи героїв Г. Кіппгардта з Вернером Гольтом, героєм роману Дітера Нолля. На думку А. Гроссе, «герої Кіппгардта у порівнянні з Вернером Гольтом — це люди, які пройшли тільки половину шляху».

НОВИЙ ФІЛЬМ ВАНДИ ЯКУБОВСЬКОЇ

Артистка Жанна Щербиць у фільмі «Великий ліс».

Ванда Якубовська, автор відомого нашому читачеві фільму «Кінець нашого світу», зараз працює над новим твором «Великий ліс».

Сценарій до фільму написаний за романом письменника Яна Пешхали «День з ніччю, поділені натрое», присвяченого проблемам сучасності. Йдеться про відбудову багатой на вугілля шахти, затопленої під час війни. Важкий, але почесний шахтарський труд, доля людей, що працю-

ють на шахті, гострі життєві ситуації й становлять основу фільму.

У своєму інтерв'ю Ванда Якубовська розповіла:

«Мене цікавить сучасна тематика у повному розумінні цих слів. Конфлікт, який лежить в основі мого нового фільму, відбувається не в якомусь ізольованому, вигаданому середовищі, такі події можуть статися на багатьох наших сучасних підприємствах».

«АМЕРИКА» КАФКИ НА СЦЕНІ

В «Театр де Франс» з успіхом іде п'єса, написана за романом Кафки «Америка». Талановиту інсценізацію роману створив Жан-Луї Барро, який зберіг всі основні події твору і навіть діалоги героїв Кафки. Герої п'єси наче зійшли зі сторінок роману. Спектакль розповідає про поневір'я молодого людини на чужині, в еміграції.

Шістнадцятирічний Карл емігрує в Америку, і країна показана очима

цього наївного юнака — країна таємнича, загадкова, безжалісна до людей довірливих. Життя і праця (Карл влаштовується ліфтером у великому готелі) зводять його з різними людьми, добрими і злими, чесними і злодіями. Постійна боротьба за існування, злигодні й розчарування все ж таки не позбавляють Карла надії на щастя, на кохання.

Роль Карла виконує актор Мішель Кретон.

Неповторна

БІРМА

У березні 1963 року до влади в Бірмі прийшла група революційних офіцерів бірманської армії на чолі з генералом Не Віном. Створена ними Револьюційна рада проголосила своєю програмою знищення експлуатації людини людиною. Було націоналізовано всі іноземні і змішані підприємства і банки, зовнішню торгівлю. На підприємствах створені робітничі ради, а для допомоги селянам — машинно-тракторні станції і система державного кредитування. Опублікована програма «Бірманський шлях до соціалізму».

Вміщуємо замітки про Бірму німецького журналіста Отто Еше, який прожив три роки в цій далекій і своєрідній країні.

БУДИНОК З ПРИВИДАМИ

Одного разу маклер, який підшукував нам квартиру в Рангуні, привіз нас в стару частину міста, яка зветься Бахан. Ми побачили прості бамбукові і дерев'яні будиночки, оточені стрункими пальмами. Маленькі крамнички вишикувалися поблизу жвавонаго базару. В цій частині міста, дуже схожій на село, ми знайшли двоповерховий будинок з кам'яними стінами. Тут ми й оселилися.

В день нашого переїзду біля воріт будинку нас привітав його власник. Ми запропонували йому чашку кави, запросили до столу. Запросили ми також і нашого бірманського шофера. Але він рішуче відмовився:

— В цей будинок я нізащо не ввійду.

Потім тихо додав, кинувши спідлоба погляд на власника:

— Тут живе злий дух. Якщо ви ляжете увечері спати на другому поверсі, то вранці прокинетесь на першому. Люди в Бахані б'ються об заклад, що ви не витримаєте тут і трьох місяців.

Власник будинку, відводячи очі, тихо спитав:

— Ви будете скаржитися і розірвете договір?

— Не будемо зараз торкатися цієї теми, — відповіли ми, — повернемося до неї після того, як зробимо першу подорож з верхнього поверху на долішній!

Через деякий час власник будинку знову прийшов до нас і спи-

«Будинок привидів» у Бахані.

тав, чи добре почуваємо ми себе тут.

— Чудово! Але ми не бачили ще жодного привида!

Домовласник однак зберігав повну серйозність.

— Я повинен розповісти вам все. На цьому шматку землі стояла колись хата моїх батьків. Вони були бідні, як і всі інші люди навколо. Але вся сім'я старанно обробляла город і продавала овочі на базарі. Ми почали працювати ще малюками. Через багато років, коли і найменші повиростали, наша сім'я назбирала якраз стільки грошей, скільки потрібно було, щоб поставити цей будинок. Він призначався не для нас. Ми хотіли здавати його багатим бірманцям. Але поруч жив один багатій, якому не сподобалося, що бідні люди насмілюлися збудувати собі такий будинок. От він і розповсюдив чутку, що в нашому будинку живуть привиди. На жаль, мої земляки ще дуже вірять в духів, і наш будинок багато років залишався порожнім...

Ми прожили в цьому будинку не три місяці, а три роки. Знайомі бірманці спочатку побоювалися приходити сюди, а потім входили в наш дім вже без будь-якого страху.

ВОСЬМИГОДИННА ОПЕРА

У маленькій ванній кімнаті дерев'яного бунгало в Ніяунг-У ми обмилися водою з річки Іраваді. Вода була глинисто-коричневою і теплою, але вона добре освіжала. Потім ми сиділи на тінистій веранді їли м'ясо з рисом, пили бір-

Іраваді — головна транспортна артерія Бірми — має довжину 1600 кілометрів і лише один міст. Отже, переправлятися з берега на берег доводиться в отакій спосіб.

манське пиво і дивилися на хвилі Іраваді. По річці пливли човни, навантажені рисом, і пароплави. На мілинах купалися чоловіки і жінки і прали свою білизну; голі дітлахи з захопленням плескалися у воді.

Коли сонце сховалося за обрієм, пожвавлення на річці згасло, нічна тиша спала на село. При тьмяному світлі слабенької електричної лампочки нам приготували постіль — тонка ковдра на дощаному ліжку, а над ним — сітка від москітів. Не звертаючи увагу на москітів, я ліг на підлогу. Ми ледве заснули. І раптом прокинулися.

Солістка театру «Са Пве» — бірманської опери.

Була лише десята година вечора. Лунала музика: глухі тони гонгів і барабанів, гуркіт бамбукових тріскачок і вищання духових інструментів. Ми довго і марно намагалися заснути. Потім вийшли, щоб дізнатися про причину цього нічного концерту.

В світлі прожекторів на імпровізованій сцені танцювали якісь дивні фігури з фантастичними масками на обличчях. Поруч розмістився оркестр. З трьох відкритих боків сцену оточили численні глядачі. Вони прийшли сюди цілими родинами — з заспаними малюками, з бабусями, які палили сигари. Всі вони сиділи на матах, розмовляли між собою, колупали ложками в горщиках з рисом, а коли кому-небудь все це набридало, він витягувався на маті і засинав.

На сцену вийшли блазні; при кожному дотепі вони били один одного паперовими хлопавками по голові; красива дівчинка проспівала під акомпанемент лютні романтичну пісеньку; гротескні танці змінилися маленькими музичними сценками, змістом яких були старі бірманські та буддистські легенди.

Люди, здавалося, зовсім не відчували втоми — на відміну від нас. Було, мабуть, біля третьої години ночі, коли ми повернулися до своїх незручних ліжок. А рівно о шостій нас розбудила ціла серія пронизливих ударів барабанів, які проголошували слухачам кінець «Са Пве», старовинної бірманської оперної вистави, а нам — кінець дуже короткого нічного відпочинку.

ЗАБОРОНЕНЕ СИДІННЯ

Ми їхали пароплавом вверх по річці в мальовниче містечко Пакокке. На пароплаві не було жодної лави для сидіння. Бірманські пасажери влаштовувалися на матах, з якими вони майже не розлучаються. Ми з дружиною пішли на корму і побачили там дерев'яний ящик заввишки з стілець, під яким стукотів дизель-мотор.

На цій «лаві» сидів буддистський монах, поруч з ним було ще вільне місце. Дружина з полегшенням сіла. Але якийсь дідуган дав моїй жінці зрозуміти, що тут їй сидіти не можна. Виходить, жінка не повинна сидіти поруч з буддистським монахом. Тоді я сів поруч з монахом, а дружина переступала з ноги на ногу і поглядала на мене з деякою заздрістю.

Тільки-но монах залишив пароплав на якійсь маленькій зупинці, як дружина сіла поруч зі мною. Ми страшенно раділи з свого місця. Але знову недовго. До нас підійшла молода жінка з дитиною на одній руці і товстою майсовою сигарою в другій. Вона пояснила моїй дружині, що та повинна встати. Чому? Адже поблизу не було жодного буддистського монаха.

В Пакокке наш друг Маунг Таунг Лау дав нам просте пояснення: дуже непристойно, щоб жінка сиділа на ящику, під яким працює чоловік, в даному разі машиніст пароплава.

Монахи змалку. В Бірмі налічується 800 000 монахів (на 22 мільйони населення).

Фігури Будди прикрашають тут майже кожну пагоду.

СПЕЦІАЛЬНА ВОДА

На цей раз метою нашої подорожі було маленьке село Паган. Ми ступили на історичну землю, де біля тисячі років тому король Анората заснував свою резиденцію. Звідси йому пощастило створити могутню бірманську державу. Перші два сторіччя існування цього міста бірманці й досі називають «золотою ерою Пагана».

Кілька десятиріч тому якийсь англійський принц висловив бажання відвідати Паган. Такого високого гостя не можна було оселити в простому бунгало, для нього спорудили великий будинок. Принц чомусь не приїхав, але саме завдяки йому Паган одержав щось подібне до готелю, в якому ми прожили п'ять днів і спали на білосніжних простиралах.

На другий день нашого перебування в готелі сюди приїхала одна американська сім'я. Тільки ми встигли обмінятися словами «гуд монінг», як нові гості звелили подати вівсяну кашу і підсмажені білі хлібці. Ми теж сіли снідати. Моя дружина приготувала каву. Гаряча вода, яку нам дали на кухні, була темно-коричневого кольору. Ми спостерігали, як американська гостя наливала чай: її вода була кристально чистою. Пояснення, яке ми потім одержали на кухні, було однак компліментом для нас: «Американцям дали звичайну воду з криниці, а для вас ми приносимо щоденно воду з нашої Іраваді».

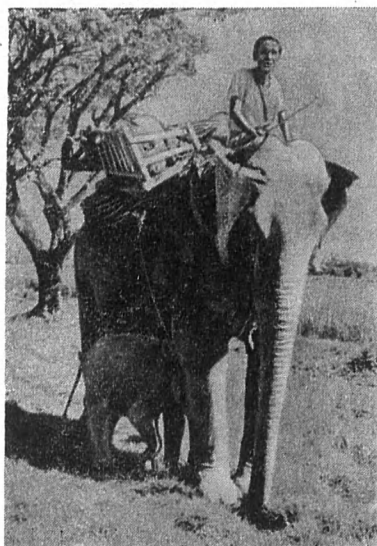
ЯК ОБИРАЛИ КОРОЛЯ

Ми вийшли на розвідку в околиці Пагана. Зверху нещадно паляло сонце, знизу нам допікали колючки, бо ми крокували босоніж (це була священна земля) і без парасольок (вони заважали нам фотографувати). Але ми були винагороджені за всі ці неприємності.

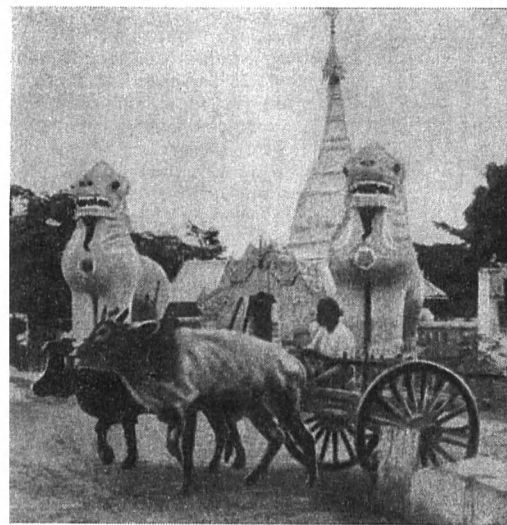
Куди б ми не дивилися, — вгору, на золоті куполи якої-небудь пагоди, чи зверху вниз, на широку долину з буддистськими храмами, враження було незабутнє. Ми бачили розкішні храми, назви яких бірманці вимовляють з якимсь шанобливим трепетом, і безліч маленьких храмів, що не мають ніяких назв. На заході виблискувала Іраваді; там, за деревами, ховалося село, а між храмами, в чагарнику, паслися корови. Жодний звук не долинав з цього широчезного мертвого міста.

Ми трохи злякалися, коли біля нас на прохолодний камінь сів монах. Він мовчки дивився в далечинь. І майже не ворухнувся. Не ворухнувся він і тоді, коли розповідав нам цю історію:

«Там, де тепер стоїть храм Хтіломінло, в 1210 році зібралися п'ять синів короля Напаратісіту для виборів нового короля. Вони сіли колом, один з міністрів розкрутив парасольку, мов дзигу. Коли парасолька зупинилася і упала на землю, кінець її вказав на Цейатеїнка. Він став королем бірманців, і дістав нове ім'я Хтіломінло».

Що б робили бірманці без слонів!

Зображення назкових тварин, схожих на левів, стоять перед пагодою в Майктіла. Вони мають заступати вхід злим духам.

мінло, тобто «король, обраний парасолькою». Щоб віддячити богам за своє обрання, Хтіломінло й звелів збудувати цей храм...»

Взагалі, парасольки грали раніше велику роль в історії бірманського суспільства. Якщо хто-небудь виготовляв собі білу парасольку, це вважалося державною зрадою: користування білими парасольками було привілеєм короля та королеви. Першому принцу дозволялося мати вісім золотих парасольок. Вищі урядовці повинні були задовольнятися меншою кількістю. А молодшим чиновникам короля видавали червоні парасольки. Подібні до тих, які зараз дозволяється носити лише монахам.

ЗУСТРІЧ В БУНГАЛО

Нам треба було проїхати ще сто кілометрів. Це означало три години їзди на старенькому джипі. Сили зовсім залишили нас. Час і кілометри бігли дуже повільно, і ми мріяли лише про бунгало в Йедаші. Немов фата-моргану бачили ми перед собою маленьку ванну кімнату, де можна було б зачерпнути кухоль води і вилити її на себе.

Ось вже попереду Йедаші, що бірманською мовою означає «довгий дах». Ми завернули в бокову вуличку і побачили перед собою

бунгало, в якому тиждень тому вже один раз ночували.

Але тут трапилось несподіване: бірманський солдат загородив нам в'їзд. А найближчий готель був на відстані шістдесяти кілометрів. Тоді ми запитали вартового, чи не можна поговорити з його офіцером.

Солдат кивнув головою і показав на бунгало.

Ми знайшли капітана на веранді. Він прийняв нас дуже люб'язно. Після того, як ми висловили йому своє прохання, він помовчав з хвилинку, потім посміхнувся і сказав:

— З сьогоднішнього дня цей бунгало зайнято армією. Але залишайтеся тут. Я звільню для вас одну кімнату. Ви мої гості. Чи можу я запросити вас до вечері?

Через годину ми їли разом з ним рис і курку, приготовану з різними прянощами, пили мандалайське пиво і курили безліч

сигарет — щоб відігнати москітів. Капітан розповідав нам про Бірму і про себе. Йому, синові бідного селянина, було б раніше нелегко стати офіцером.

Капітан повернувся недавно з Рангуна, де революційний уряд разом з робітниками і селянами святкував Перше травня — вперше в історії Бірми. Генерал Не Він запросив робітників і селян до себе, потім протягом кількох днів радився з ними з різних державних питань.

— Я — офіцер бірманської армії, — говорив капітан, — але я ніколи не забуду, що я син бідного селянина.

Бірманець — офіцер — селянський син — в цих трьох словах втілює виразні риси нової Бірми. Нам пощастило зустріти одного з тих людей, які тепер керують цією країною на благо її народу.

Отто ЕШЕ

ДВА РОКИ ПІД ЗЕМЛЕЮ. Якийсь французький дослідник встановив, що Париж — «найбільш підземне місто світу». Виявляється, що мешканці французької столиці перебувають під землею значно більше, ніж жителі будь-якого іншого міста світу. Користуючись лініями паризького метро, кожний парижанин протягом свого життя проводить під землею, в середньому, два роки.

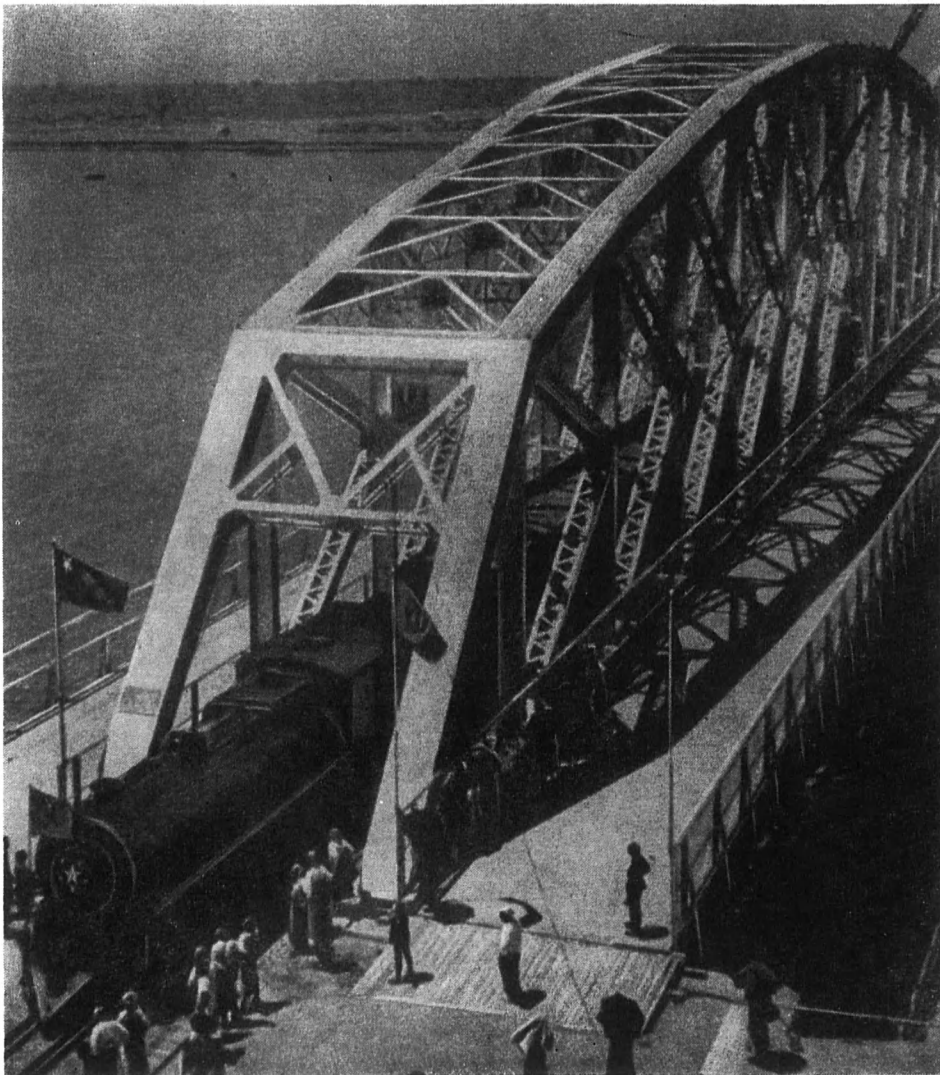
ГУРКІТ ПРОТИ ШУМУ. У Парижі засновано інститут, який має дослідити шкідливий вплив шуму на людину і розробити відповідні захисні заходи.

У Сполучених Штатах боротьбу з шумом повели в інший спосіб. Щоб виявити реакцію населення на нестерпний гуркіт, в Оклахома-Сіті вісім разів на день над дахами будинків проносяться реактивні літаки. Спочатку оклахомці бурхливо протестували, та згодом звикли.

ПОПЕРЕДНІЙ ПРОДАЖ. Власник одного великого готелю в Нью-Йорку знайшов досить оригінальний вихід із скрутного фінансового становища. Він оголосив про попередній прийом замовлень на номери в філіалі свого готелю, який він має намір відкрити... на Місяці! Вже визначено навіть дату відкриття — 1971 рік.

Спритний бізнесмен зобов'язується: якщо до цього часу філіал на Місяці не буде відкритий, кожний замовник одержить право проживати у нью-йоркському готелі за пільговим тарифом.

І замовники знайшлися!

Новий міст через ріку Сіттанг.

«Танкова афера»

Керівництво християнсько-демократичного союзу влаштувало в замку Бюнтегоф великий прийом на честь канцлера Ерхарда. Зали замку заповнили партійні діячі, міністри і статс-секретарі, великі промисловці. І в центрі уваги цього блискучого товариства була невисока на зріст, кремезна енергійна людина, що навіть і тут, на прийомі, не знімала темних окулярів. Було очевидно, що цим чоловіком цікавляться всі присутні, бо коли його покликали до телефону, і він довго не повертався, це одразу впало в око.

Ім'я людини в темних окулярах — Фріц-Аурел Герген. І саме воно значилося в документах, з якими прийшли в замок незнайомі люди, що чекали на нього в коридорі. Коли Герген підійшов до телефону, вони непомітно вийняли фото, порівняли з оригіналом, і потім пред'явили Гергену ордер на арешт.

* * *

Генеральний директор і власник великої частини акцій відомих заводів «Геншельверке», один з найбільш відомих бізнесменів ФРН Фріц-Аурел Герген являє собою живе уособлення західнонімецького «економічного чуда». Під час війни він дістав тяжке поранення і, повернувшись додому, нібито урочисто запрягнув ніколи в житті не займатися справами, хоч будь-якою мірою пов'язаними з війною. Але синові власника цукеркової фабрики, очевидно, не до смаку припало виробництво шоколадних бомб. І сталося так, що незабаром він вже займав посаду генерального директора «Фенікс-Рейнор АГ» — фірми, що належала відомій династії Тіссенів. Коли Герген обійняв цю посаду,

заводи Тіссена лежали в руїнах, а коли він залишив її, ці заводи належали вже до найбільш потужних металургійних підприємств Західної Європи.

Невідомо з яких причин, але Тіссени вирішили позбутися свого генерального директора. Вони сплатили йому два з половиною мільйони марок, і Герген мав з чим починати нове життя. На той час підприємства «Геншельверке» були майже на межі банкрутства. Здавалося, що часи, коли фірма виробляла літаки, а потім танки «Тигр» для гітлерівської армії минули безповоротно. Нова спеціалізація заводів — виробництво локомотивів — також не принесла успіху. І тоді на вимогу банків, що кредитували Оскара Геншеля, на чолі заводів був поставлений Фріц-Аурел Герген. Новий генеральний директор налагодив тісні зв'язки з керівниками бундесверу, і незабаром заводи «Геншельверке» почали випускати військову продукцію. В 1962 році оборот фірми досяг 470 мільйонів марок.

Справи Гергена йшли блискуче. Коли він починав тут свою ді-

яльність, то ризикнув і придбав на три мільйони марок акцій Геншеля. Їхня продажна ціна тоді становила лише одну чверть номінальної вартості. Легко підрахувати, що за кілька років, коли акції набули свою справжню вартість, Герген був уже власником понад 12 мільйонів марок. Коли ж у 1964 році акціонерам уперше сплатили по 6 процентів дивідендів — капітал Гергена зріс ще більше. Невдовзі він був уже власником 55 процентів акцій заводів вартістю в 60 мільйонів марок і фактично став хазяїном фірми.

Як же все це сталося?

Щоб відповісти на це запитання, треба повернутися трохи назад і ввести нову дійову особу — майора Бастігкейта, начальника управління закупок боннського воєнного міністерства. Тепер вже доведено, що Бастігкейт брав великі хабарі від власника заводу танкових гусениць Ервіна Бакгауза. Такі ж хабарі майор Бастігкейт одержував і від фірми «Емка», що випускає запасні частини до танків і автомобілів.

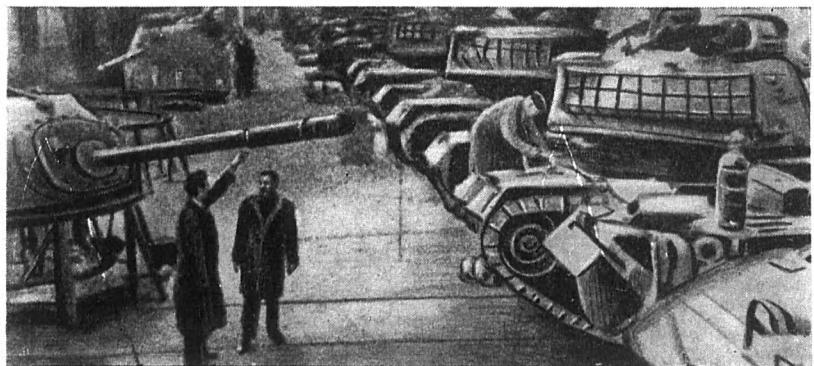
Прокуратура в місті Кобленці зацікавилася тим, скільки ж платить воєнне міністерство згаданим фірмам за їхню продукцію. Виявилися досить цікаві речі.

Ось, наприклад, фірма Ервіна Бакгауза, що 1953 року з виробництва прасок перейшла на виробництво танкових гусениць, продала бундесверові 85 тисяч гусеничних кілець по 172 марки за штуку. Справжня ж ціна такого кільця — лише 92 марки. На цій «операції» боннська державна скарбниця втратила близько 7 мільйонів марок.

Так само виглядають і розрахунки з фірмою «Емка». Власників фірми Герберта Крюгера з сином та їхнього радника Франца Берендора заарештували і віддали було до суду, але незабаром випустили під велику грошову заставу.

Прокуратура виявила ще одну фірму, яка також провадила дивні розрахунки з бундесвером.

На кожному підремонтваному танку наживаються і власники заводів, і чиновники воєнного відомства.

«Людина в темних окулярах» — Фріц Аурел Герген.

Власник фірми Вольф Йорден одержував фантастичні гроші за ремонт танків на його заводах. Великі суми з цих прибутків йшли на хабарі різним чиновникам з воєнного міністерства. Левова пайка, як виявилось, потрапляла в кишені згаданого вже майора Бастігкейта. Всі ці випадки виявилися не поодинокими. Вони разом виростили у величезну «танкову аферу», сліди якої вели надзвичайно високо, аж до столу, за яким сидів колишній боннський воєнний міністр Франц-Йозеф Штраус. А своєрідним «координатором» всієї афери був Фріц-Аурел Герген. Саме він, від імені різних фірм, вів усі справи з майором Бастігкейтом та іншими діячами з воєнного відомства. Виявилось, що Герген залучив до афери велику американську фірму «Норка корпорейшн», яка, до речі, є представником заводів «Геншельверке» в Сполучених Штатах. «Норка корпорейшн» перерахувала в один із швейцарських банків велику суму — близько 400 тисяч західнонімецьких марок — на особистий рахунок Фріца-Аурела Гергена.

* * *

І от ми повертаємося до початку нашої розповіді: урочистий прийом на честь канцлера і арешт.

Повідомлення про те, що Герген заарештований, стало в ФРН надзвичайною сенсацією. Про «танкову аферу» писала вся німецька преса. Одна з газет навила досить красномовне визнання працівника прокуратури: «Шахрайство і різні афери часто супроводжують угоди воєнного відомства з окремими фірмами. Те, що нам щастить викрити, становить лише два проценти, не більше».

ЖІНКА-ПАПА

У 855 році, після смерті папи Лева IV, церковний престол зайняв Іоанн VIII. Але насправді, новий папа ніяк не міг називатися Іоанном, бо він був... жінкою на ім'я Агнеса.

Як з'ясувалося пізніше, Агнеса була дочкою англійського місіонера з Інгельхейма. Цю вродливу і розумну дівчину дуже приваблювала духовенська кар'єра, але вона була для неї, звичайно, недосяжною. Тоді Агнеса зійшлася з якимсь ченцем із бенедиктинського монастиря в Фульді. Перевдягнена в чернечий костюм вона теж проникла в монастир. Разом із своїм полюбовником Агнеса вивчала богословські премудрості, а після його раптової смерті поселилася в Римі під ім'ям ченця Іоанна. Через деякий час Агнеса стала кардиналом, дивуючи всіх своєю ерудицією та мудрістю. З усіх кінців країни в Рим прибувають і знатні вельможі, і прості люди, щоб послухати філософські розмови і богословські диспути відомого кардинала. Коли ж виникло питання, хто має стати новим папою, всі, починаючи від кардиналів і кінчаючи простими ченцями, називали ім'я Іоанна.

Так жінка стала папою, оточена загальною пошануванням.

Але раптово блискучу кар'єру нового папи обірвала одна скандальна подія. Під час урочистої церемонії, папа Іоанн VIII просто на вулиці Рима, між Колізеєм і церквою святого Клімента... народив дитину! Агнеса тут же померла від пологів. Пізніше на тому місці римляни поставили статую жінки в папському вбранні.

Про цю подію розповідає літописець католицької церкви папський капелан 80-х років XIII століття Мартин Польський. Проте історія католицької церкви категорично викреслює папессу із довгого списку римських пап. Викреслює, незважаючи на те, що обраний папою в 1276 році кардинал Юліан називав себе Іоанном XXI, враховуючи горезвісний номер Іоанна VIII, тобто, папесси. Відомо також, що протягом двохсот років в кафедральному соборі Сієни поряд з іншими стояла статуя папесси. До речі, під час урочистих процесій папи обходять вулицю, де, начебто, раптово розкрилась таємниця Агнеси. Починаючи з XI століття, впроваджено офіційний звичай, за яким лікарі мають засвідчити чоловічу стать чергового кандидата в папи.

Мрія — перший варіант великих здійснень: вона дозволяє, заглянувши в майбутнє, побачити в завершеному вигляді те, що ледве почало накреслюватись в реальному житті. В. І. Ленін вважав фантазію якістю виключної цінності, що сприяла винайденню навіть диференційного та інтегрального обчислень.

В неосяжному морі науково-фантастичних тем і проблем одне з чільних місць посідає космічна тематика. Письменники-фантасти наввипередки виряджають своїх героїв у міжпланетні та міжзоряні польоти, або ж, принаймні, змушують їх відшукувати на нашій планеті сліди одвідування її мандрівниками з космосу.

Характерно, що переважна більшість тих науково-фантастичних творів останніх років, що розробляють космічну тематику, присвячена міжпланетним перельотам, і цей інтерес письменників-фантастів до змалювання космічних подорожей в межах сонячної системи цілком закономірний, оскільки проблема міжпланетних експедицій перестала бути об'єктом фантастики, а перейшла з стадії проєктів до стадії практичних звершень.

Чимало творів (хоч їх значно менше) присвячено також і міжзоряним експедиціям: їх змальовують і радянські, і англо-американські фантасти, і письменники соціалістичних країн.

Американські буржуазні фантасти (як наприклад Гамільтон або Меран чи Сміт) нерідко перетворюють космічну тему на знаряддя увічнення брехливого міфу про вічність влади капіталу в масштабах космосу, на знаряддя зловісної пропаганди міжгалактичних воєн. Вони переносять до космосу гангстеризм і поліцаїв, розпусу і шалену гонитву за наживою, імперіалістичні війни і криваве

колоніальне гноблення. Їм чужа смілива світлосяйна мрія, їх уява живиться переважно ненавистю, і тому так часто в творах англо-американських фантастів виникають жахливі картини давно вже безлюдної радіоактивної Землі, або страхітливі образи звіроднілих решток людства, що, випадково врятувавшись від атомної смерті, повернулись до печерного стану.

Навіть такі далекі від проповіді космічної агресії письменники, як Р. Бредбері та А. Кларк, застерігаючи людство від застосування ядерної зброї, не бачать проте єдино вірного шляху — загального роззброєння, про який писав ще Г. Уеллс в романі-утопії «Визволений світ». А. Кларк, скажімо, цілком серйозно припускає, що планетолоти можуть належати окремим особам, або хоча б трестам («Острови в небі»). «Марсіанська хроніка» Р. Бредбері завершується безнадійною картиною загибелі Землі в огні термоядерного вибуху, і письменнику не спадає на думку, що глобальної катастрофи можна було б уникнути шляхом роззброєння та ліквідації капіталістичної системи. Корінь зла він вбачає не в порочному со-

ціальному устрої, а в надмірному розвитку науки і техніки.

Такі письменники-фантасти, як Балард, Б. Пайпер, С. Кансер, Ван-Фохт або Б. Елдіс свідомо чи несвідомо служать імперіалістичній реакції, проповідуючи релятивізм, безсилля розуму, ілюзорність прогресу, історичний фаталізм, змальовують в своїх антиутопіях (жанр поширений на сучасному Заході) майбутнє Землі як страхітливий кошмар. Вони шукають порятунку в фермерських іділіях, або частіше переносять військово-феодалістичні взаємини у міжгалактичні масштаби.

Хоч Р. Бредбері і Д. Венс не ідуть цим шляхом, проте вони відходять також і від традицій жанру утопії, який пишастись іменами Кампанели, Т. Мора, Кабе, У. Морріса, Жюль Верна, Г. Уеллса та багатьох інших. Їм властиве тяжіння до жанру, який хотілося б назвати жанром застереження: їх романи та оповідання застерігають від ядерної загрози.

Основна проблема, що збагачує творчу уяву радянських письменників і фантастів соціалістичних країн, — створення світлосяйних картин комуністичного майбутнього. Саме тому космічна

КОСМОС В НАУКОВІЙ ФАНТАСТИЦІ

тема тут прийнята світлим оптимізмом та високим гуманізмом, а картини мирного освоєння міжзоряних просторів доповнюються прекрасними образами покорителів космосу — людей комуністичної моралі.

Майже одночасно радянський майстер науково-фантастичного жанру І. Ефремов і видатний польський фантаст С. Лем створили близькі за соціальними ідеями романи «Туманність Андромеди» та «Магелланова хмара», які стверджують безмежність прагнення людини до світлого комуністичного майбутнього. В творі С. Лема традиції роману-подорожі доповнюються і поглиблюються уважним аналізом психології людей комуністичного суспільства, які давно вже забули про «твое» і «моє», бо керівним стимулом суспільного життя стала комуністична мораль. Наукова фантастика, отже, перетворюється на фантастику соціальну, так само, як і в романі Ефремова, який протиставив людиноненависницьким прогнозам буржуазних фантастів світлу ідею дружніх контактів космічних цивілізацій, які, побудувавши комунізм, обмінюються творчим досвідом шляхом спрямованих передач по Великому Кільцю. За ідейним спрямуванням та проблематикою до цих творів близький роман чеського фантаста В. Бабули «Сигнали із Всесвіту». Написана в добре освоєних традиціях жюльвернівського роману-подорожі, багатотемна робінзопада Бабули також поєднує наукову фантастику з соціальною.

Проблема контактів та взаємозв'язків різних космічних цивілізацій стає однією з найбільш животрепетних модифікацій космічної тематики, і письменники-фантасти розробляють її переважно в двох планах: зустрічі землян з мешканцями інших світів, або ж знайдення на Землі сліду перебування на ній космічних мандрівників. Заокеанські фантасти або зовсім заперечують можливість знайдення спільної мови з мешканцями космосу, або ж розв'язують цю проблему шляхом воєнного конфлікту. Якщо Р. Бредбері вважає марними будь-які спроби налагодити взаєморозуміння між

землянами і мешканцями космосу («Марсіанська хроніка», «Марсіанин» тощо), то Меррей Лейнстер всіляко вихваляє спритність американських космонавтів, що захопили інопланетний зорельот («Перший контакт»). Щоправда в новелі Р. Шеклі, «Все, що ви є», яка з м'яким гумором змальовує труднощі налагодження міжзоряних контактів, зринає все ж таки надія, що попри всю відмінність землян од мешканців далеких світів, взаєморозуміння між ними зрештою можливе. Подібна ж думка про можливість взаєморозуміння лежить також і в основі оповідання Д. Венса «Дар мови», сповненого пристрасного обурення проти колоніалізму та брудної влади долару. Проте обидві новели — рідкісний виняток серед численних творів англо-американських фантастів, що із захватом змальовують бої з пришельцями з космосу.

На відміну од буржуазних фантастів, які охоче розписують космічні страхіння, письменники-фантасти соціалістичних країн пов'язують проблему майбутнього з торжеством комуністичного ладу не тільки на Землі, але і в міжгалактичних просторах. Це відкриває широкі шляхи для показу найрізноманітніших форм дружніх стосунків: оскільки і земна і позаземна цивілізація перебувають на вищому комуністичному етапі, то зустрічаються не «цивілізованою технікою», які мріють про космічну агресію, а ідейні брати, люди комуністичної моралі.

Ш. Раду Нор, Д. Пеев, В. Кайдош, С. Лем, Я. Вінарж та інші фантасти Румунії, Болгарії, Польщі, Чехословаччини ідуть саме цим шляхом. Не обмежуючись жанром роману чи повісті, вони охоче звертаються також і до науково-фантастичного оповідання. Цей жанр вимагає незрівняно більшої чіткості в розробці поставлених проблем, композиційної стрункості, тонкої майстерності в побудові сюжетних ходів, бо автора обмежує обсяг твору. Видатні досягнення в цьому жанрі красномовно засвідчив міжнародний конкурс семи країн на краще науково-фантастичне оповідання, ор-

ганізований 1962 року молодіжними науково-популярними журналами Радянського Союзу, Польщі, НДР, Болгарії, Чехословаччини, Румунії та Угорщини.

Румунський фантаст Ш. Раду Нор в оповіданні «Живе сляиво» вміло поєднав оригінально розв'язану проблему міжзоряних контактів з проблемою протиставлення двох світів: капіталістичного та соціалістичного, розкривши її в контрастному порівнянні характерів дійових осіб. Два астрономи-спостерігачі у відлюдній обсерваторії на верхів'ях Гіндукушу якось уночі побачили дивовижне космічне блакитне сляиво, що, наблизившись, спочатку обгорнуло їх, ніби вивчаючи, а потім створило перед ними щось на зразок рухомої моделі планетної системи зорі Гемма. Радянський астроном щиро радіє, зрозумівши, що мешканці цієї системи надіслали вістку про себе з допомогою своєрідних мікроорганізмів, здатних поглинати світлову енергію безпосередньо з космосу. Для його американського колеги, кар'єриста та користолюбця, це перш за все сенсація, що вславить його ім'я та принесе гроші. Користолюбство і кар'єризм американця викликають іронію радянської людини, яка безкорисливо служить науці. Тому така відмінна їхня реакція на «живе сляиво». Якщо американець припускає, що це розвідка перед вторгненням з космосу або ж якась невідома зброя космічних агресорів, то для радянського ученого — це знак миру і дружби, братня вістка і щирий привіт розумних істот, що, піднісшись до вершин комунізму, шукають собі подібних в просторах космосу. Протиставлення світосприймання героїв — основна тема оповідання: якщо в фіналі американець мчить до передатчика, щоб ніхто не випередив його з сенсаційним повідомленням, то радянський дослідник дивиться вслід відлітаючому сляйву і, піднісши руку, ніби салютує тим, хто його надіслав.

Не менш оригінально трактує космічну тему болгарський фантаст Д. Пеев в оповіданні «Волос

Магомета». На одміну від Р. Нора, він не ставить собі завдання розкрити характери дійових осіб, але Пеев спромігся дати яскравий образ пришельця з невідомої зоряної системи, що потрапив на Землю за льодовикової доби. Прийом розповіді від першої особи, яким охоче користуються фантасти, щоб надати своїм вимислам якомога більшої вірогідності, цього разу допомагає відтворити почуття міжзоряного мандрівника. Оповідач у Пеева — молодий болгарський учений. На так званому «Волосі Магомета» — дуже міцній та гнучкій дротинці — термоелектричним способом були записані імпульси, відчуття та думки зоряної людини. За допомогою фантастичного приладу записане на волосі підключили до мозку оповідача, і тут характер оповідання одразу змінюється. Стисла, майже протокольна розповідь набуває патетичного, романтично-піднесеного характеру, своєрідно асоціюючись з горьківською легендою про Данко. Оповідач ніби зливається з космічним мандрівником з далекої, осяяної двома сонцями планети. Вирвавшись із сліпучого моря різноколірних блискавиць, він летить у повній самотності (його зорельот, мабуть, загинув) над засніженою безкрайньою рівниною. Діставшись до печери і співчутливо спостерігаючи її волохатих низьколобих мешканців, прибулий відчуває свою з ними спорідненість, хоч їх почуття незмірно примітивніші. З глибоким сумом він думає, що приречений звикнути життя у повній самотності, бо не зможе дочекатись того часу, коли нащадки землян злетять нарешті до космосу і дістануться до його планети, де вирує прекрасне розумне життя. Налякані дивовижним скафандром печерні люди зустрічають самотнього пришельця агресивно, але він сповідує комуністичну мораль. Він міг легко дати відсіч, але не хоче нищити живих істот, хоч на якому первісному рівні не перебуває їхній мозок. Він летить далі і знову потрапляє в море сліпучих спалахів блискавиць. Видіння, яке співпереживає з пришельцем оповідач Пеева, уривається, бо наукова комісія, вва-

жаючи, що дальший запис на волосі відтворюватиме смерть зоряного мандрівника, припиняє експеримент, щоб не викликати в піддослідного тяжкої травми.

Лірична схвилюваність переказу про переживання героя оповідання підсилюється розповіддю від першої особи, а також і своєрідним ліричним заспівом, яким відкривається новела, і такою ж патетичною кінцівкою: оповідач визнає, що полюбив зоряну людину, яка загинула тисячі років тому, бо відчув муку її самотності.

Р. Нор в оповіданні «Трое з Сіріуса» підійшов до тієї ж проблеми знайдення сліду космічних мандрівників більш традиційним шляхом. Його новелі бракує ліричної наснаги, що так приваблює в оповіданні Пеева. Структура сюжету «Трьох з Сіріуса» дещо нагадує сюжетну схему «Подорожі до центра Землі» Жюль Верна. Якщо там випадково знайдена записка стародавнього ісландського вченого спрямувала героїв на розшуки шляхів до центра Землі, то героїв Р. Нора на слід пришельців наштовхнув випадково знайдений рапорт ченця-єзуїта XV століття. Дізнавшись з нього, що селянам глухого гірського села уже тоді було відоме штучне походження супутників Марса, відкритих лише в XIX столітті, герої оповідання вирішують, що там напевне побували люди космосу. Діставшись до села, вони дізнаються з фольклорного переказу, що колись туди прилетіла велетенська вогняна птиця (космічна ракета), з черева якої вийшло троє хворих істот, які потім, розібравши «птицю», заховали її серце (атомний двигун) далеко в горах і швидко по тому померли. Озброєні лічильником Гейгера герої знаходять не тільки реактор, але й рукопис, з якого дізнаються, що прибульці — нащадки виходців з Марса — летіли з планетної системи Сіріуса на стару батьківщину і зробили вимушену посадку на Землі внаслідок зіпсування реактора. Рамкою ж до оповідання про зоряних подорожан є експедиція землян на Сіріус, один з членів якої і розповідає іншим про свої розшуки трьох пришельців з Сіріуса.

Думка про те, що космічні мандрівники уже не раз одвідували нашу планету і що відомості про їх перебування на Землі слід шукати в народних легендах та переказах, лежить також і в основі оповідання чеського фантаста В. Кайдоша «Спроба», де проблема міжзоряних контактів несподівано переплітається з виключно оригінальною інтерпретацією фаустівської теми. Герой оповідання Мефі — мудрий і гуманний посланець зоряних світів, видатний учений біопсихолог з віддаленої планети Кора. Його попутники не спускаються на Землю, а вивчають її за допомогою літаючих телеавтоматів, спущених з зорельоту. Мефі ж це не задовольняє. Не обмежуючись вивченням психології мешканців Землі, він хотів би навчити людей, як найшвидше дійти до комуністичного устрою. Щоправда, на Корі проекту Мефі не схвалювали, вважаючи, що рівень суспільного розвитку землян ще дуже низький. Врешті Мефі приходить до сумного висновку, що його гуманна мета лишилась незрозумілою навіть для Фауста, людини, яку електронні розвідники кваліфікували як наймудрішу істоту всієї планети. Похмурі інтер'єри (келія Фауста, палац князя, вимерле місто тощо) підкреслюють духовний морок середньовічної Європи і тягар релігійних забобів. Сріблястий скафандр, антени на шоломі для зв'язку з зорельотом, електронні пристрої, якими користується Мефі, а передусім узятя ним для аналізу крові переконають вкрай переляканого Фауста, що перед ним сам Сатана. Звичайно, Фауст Кайдоша далекий від Фауста Гете — невтомного шукача істини, творця і бунтаря. Він ближчий до Фауста з «народної» книги І. Шпіса. Якщо Гете філософськи переосмислив легендарний образ, озброївши його історичним досвідом бурхливих часів французької буржуазної революції, то чеський письменник не ставив собі такого завдання. Він просто наділив свого Фауста рисами, характерними для тієї похмурої епохи. Фауст Кайдоша — це легковажний егоїст і боягуз, якому молодість дорожча за істину. Замість знання він жадібно

вимагає молодості, яку Мефі повертає йому за допомогою створених на зорельоті біостимуляторів.

Мефі рдзуміє, що спроба його була передчасною, але оповідання звучить оптимістично, бо, прощаючись з Фаустом, посланець комуністичного суспільства висловлює непохитне переконання в тому, що пригноблені земляни свого часу визволяться і самі дійдуть до тих же сяючих вершин комунізму, що і його співвітчизники.

Щоб глибше і повніше розкрити образ людини прийдешнього, чеський фантаст вдається до того самого прийому введення контрольного образу, з якого скористався і Гете для вичерпної характеристики Фауста-творця, змалювавши образ ученого схоласта Вагнера. В новелі Кайдоша в цій ролі виступає сам Фауст, і письменник показує, як все те, що болісно вражає Мефі — людину комуністичної моралі, лишає Фауста — людину XVI століття — цілком байдужим.

Як відомо, С. Лем, заперечуючи антропоморфність мешканців космосу («Солярис», «Вторгнення»), досить скептично ставиться до можливості встановлення контакту між ними і землянами («Щур в лабіринті»), проте далекий він також і від намагання американських буржуазних фантастів обов'язково перетворювати такий контакт на збройний конфлікт. В блискучій новелі «Вторгнення з Альдебарану» видатний польський фантаст тонко пародіює американських співців космічної агресії. Так колись Джонатан Свіфт дотепно і зло спародіював у своєму славнозвісному творі жанр морського роману-подорожі. Про пародійність задуму Лема виразно свідчить підкреслено «науковий» розгляд питання про «ще невідкритих альдебаранців», який стає свого роду «теоретичною» базою для зображуваних трагікомічних подій, таке ж навмисне, як і в романі Свіфта, перенасичення розповіді псевдонауковою термінологією:

«Зробивши на астроматі один лише гіперпросторовий метакрок у понадпросторі, обидва альдебаранці виринули на своєму злегка ро-

згірітому кораблі біля кордонів атмосфери».

А в проіннятій вбивчим сарказмом заключній частині новели письменник, відкинувши навмисну наукоподібність, підкреслено прозаїчно і гранично стисло повідомляє про жалюгідні результати підступної альдебаранської розвідки: з «гіперпросторового, ультрапенетронового» рушія ракети сільський самогонщик зробив перегонний апарат, з шкіри альдолиха вирізали вісімнадцять пар підметок, а мертвих альдебаранців вкинули в ставок, не зважившись віддати їх худобі: «чого доброго потруяться». Безславний фінал невдалого вторгнення з Альдебарану, як і саме вторгнення, лишилися невідомими за межами села Мичиськи, бо мешканці переконали заїжджого репортера, що дивовижну альдебаранську тканину, яка вразила його, надіслали родичі з-за кордону.

Письменників-фантастів, що працюють над космічною тематикою, хвилює, звичайно, не сама тільки проблема контактів земної та позаземної цивілізації: їх творчу уяву надихає також низка проблем, пов'язаних із створенням картин комуністичного завтра. В збірці новел чеського письменника Я. Вайсса «В країні наших онуків» це провідна тема. Я. Вайсс, продовжуючи творчі традиції Сватоплука Чеха та Карела Чапека, зробив цікаву спробу заглянути в завтрашній день нашої планети і змалювати безкласове суспільство. Його своєрідна за формою книга сплітає творчий щоденник письменника з низкою фантастичних новел. Фантастика Вайсса не стільки наукова, скільки соціальна, і чудеса техніки та космічні пригоди відсунуті тут на задній план, бо в центрі уваги письменника — людина майбутнього. Космічній темі, по суті, присвячено тільки оповідання «Зоря і жінка». Це майстерний психологічний етюд, спроба розкрити переживання молодого астроботаника, що має узяти участь в першій експедиції на Марс.

Новела чеського фантаста Я. Вінаржа «Еста. Записки репортера» теж ставить у центрі уваги духов-

ну суть людей майбутнього. Оповідання має форму репортажу про знайдення на далекій планеті Еста екіпажу земного зорельота, який прилетів туди 150 років тому. Всі члени цієї експедиції захворіли на Есті на якусь невідому вірусну хворобу. Вони лягають у холодильники, впевнені, що рано чи пізно їх обов'язково знайдуть і вилікують. І люди знайшли і врятували їх, бо за 150 років земна медицина пішла так далеко, що легко поборолала цей космічний вірус. Загинув тільки лікар зорельоту, що закладав до охолоджувачів своїх товаришів, знаючи, що йому самому вже ніхто не зробить цієї послуги. Лікар Росс — людина більш високого ступеня розвитку комуністичного суспільства, ніж герой новели Вайсса. Лікар свідомо іде на смерть, підтримуваний думкою, що зробив усе можливе, аби врятувати друзів. Інакше і не могла б діяти людина високих комуністичних ідеалів.

Ідейний задум оповідань Вінаржа та Вайсса ніби перегукується з психологічною новелою польського фантаста К. Фіалковського «Право на вибір». Її герой — теж лікар. Він боляче переживає особисте горе: кохана дівчина зрадила його. Перемагаючи душевний біль, лікар віддається напруженій боротьбі за врятування життя молодого космонавта, що розбився, невдало посадивши ракету. Пущено в хід фантастичну техніку майбутнього, але ледве тільки відключають штучні легені, поранений перестає дихати. Тоді лікар, не вагаючись, вирішує, що електроди треба підключати не до штучних, а до його власних легенів, і ця небезпечна для його життя операція рятує космонавта. Важко сказати, де ж саме відбуваються події в оповіданні «Право на вибір» — на Місяці чи на якійсь іншій планеті, і це не випадково, бо космос стає тут (як і в новелах Вайсса та Вінаржа) лише фоном для психологічних колізій, що мають розкрити душевну суть кращих людей прийдешнього.

Тема оповідання В. Бабулі «Пульс Всесвіту» — неодмінний крах задумів і спроб винахідників-одинаків. До цієї проблеми звертаються також С. Лем в «Формулі

Лімфатера» та болгарський фантаст В. Райков в новелі «Великі діти життя». В Бабула показує, що в комуністичному суспільстві ця проблема повністю зникне, а творча співдружність великих колективів піднесе науку до найвищих вершин знання на користь вивченому людству. В його оповіданні наукова фантастика переростає в соціальну, і письменник зосереджує всю свою увагу на змалюванні моральної краси людей комуністичного суспільства так би мовити зсередини, оскільки його герої — не здивовані чужинці, а плоть від плоті новозбудованого

суспільства, його творці і будівники.

Польський фантаст Я. Бялецький в новелі «Щоденник Кухарчука» з тонким гумором змалював космічні будні юного «головного гастронома космічної ракети», якого товариші з ласкавою пошмішкою називають просто «Кухарчуком». Героїв Бялецького, так само як і героїв Бабули, об'єднує висока комуністична свідомість, як найхарактерніша їх риса.

В новелі румунського фантаста І. Хобани «Найкращий з світів» герой, що народився і зріс у зоре-

льоті, визнає, що саме Земля є найкращий з світів космосу.

Творча своєрідність в інтерпретації космічної тематики не приховує спільних властивостей розглянутих оповідань, прийнятих оптимізмом та гуманізмом. Сплітаючи наукову фантастику з соціальною, фантасти соціалістичних країн прагнуть до якомога правдоподібнішого втілення прекрасних і сміливих мрій, прагнуть поєднати реалізм та революційну романтику сьогодишнього з реалістичною фантастикою та високим романтичним пафосом прийдешнього.

ЖИТЛОВА ПРОБЛЕМА. У газеті «Нью-Йорк геральд трибюн» вміщено таке оголошення: «Потрібна квартира, яка була б достатньо великою, щоб не викликати у дружини бажання повернутися до батьків, але водночас і достатньо малою, щоб батькам не спало на думку переселитися до своєї доньки».

ОСТАННІЙ КРИК МОДИ. Нейлон з титаном — з такого дивного сплаву тепер виготовляють в Англії чоловічі сорочки, які являють собою надійний захист від куль. Попит на цю новинку дуже великий, адже існуючі досі захисні жилети з сталевих листів важать близько 15 кілограмів. Зважаючи на постійне зростання злочинності, фірми, що виготовляють нові сорочки, сподіваються зробити на них непоганий бізнес.

«АРТИСТКА». Податкове управління міста Мейна (США) повідомило власницю одного з барів про те, що віднині їй доведеться сплачувати додатковий податок на суму в 300 доларів. Це своє рішення управління пояснило так: «Ваш стиль і манери обслуговування настільки гарні й приємні, що кількість ваших клієнтів, а, отже, і прибутки, невпинно зростають. В

зв'язку з цим ми переводимо вас в розряд артистів. Артисти ж сплачують більші податки».

РЯТУЙТЕ — КОТИ! У Західному Берліні зараз налічується понад 40 тисяч котів і кількість їх невпинно зростає, незважаючи на вжиті магістратом заходи. Зараз магістрат асигнував по 6 марок на знищення одного kota, але фахівці вважають, що цього буде замало, бо ж коти — тварини живучі.

ГОТЕЛЬ-В'ЯЗНИЦЯ! Власті Сполучених Штатів дуже занепокоєні катастрофічним зростанням жіночої злочинності. В Нью-Йорку, наприклад, спеціальні жіночі в'язниці настільки вже переповнені, що довелось для цих цілей... арендувати один старий готель. В місті прискореними темпами зводиться нова центральна жіноча в'язниця.

ЧУДО-КАПЕЛЮХ. Одна з нью-йоркських фірм випустила в продаж нову модель капелюха на підбивці з надміцного пластика. Ця підбивка захищає череп навіть од удару молотком чи ломом. Новий головний убор користується великою популярністю серед водіїв таксі, інкасаторів, а також любителів вечірніх прогулянок.

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

МАРНОВІРСТВО. Коли чикагська поліція схопила 20-річного Едварда Десека за крадіжку автомобіля, при ньому знайшли список машин, які він викрав протягом останніх трьох років. На запитання, навіщо він складав цей список, злодій відповів: «А щоб не викрадати двічі одну й ту саму машину, бо, кажуть, це приносить нещастя».

ЗАКОН Є ЗАКОН. Злодії пограбували касу одного з нью-йоркських податкових управлінь, в якій було 57518 доларів. А в кабінеті директора вони залишили 518 доларів з короткою запискою: «Ці гроші залишаємо як податок з наших прибутків».

НЕЗВИЧАЙНИЙ АВТОР. Мексіканець Хосе Моралес написав книжку. В цьому факті не було нічого дивного, коли б він умів читати і писати. Але Моралес зовсім неписьменний. Свій твір він диктував друкарці.

Залізний полковник

Зустрівшись наступного разу з Влаєвським, я сказав:

— Невже ж не існувало ніякого способу дізнатися, хто є агент «Ел Бі»? Адже повинен бути хтось, хто б його бачив і знав.

— Авжеж, така людина, крім невідомого

нам Діонісія, Георгоса і Шнайдера, справді існувала. Це так званий «залізний полковник».

— «Залізний полковник»! — повторив я. — Хто ж це?

— Людина, якій власник щоденника «Сампа» приділив понад десять сторінок. Вони добре знали один одного.

— І ви встановили особу цього полковника?

— Атож. Я особисто допитував його. І не раз. Але, на жаль, в той час мені й на думку не спадало, що його особі в щоденнику приділено цілий розділ. Цей розділ було розшифровано пізніше, коли «залізний полковник» одійшов уже, як то кажуть, в інший світ. Це був надзвичайно цікавий тип. Він мав рожеве, безволосе обличчя, тонкий, жіночий голос. Але це не перешкоджало йому бути відчайдушним авантюристом. Армійський полковник, він служив при дворі і працював одночасно на німецьку, англійську, американську, а може, і ще деякі розвідки. Втім, послухайте, що про нього написано:

«Розшифровка четверта.

Із «залізним полковником» я зустрічався двічі, вдруге — в палаці, коли святкувалися другі роковини народження князя Симеона Тирновського. Я помітив, що вони з Діонісієм обмінялися мовчазним привітанням.

Через кілька тижнів у розмові з Сіріусом я дізнався, що «залізного полковника», на категоричну вимогу німців, було призначено військовим аташе до Праги.

Останнім часом чехи, занепокоєні зазіханнями німців на Судетську область, невсипуще стежили за діями й поведінкою гітлерівських дипломатів у своїй країні і пильно охороняли німецько-чехословацький кордон. Тим-то німцям доводилося шукати інших шляхів для здійснення своїх замірів.

За таких умов завербований ними полковник Ц., що виконував обов'язки болгарського військового аташе в Празі, подавав німцям неоціненну допомогу. Часто їздячи до Болгарії, він використовував свою дипломатичну недоторканість й у численних валізах провозив до Чехословаччини пропагандистські матеріали, портативні радіостанції й вибухівку. Його квартира перетворилася на постійний німецький центр, а нелегальну літературу й вибухові матеріали він передавав через конспіративні явки таємним гітлерівським організаціям у Судетській області.

Дізнавшись про це, я не міг повірити, що за відносно короткий проміжок часу «залізного полковнику» вдалося завоювати такі солідні позиції в найвищих сферах німецької розвідки. Одного разу навіть сам Діонісій поставив мені за взірць «сміливі й безкомпромісні дії» полковника Ц.

¹ Закінчення. Початок див. «Всесвіт» № 7, 1965.

Очевидно, мені слід було нейтралізувати такого суперника.

Ось чому через три тижні, коли полковник Ц. (вже вкотре) від'їжджав з Софії до Праги, я надіслав шефові поліції анонімного листа, повідомляючи, що «залізний полковник» вивозить з країни величезну кількість сахарину. Шеф поліції, за згодою з начальником генерального штабу, наказав відкрити й перевірити всі валізи й скрині полковника Ц. Перевіркою багажу керував я.

Про знайдені в багажі чотири пекельні машини, дві портативні радіостанції та вибухові речовини ми склали протокол, який через чверть години було вручено особисто начальникові генерального штабу військового міністерства. В такий спосіб я хотів перевірити й одну давню підозру щодо зв'язків цього генерала з німцями. Мої припущення підтвердилися. Справді, тільки-но познайомившись з протоколом, генерал наказав затримати вилучені в полковника Ц. вибухові речовини, але самому військовому аташе дозволив виїхати до Праги.

Як я й сподівався, «залізний полковник» ще деякий час залишався на посаді «військового аташе» в Празі. Для мене це був зайвий доказ того, що начальник генерального штабу прислужував німцям. Та незабаром полковника все ж відкликали з Чехословаччини й відрядили вербувати й засилати до Радянського Союзу агентів «Ел Бі». За вказівкою німців, полковник Ц. намагався завербувати — найчастіше шляхом шантажу — радянських моряків, які прибували до Болгарії.

Для цього полковник майже завжди використовував білогвардійця Бесоновича — руського чоловіка середнього віку із золотими зубами і маленькими вусиками. Ця спритна й вправна людина була наділена неймовірно гострим розумом і певною привабливістю. За дуже короткий час Бесоновичу вдавалося підібрати ключі до найнепрístupніших сердець.

Невдовзі по тому, як полковник Ц. приступив до виконання своїх нових обов'язків, у порту кинув котву радянський теплохід «Сванетія». І вже того ж дня у маленькій портовій корчмі білогвардієць Бесонович встиг заприятелювати з молодим матросом з цього теплоходу. Спорожнивши пляшку коньяку, Бесонович «відкрив» морякові, що він засуджений болгарськими властями на двадцять років суворого ув'язнення за підпільну роботу, а оце кілька днів тому йому пощастило втекти. Білогвардієць навіть показав радянському морякові газету, де писалося про його засудження, і палко просив допомоги. Хлопець з братерським співчуттям поставився до свого співвітчизника

ВСЕСВІТ згадує нагадує

і перед відходом «Сванетії» зумів провести його на судно «під носом» у численних поліцейських агентів.

Наскільки мені було відомо, «залізний полковник» вважав відплиття Бесоновича своїм великим успіхом. Та успіх цей, високо оцінений німцями, виявився блефом.

Справді, довгі місяці по тому Бесонович передавав з Радянського Союзу начебто цілком вірогідні відомості. Але згодом, коли після одного його донесення радянські підводники несподіваним ударом потопили велику кількість німецьких кораблів, стало ясно, що Бесоновича викрили і він з самого початку передавав німцям інформацію, підготовлену радянською розвідкою.

Удар радянських підводників знищив разом з німецькими кораблями і ореол героя, що увінчував полковника Ц.».

— Оце і все, — сказав Влаєвський, склавши аркушки. — А тепер давайте я познайомлю вас з усіма невідомими в історії «залізного полковника», тим більше, що після Дев'ятого вересня я детально її вивчав — і не сам, а вдвох з майором радянської розвідки Іваненком. Пам'ятаєте — у розшифровці згадується про матроса з теплохода «Сванетія». Цей хлопець, який провів Бесоновича на корабель, був зовсім не такий наївний. Після того, як «Сванетія» вийшла у відкрите море, матрос доповів командирові про свій «милосердний» вчинок. Сам того не знаючи, Бесонович був викритий, але його не заарештували, щоб дізнатися, чи не намагатиметься він зв'язатися з якимсь іншим резидентом іноземної розвідки в Радянському Союзу. Вже наступного дня після приходу «Сванетії» в Одесу Бесонович спробував зустрітися з якимсь цирковим артистом Мігелем. Мігель, за походженням португалець, був замолоду тореадором у Ліссабоні. Після громадянської війни в Іспанії він знайшов притулок у Радянському Союзі. Як з'ясувалося, Мігель не мав ніякого відношення до розвідки, але його брат — службовець митниці в Сан-Пауло — був зв'язаний з Інтелідженс-сервіс, звідки Бесонович і дістав адресу Мігеля.

— Інакше кажучи, Бесонович одночасно був і агент Інтелідженс-сервіс? — перебив я генерала.

— Так, один із найдавніших і найбільш здібних агентів Інтелідженс-сервіс у Болгарії. Згодом його завербувало гестапо.

— Але ж у такому разі він не міг би залишити Болгарію й перебратися до Радянського Союзу без дозволу англійців!

— Він зробив це не тільки з відома, але й з благословення Інтелідженс-сервіс. Інакше й бути не могло! А далі сталося таке. Коли Бесонович зробив спробу встановити зв'язок з Мігелем, щоб добути собі необхідні документи, його затримала радянська контррозвідка. Він визнав, що прибув до СРСР за наказом «залізного полковника» із завданням: одержавши радянський паспорт, влаштуватися в Криму й надсилати звідти відомості, головним чином, про військово-морський флот.

— Радянська контррозвідка, — продовжував генерал, — вирішила включитися в «гру». Отже від імені Бесоновича полковникові почали надходити «відомості». Щоб не викликати в гестапо найменших сумнівів, спочатку було передано два-три вірогідні повідомлення. Наприклад, в останньому з них говорилося, що наступної ночі радянські підводники наблизяться до болгарського берега в районі С-ської затоки. Повідомлення підтвердилося, і це ще більше піднесло агента в очах полковника й гестапо. Відтоді білогвардієць досить рідко зв'язувався із своїм шефом, аж поки не дійшло до згадуваної вже дезінформації, наслідком якої був нищівний удар по німецькому флоту. Все це розповів мені Іваненко, матрос, який допоміг Бесоновичу «побратися» на теплохід «Сванетія». На кінець 1944 року він був уже майором радянської контррозвідки.

— Коли ж ви зустрілися?

— Наприкінці 1944 року, коли він знову прибув до Болгарії, щоб викрити «залізного полковника». Ми разом допитували його. На той час Ц. став уже генерал-майором. Мушу зізнатися, що затримати його було не просто....

І Влаєвський розповів усю історію.

5 вересня, за кілька днів до народного повстання, генерал-майор Ц. пізно вночі відімкнув карцер карального полку і випустив двох щойно затриманих партизанів, повідомивши їх «по секрету», що він — прихильник народно-визвольного руху. Перш, ніж відпустити їх, він попросив забезпечити йому зв'язок із Штабом партизанського руху, пообіцявши подати народним месникам істотнішу допомогу.

Вже наступного вечора до генерал-майора Ц. з'явився якийсь солдат, що відрекомендувався уповноваженим партизанського штабу. Через нього Ц. сам запропонував віддати свої війська у розпорядження

Народно-визвольної армії — для повалення буржуазної влади.

Проте генерал-майор Ц. зробив цей крок за вказівкою німців, які хотіли перевести його на становище резидента.

Спочатку цей маневр мав успіх. В наступні дні й тижні генерал-майор Ц. брав участь у революційних подіях, його ввели до складу солдатського комітету, а потому призначили на відповідальну командну посаду і відрядили на фронт.

Але радянська контррозвідка, яка стежила за ним ще від першого дня перебування на передовій, зажадала негайного ізолювання Ц. — колишнього «залізного полковника». Агента гестапо було відіслано до Болгарії.

— А як він тримався на допитах? — запитав я.

— Як справжній фанатик, — відповів Влаєвський. — І як фанатик загинув. Якось пізно ввечері арештанти з сусідньої камери почули, що він на повний голос співає «Дейчланд, Дейчланд юбер аллес». А трохи згодом його знайшли в агонії... Він розбив собі голову об стіну камери.

Справа Нори Зедерштейн

Генерал вийняв з сейфа фото вродливої жінки і, подавши його мені, сказав:

— В історії шпигунства зустрічаються не одне й не два імені гарних жінок, врода яких наче чарівним ключем відмикала двері до найважливіших таємниць... Серед цих «мадон» перше місце посідає, напевно, Мата Харі...

— Колись я бачив її знімок. Але жінка на вашому фото подобається мені більше.

— У вас бездоганний смак, — усміхнувся Влаєвський. — Цій жінці в щоденнику «Сампа» присвячений спеціальний розділ, озаглавлений «Справа Нори Зедерштейн». Отже, слухайте.

«Розшифровка п'ята.

З Норою Зедерштейн я зустрічався двічі протягом 1941 року. Вже тоді Діонісій сповістив мене, що її підозрюють у шпигунстві на користь «Другого бюро»¹. Він доручив мені розслідувати її минуле, з'ясувати,

¹ Французька розвідувальна служба. Під час німецької окупації її резиденція містилася в Лондоні. «Другим бюро» керував Сустель. (Прим. авторів)

з ким вона зустрічається, а також узяти під контроль її телефонні розмови. Діонісій сказав мені, що в разі, якщо його підозри підтвердяться, цій жінці доведеться або «заподіяти собі смерть», викинувшись із вікна (вона жила одна на четвертому поверсі кооперативного будинку на бульварі Марії-Луїзи, поблизу кінотеатру «Глорія»), або загинути внаслідок «нешасного випадку», скажімо, під колесами грузовика.

Я пообіцяв виконати доручення якнайшвидше, а для передачі телефонних записів ми призначили три наступні зустрічі.

Мене зовсім не приваблювала роль вульгарного вбивці. Ретельно все обміркувавши, я дійшов висновку, що коли не виконаю вказівки «Ел Бі», то ризик для мене буде не більшим, аніж в разі здійснення наказу.

Вже на третій день припущення Діонісія підтвердилися. Отже, слід було чекати, що «нешасний випадок» з Норою — справа двох-трьох днів.

Але наступного ранку «зовсім несподівано» (не для мене, звичайно) Нора Зедерштейн зникла невідомо куди. За свідченням воротарки житлового кооперативу, вона вийшла з невідомим паном, вдягнутим, як і вона сама, у лижний костюм. Сказала, що їде кататися на лижах і повернеться за тиждень.

Протягом кількох наступних днів Діонісій все чекав її повернення, навіть не уявляючи, що співробітниця «Другого бюро» перейшла кордон і перебуває вже в Стамбулі.

А втім, для мене й досі лишається таємницею, в який саме спосіб Норі вдалося непомітно перейти кордон.

— Ми цю таємницю розкрили, — сказав Влаєвський, прочитавши останнє речення. — Вона скористалася паспортом одного турецького журналіста й переїхала кордон вночі, у спальному купе, підстрижена по чоловічому. Про це розповів на допиті один із зв'язаних з нею агентів «Другого бюро». Згодом його відомості дістали підтвердження й з іншого цілком надійного джерела. Але цікава історія, пов'язана з красунею Норою, звідси, власне, і починається.

— Хіба автор щоденника її не описав?

— Ні, бо події відбувалися в Стамбулі. Втім, і в щоденнику описано трохи, але це вже стосується пізнішого періоду. Я ж розпочну з прибуття Нори Зедерштейн до Стамбула.

Війна вже почалася, коли відомий болгарський нейрохірург професор М-ов одержав через наше консульство в Стамбулі запрошення взяти участь у консилиумі з приводу нещасного випадку з сином багатого турецького промисловця.

Професор М-ов здобув загальноєвропейське визнання після того, як в одному широко відомому медичному журналі, що виходив у Відні, опублікував статтю про операції на мозочку. Одночасно з проханням прибути на консилиум, телеграма містила короткий опис випадку й повідомлення, що інші фахівці у цій галузі — професори з Берліна й Відня — також погодилися взяти участь у консультації.

Наступного ранку професор М-ов виїхав у Стамбул. Професори з Берліна й Відня вже були там і, провівши між собою перший консилиум, встановили діагноз і намітили план лікування.

За годину після прибуття професора М-ва було скликано другий консилиум, і болгарин висловив зовсім іншу думку.

На бажання родини операцію зробив болгарський нейрохірург. Було вирішено, що він залишиться в Стамбулі ще на один-два тижні, аби доглядати хворого після успішної операції.

Саме в ці дні професор М-ов познайомився в одному готелі на бульварі Істікляль з шпигункою Норою Зедерштейн. І, незважаючи на досить солідний вік, він безтямно закохався в красуню. Нора відповіла на його почуття, хоча він і зізнався, що віддавна одружений і має двох дочок.

Мало не півмісяця вони майже не розлучалися. Але за кілька днів до повернення у Софію професор М-ов став жертвою грубого й примітивного шантажу. «Закохана», але неприступна доти красуня погодилася нарешті провести ніч в його кімнаті. Та, «на нещастя», вдосвіта у готелі була проведена поліцейська перевірка, під час якої Нору виявили в ліжковій професора.

На ранок до болгарського хірурга з'явився якийсь молодик, що відрекомендувався журналістом й попросив приділити йому десять хвилин. Журналіст показав професорові кілька знімків нічного «неприємного» (як той висловився) випадку і коректуру сторінки якоїсь невідомої турецької газети, де були вміщені два скандальних знімки з підписом: «Ось як розважається вночі відомий болгарський хірург!».

Журналіст заявив, що сторінку ще не віддали в стереотип, але в разі, якщо вона буде опублікована, одна така сенсація відчутно підвищить тираж усієї газети. Отож, коли пан професор не хоче, щоб його портрет з'явився в стамбульській пресі, яка легко дійде і до болгарської громадськості, він мусить протягом наступних чотирьох годин сплатити газеті компенсацію за втрати від неопублікованої сенсації у розмірі двохсот тисяч лір. Репортер просив професора не вважати це за здирство; ця пропозиція, мовляв, продиктована найглибшою

повагою до його особи, яку хочуть уберегти від публічної компрометації.

Перш ніж відкланятися, репортер ввічливо нагадав, що прийде знову через чотири години.

Як тільки він вийшов, до номера професора М-ова вся в сльозах вбігла сама Нора Зедерштейн. Вона вигукнула, що занастила себе, бо її друг — відомий стамбульський банкір — про все довідався. Тепер він кине її, бо й без того непростима її зрада стала відома турецькій громадськості. Далі Зедерштейн, ридаючи, розповіла професорові, що п'ятнадцять хвилин тому її приятеля повідомив про скандал якийсь незнайомий журналіст і що зараз банкір чекає у фойє готелю, наполягаючи на особистій зустрічі з паном професором, який своєю нерозважливістю зруйнував його щастя.

Через кілька хвилин на очах професора М-ова розігралася бурхлива сцена, під час якої банкір заявив «своїй коханій», що залишить її не стільки через помилку, якої, кінець кінцем, може припуститися кожна людина, скільки через те, що його скомпрометовано в очах близьких і друзів.

Певна річ, професор по-лицарському захищав молоду жінку і недвозначно дав зрозуміти, що готовий спокутувати цю помилку, але, на жаль, не має можливості протягом короткого часу зібрати таку кількість грошей, бо гонорар за консультацію й операцію становить ледве третину потрібної суми.

Тоді «закоханий банкір», кленучи свою злосчастну любов до «вродливої, але невдячної» жінки, запропонував професорові М-ву позику на два-три місяці.

Хірург прийняв гроші, написав розписку і кількома годинами пізніше викупив у журналіста знімки й негативи.

А надвечір до нього подзвонила Нора, вибачилася за неприємності, яких завдала йому, сказала, що попри все кохає й не забуде його, але нині змушена виїхати з приятелем на Рів'єру, де сподівається підлікувати свої розладнані нерви.

Професор М-ов, закоханий не на жарт, тяжко переживав розлуку. До кінця дня він просидів у своєму номері, навіть не зійшовши до ресторану на вечерю. Від'їзд до Софії він відклав на наступний день.

Але настроїй його не поліпшився і на ранок, коли його відвідав якийсь іноземець на ймення Томсон. Поганою французькою мовою той пояснив професорові, що вексель на гроші, одержані від приятеля пані Зедерштейн, тепер у нього. Крім того іноземець дав зрозуміти професорові, що знає все про «неприємний нічний випадок» у готелі і що «не зовсім коректний репортер»

мав необачність подарувати йому два найбільш вдалих знімки, зроблені тієї ночі.

Тільки тоді професор М-ов усе зрозумів і, до краю обурений, заявив, що не дозволить шантажувати себе.

Але його заява не справила на Томсона ніякого враження.

— Будемо говорити відверто! — сказав він, коли професор трохи заспокоївся. — Свої гроші я заробляю різними методами. Один з них можна було б назвати навіть благородним, бо дозволяє подавати серйозну допомогу й моїй батьківщині...

— Це мене анітрохи не цікавить! — роздратовано заперечив М-ов.

Але Томсон незворушно вів далі:

— Ми, пане професоре, чимало чули про вас і знаємо, що ви не любите німців і не схвалюєте планів їхнього фюрера...

— Але що спільного має це з моїм векселем? — запитав професор. — Що вам потрібно від мене?

— Дрібненькі, незначні послуги... Час від часу ви повідомлятимете нам, скажімо, про становище в Болгарії, про думки ваших університетських колег, про те, як поведуться студенти. Або, наприклад, чи є незадоволені серед інтелігенції і хто саме... Сподіваюсь, ви зрозуміли мене?

— Так ви хочете, щоб я став вашим шпигуном! — вражено скрикнув професор.

— Це надто грубо сказано. Точніше — «співробітником». Зрозуміло, за свою працю ви одержуватимете винагороду — і значно кращу, ніж гонорари за ваші складні й виснажливі операції. До того ж вам зовсім неважко буде збирати потрібні нам відомості і від вас ніхто не вимагатиме, щоб ви розлучалися з улюбленою наукою. Ми маємо на увазі й те, що ви все одно буваєте в середовищі інтелігенції і що ваш брат генерал.

— А що як я відмовлюсь? — все ще намагався опиратися професор.

— Якщо ви відмовитесь або згодом спробуєте обдурити нас, ми опублікуємо знімки в пресі й подбаємо про те, щоб вони потрапили куди слід. А я, з свого боку, опротестую підписаний вами вексель. Погодьтеся, пане професоре, що це коштуватиме вам не тільки цілого багатства, але й репутації.

Припертий до стіни, професор М-ов не мав виходу. Він повернувся до Болгарії, завербований «Другим бюро».

Спочатку через іншу особу професор мав постачати незначні відомості, але восени 1941 року «Друге бюро» зажадало від нього докладної інформації про розташування німецьких протиповітряних частин навколо Софії. Після того як професор успішно виконав це завдання, він одержав

запрошення на нову консультацію в Стамбул.

— Звідки ви знаєте такі подробиці? — запитав я. — Очевидно, не з щоденника агента, чи не так?

— Так. Про це я довідався з інших документів, одержаних пізніше. А найбільше — із зізнань професора М-ова, які зберігалися в Управлінні поліції.

— Отже, поліція дізналася про його шпигунську діяльність?

— Так, але згодом.

— Але в такому разі, — продовжував я, — власник щоденника, високий чиновник поліції, не міг не знати про це.

— Майте терпіння! Не так просто зразу розібратися в усьому. Я, власне, перервав свою розповідь тільки для того, щоб ви прочитали записане з цього приводу в щоденнику «Сампа».

Агент записав у блокноті таке:

«Після повторного запрошення професора М-ова до Стамбула я зустрівся з Діонісієм у кінотеатрі «Камео» і той запитав, чи не викликало в мене це запрошення яких-небудь підозрінь. Я відповів, що звик сумніватися в кожному, навіть у рідній матері. Діонісій зауважив, що не може вважати цю мою властивість недоліком. Професор мав прийти до Управління поліції по свій паспорт, і Діонісій звелів мені затримати його на певний час; він хотів зайти до мене й побачити професора особисто. Діонісій не пояснив, навіщо, — сказав тільки, що в нашій роботі інтуїція не раз відігравала виняткову роль.

Коли Діонісій прийшов, професор терпляче чекав, поки його покличуть до мого кабінету.

— Може, цього разу не дозволимо йому виїхати? — запитав я в Діонісія.

— Навпаки! — відповів той. — Якщо ми зашкодимо йому взяти участь у цьому новому «консиліумі», вони негайно запідозрять щось недобре. Йому треба поїхати, але хай наші люди не випускають його з поля зору. І все це слід зробити так, щоб професор не здогадувався про наші підозріння!

Я запросив професора до кабінету і, побачившись за затримку, наказав принести його паспорт. Тим часом Діонісій непомітно стежив за ним».

Генерал заховав у папку аркушки розшифровки й сказав:

— А тепер я познайомлю вас з деякими подробицями, яких в щоденнику немає... Отож, слухайте. Того ж вечора професор М-ов у першокласному спальному купе «Оріентекспреса» виїхав до Стамбула. Там на вокзалі його зустріла Нора Зедерштейн. Вона з сльозами на очах молила його не повертатися до Софії, а втекти разом з нею

до Латинської Америки чи до Австралії, де війна не могла б зашкодити їхньому щастю.

— Це, напевно, знову був блеф! — зауважив я.

— Певна річ. Нора хотіла з'ясувати, на які ще жертви заради неї здатен професор М-ов. І це треба було знати не стільки їй, скільки «Другому бюро» з огляду на його дальші плани.

— Даруйте, генерале! — знову втрутився я. — Але хіба ж професор не знав, що Нора замішана у шантажі?

— Він припускав це, але, очевидно, не був цілком упевнений. І щоб перевірити, чи вона була добровільним знаряддям у руках «Другого бюро», для годиться схилився на її прохання. Він сказав навіть, що має двоюрідного брата у Новій Зеландії. Тоді, однак, Нора почала викручуватися — мовляв, їхнє бажання, на жаль, можна буде здійснити лише за рік-два, а зараз професорові краще повернутися до Болгарії і додержати слова, яке він їй дав.

— Отже, Нора розкрила, що служить «Другому бюро»? — запитав я.

— Звичайно. Ці слова повністю переконали хірурга, що Нора Зедерштейн не мала до нього ніяких почуттів і що вона, власне, заманила його до пастки. Розгніваний, він тут же зажадав пояснень. Вона, природно, намагалася відкинути обвинувачення, мовляв, вона справді кохає його, але її завербували одночасно з ним і майже в такий же спосіб...

— Під час другої консультації, — продовжував генерал, — професора М-ова знову відшукав Томсон і протягом десяти днів хірург проходив курс спеціального навчання. Перш за все його навчили азбуки Морзе; віднині він мав сам передавати інформацію з Болгарії. Коли М-ов повернувся на батьківщину, радіостанцію приставили йому додому разом з кількома медичними книгами, що їх він кожного місяця одержував із Відня. Приніс усе це якийсь незнайомий «хоп»¹. І, може, саме відтоді німці почали розплутувати клубок. Це відображено і в розшифровках.

«Слід визнати, — пише агент, — що хоча ми з Діонісієм стежили мало не за кожним кроком професора М-ова після його повернення з Стамбула, нам довго не вдавалося розібратися в тому, що там сталося. Про пакет, одержаний через «хопа», ми дізналися за півгодини. Ми допитали одинадцять чоловік, зареєстрованих «хопами», але виявилось, що жоден з них не заходив у дім хірурга. Отже, хтось із цих людей був співробітником «Другого бюро», або пакет при-

¹ Хоп — розсильний в уніформі, які були в Болгарії до 1945—46 рр. (Прим. авторів).

несла невідома особа, переодягнута в уніформу «хопа».

Це ще більше посилювало наші підозріння, і професор незабаром потрапив у пастку. Виявляючи дитячу необачність, він кілька разів передавав повідомлення з власної квартири, і спеціалісти Діонісія встигли його запеленгувати.

Хірург визнав усе — ще до того, як ми почали «наполягати». Ридючи, наче жінка, він благав змилюватися над ним і весь час повторював, що прагне спокутувати свою вину.

Зваживши всі можливості, які відкривав перед нами цей випадок, Діонісій вирішив, що буде найкраще, коли «Ел Бі» продовжить «гру». Відтоді професор М-ов почав передавати відомості, складені Діонісієм.

— Як бачите, — продовжував генерал, — фатальне знайомство професора М-ова з Норою Зедерштейн швидко зробило його агентом двох розвідок. Але на одміну від, скажімо, білогвардійця Бесоновича, який був, так би мовити, «шпигуном за покликанням», хірург зазнавав страшних моральних страждань. Він ладен був би все віддати, щоб виплутатися, але не міг нічого вдіяти.

Десь на початку 1942 року, майже через п'ять місяців після другої поїздки до Стамбула, професора одвідала незнайома жінка — якась «пані Стаменова», що відрекомендувалася перекладачкою й вчителькою англійської мови. Вона повідомила, що прийшла за дорученням Нори Зедерштейн, яка просила надалі нічого не передавати по радіо, а всі зібрані відомості опускати в поштову скриньку № 105 на Центральному поштамті. Це мусило насторожити М-ова на думку, що «Друге бюро» щось пронюхало.

Але повернемося до розшифровки:

«Професор М-ов не повідомив нам про несподіваний візит учительки англійської мови. Боячись обох розвідок, він наче не знав, що робити далі.

Зрозуміло, ці його вагання не лишилися поза увагою «Ел Бі», та й сам він відчував, що Діонісій не дуже вірить йому. Ми догадувалися, що професор, потрапивши в безвихідь, мріє про втечу з країни, сподіваючись, можливо, позбутися обох своїх «покровителів» де-небудь в Австралії, Новій Зеландії чи якійсь іншій «тихій пристані». Втім, професор розраховував, очевидно, що втекти йому допоможуть агенти «Другого бюро». Саме з цієї причини він по кілька разів на тиждень у різний час ходив на пошту, сподіваючись, напевно, побачити того, хто забирає з поштової скриньки № 105 відомості для «Другого бюро». Але сам він, зрозуміло, довгий час не наважувався вкинути записку у скриньку № 105.

Нарешті одного дощового вечора професорові М-ову «пощастило». У залі зібралося близько двох десятків людей, що перечікували дощ. І в момент, коли якийсь недолюблений дівча скрикнуло, що в неї вирвали сумочку, і всі присутні оточили її, невиразна жінка середніх років швидко відімкнула скриньку № 105 й вийняла звідти два конверти.

Професор М-ов пішов слідом за нею; пересвідчившись, що за ними ніхто не стежить, він підійшов до неї й сказав, що хоче вручити безпосередньо їй свого листа. Жінка відмовилася брати лист, і це тільки зміцнило упевненість професора в тому, що він натрапив на правильний слід. М-ов вже не мав сумніву, що незнайома жінка є агентом «Другого бюро», і попри її уперту відмову, все-таки сунув листа їй до рук і негайно віддалився.

Вчинок професора М-ова і зміст його листа повністю дискредитували його перед «Ел Бі». У листі професор легковажно повідомляв «Друге бюро», що становище в нього дуже тяжке, і просив організувати йому втечу до Стамбула.

Лист того ж вечора опинився в Діонісія, бо жінка, яка відімкнула скриньку № 105 (подібно до «вчительки англійської мови»), була спеціально підслана ним, щоб востаннє перевірити, чи може «Ел Бі» розраховувати на професора.

Певна річ, викреслений із списку Діонісієвих агентів, професор потрапив до іншого, фатальнішого списку. Він сам обрав собі сумну долю. І не тому, що зрадив «Ел Бі», а через те, що зробив це страшенно безглуздо. Його легковажні вчинки примусили б почервоніти навіть дитину.

Справа закінчилася тим, що професор М-ов викликав недовір'я в обох розвідок, які завербували його — «Ел-Бі» й «Друге бюро». Ось чому його нагла смерть анітрохи не здивувала мене».

— Професора знайшли мертвим у його власному гаражі, — пояснив Влаєвський. — Газети писали, що причина смерті — отруєння бензиновими випарами. Але послухайте далі.

«Самогубство, нещасний випадок чи насильницька смерть? Це питання з'ясувати не просто. Хоча спочатку газети повідомляли, що професор, очевидно, загинув внаслідок власної необережності, кількома днями пізніше виникла інша версія — самогубство. Згадувалось також, що в його передсмертному листі, знайденому в лабораторії, професор М-ов заповідав досить значну суму «якійсь» Норі Зедерштейн.

Практично це був маневр Діонісія, який сподівався в такий спосіб заманити до Болгарії вродливу шпигунку.

Ось чому подив його був невимовний, коли невдовзі по тому він одержав адресовану йому коротку записку:

«Я ніколи не бачила вас особисто, але певна, що зовні ви не виглядаєте таким дурнем, яким ви є насправді.

Я все-таки відгукнулась на запрошення, яке ви надіслали мені через газети. Зрозуміло, я приїхала до Болгарії не для того, щоб одержати «спадщину» нещасного професора, якого ви «самозгубили», а виключно, щоб посміятися з вас.

Ви ще маєте час змінити свою професію, якщо попри все вважаєте, що народжені розвідником, а не, скажімо, ковбасником.

Без поваги — Нора Зедерштейн»,

Зміст записки я взнав, зрозуміло, не від самого Діонісія, а з копії, що надійшла водночас на адресу Управління поліції; під копією також стояв справжній підпис Нори Зедерштейн.

Добре знаючи характер Діонісія, я одразу зрозумів, що Нора перестаралася. І був певен, що Діонісій не залишиться в боргу.

Минуло трохи більше місяця, коли я дізнався, що Нору Зедерштейн знайшли мертвою в її великих апартаментах у кварталі «Пера», в центрі Стамбула. Її довга чорна коса була прив'язана до люстри і красиве й майже голе тіло її висіло наче на шибениці. А до сорочки була пришпилена записка:

«Дурні живуть довше!»

Оскільки записка була написана турецькою мовою, стамбульська преса погодилася на тому, що красуню, напевно, вбив невідомий ревнивий коханець.

Діонісія ця версія, мабуть, цілком влаштувала».

Смерть Бориса III

— Може, ви пам'ятаєте, — почав генерал свою чергову розповідь, — що смерті Бориса III передувала його подорож літаком до головної квартири фюрера. І ця подорож, як і сама смерть, криє в собі одну нерозв'язану загадку.

— А саме?

— Справа в тому, що й досі не встановлено з певністю, коли Борис III відвідав Гітлера. В офіційних повідомленнях, опублікованих у пресі, називається дата 14 серпня

1943 року. В щоденнику тодішнього прем'єр-міністра, німецького агента Богдана Філова також наводиться ця дата. Але при допиті придворних декотрі з них упевнено називали 21, а не 14 серпня. Також суботній день. Але подивимось, яке світло проливає на цю історію щоденник «Сампа».

«Ще на початку серпня Діонісій зауважив, що останнім часом поведінка царя зовсім не викликає радісних почуттів у Гітлера і його наближених. Вони дедалі більше підозрівали його в симпатіях до англійців, і навіть мали відомості, що Борис кілька разів зв'язувався (через якогось церковного діяча) із своїм двоюрідним братом — англійським королем.

Ось чому я анітрохи не здивувався, дізнавшись, що Гітлер викликав царя до себе. Ясно було, що фюрер хотів примусити Бориса офіційно вступити нарешті у війну й надіслати війська на Східний фронт.

У той час цар справді вів подвійну гру — і з англійцями, і з німцями.

Від царського наближеного Зенона ми дізналися, що агентка англійців принцеса М. особисто передала цареві Борису листа від його брата, англійського короля, з таким, приблизно, змістом:

«Шановний кузене,

Користуюся цим випадком, щоб запевнити Вас, що в ці тяжкі для англійської імперії дні кожен, хто не з нами, той проти нас. Не тіште себе думкою, що після війни й після нашої перемоги впадуть лише трони...»

Принцеса М. також усно попередила царя. Вона запевнила його, що англійці ніколи не вибачать йому офіційної участі у війні на боці країн осі. Такий його крок поставив би під загрозу інтереси англо-американців на Балканах і відкрив німцям шлях до нафти Близького Сходу.

Як уже зазначалося вище, ми знали, що й цар Борис неодноразово передавав повідомлення англійському королю через якусь духовну особу. Згодом ми встановили, що на царя мав особливий вплив диновець Лулчев. Його ввела в палац княгиня Євдокія. І княгиня, і Лулчев були ревними прихильниками Динової¹, і саме там, у таборі диновців, обое одержували від своїх агентів відомості, потрібні Інтелідженс-сервіс.

Але діяльність Лулчева не обмежувалась тільки цим. Англійці використовували його й як знаряддя впливу на безвольного Бориса. Лулчев спритно ворожив, складав гороскопи. І під час одного з своїх візитів до палацу, він, з відома княгині Євдокії, наврочив цареві, що той помре на чужині.

¹ Динов — засновник релігійної секти в Болгарії. (Прим. авторів).

Не важко здогадатися, — цей гороскоп «навіяли» Лулчеву англійці. Очевидно, вони дізналися про те, що Гітлер збирається викликати до себе Бориса, щоб переконати його вступити у війну, і намагалися за допомогою гороскопу відвернути забобонного царя від подорожі.

Так дійшло до «фатальної вечери», яку в п'ятницю, 20 серпня, італійський повноважний посол дав на честь царя і його родини в Чам Корія. На цій вечері була присутня й принцеса М.

Через одного з лакеїв італійського посла Діонісій, який нічого не знав про гороскоп Лулчева, довідався про зміст розмов, що точилися того вечора. Незадовго до півночі принцеса М. спробувала скористатися добрим гумором царя, викликаним першокласними італійськими винами, й умовити його відкласти поїздку до Гітлера. Але Борис відповів, що, хоч подорож ця і не становитиме для нього приємної прогулянки, він будь-що мусить виїхати до Німеччини.

Як заявило пізніше «Ел Бі», «це вирішило його долю».

— Візьміть до уваги цю вечерю! — несподівано проказав Влаєвський. — Згодом вона дасть німецькій пропаганді підстави для цікавих тверджень і контробвинувачень щодо причини смерті монарха. А тепер слухайте далі:

«Наступного ранку о дев'ятій годині цар виїхав на аеродром і відбув літаком у головну квартиру Гітлера. Проводжав його один лише прем'єр-міністр Богдан Філов».

І хоча розшифровка не кінчалася на цьому, Влаєвський зупинився і заховав аркушки до щоденника. Потім видобув з сейфа грубу книжку в темно-червоній палітурці.

— Я хочу прочитати вам окремі витяги з щоденника прем'єр-міністра Філова. Нагадаю вам: професор Філов здобув вищу освіту в Німеччині, а пізніше став агентом гестапо. Отже, слухайте!

«14 серпня, субота. Сьогодні вранці, о дев'ятій, Ц. виїхав до головної квартири Гітлера. На аеродромі з міністрів був один я.

(— Ви, сподіваюсь, помітили, що в щоденнику «Сампа» від'їзд царя позначений двадцять першим числом, а у Філова — чотирнадцятим?)

15 серпня, неділя. По обіді Севов¹ попередив мене, щоб я повернувся до Софії для зустрічі Ц. О сьомій тридцять мене викликали до Ц. Він був дуже незадоволений подорожжю. Німці зажадали послати дві наші дивізії (один корпус) в Північну Грецію і, можливо, Албанію, для забезпечення тилів німецьких військ.

¹ Севов — особистий радник Бориса III (Прим. авторів).

25 серпня, середа. По обіді мене викликали до Палацу, і Севов сказав мені, що від понеділка Ц. серйозно хворіє і що викликано фахівців з-за кордону: професора Елінгера, директора Першої терапевтичної клініки у Відні, професора Зайтца, директора Вест-санаторіума в Берліні, і професора Де Крініса, також з Берліна. Про все це мене повідомили тільки сьогодні. Бачив професорів, вони вважають, що цар у тяжкому стані, в нього закупорка артерій — хвороба, яка майже завжди закінчується фатально».

— Це пише Філов! — сказав Влаєвський. — Ви помітили роздратовану нотку з приводу того, що його повідомили про серйозність хвороби Бориса тільки на третій день. Очевидно, за вказівкою Гітлера, професори хотіли виграти якомога більше часу, щоб громадськість не могла пов'язати захворювання Бориса з його візитом до головної квартири.

— Виходить, гітлерівці ще тоді збиралися обвинуватити в його смерті англійців?

— Безперечно!

— А чи пише про хворобу автор щоденника «Сампа»?

— Пише, але, на жаль, дуже мало.

«Якщо вірити словам Зенона, по прибутті (до Гітлера — прим. перекл.) цар заявив, що занедужав і воліє відкласти переговори до іншої нагоди, й повернутися до Софії».

Можливо, це було маневром з його боку. Можливо також, що він справді почував себе погано. Не виключено, певна річ, і те, що в разі, якщо його таки отруїли, отрута вже почала діяти.

Німці запропонували Борисові лікування, але він наполягав на своєму. Вже в літаку цар відчув себе погано і після кількадечної хвороби почив.

Англійська розвідка через своїх людей у палаці — Євдокію, італійську принцесу М. і деяких інших — відразу пустила чутку, що царя усунули німці. Подейкують, ніби вони, знаючи, що в царя — астма, підняли його дуже високо в літаку і через кисневу маску пустили надто багато кисню, внаслідок чого пізніше виникла нерівномірна циркуляція крові й настала смерть».

— Майже те саме твердить і англійський дипломат Рендел у своїх мемуарах, — вставив Влаєвський, перервавши читання розшифровки. — Він навіть докладніше описує причини. Гадаю, що слід зважити й на його записи.

«Коли Гітлер наказав Борисові оголосити війну Росії й виставити проти неї військові частини, цар, знаючи, що на той час вісім-

десять відсотків населення його країни було за Росію, не наважився вчинити цього.

Саме з цього приводу Гітлер викликав царя Бориса до своєї головної квартири. Цар, здається, виявив необачність: перед поверненням до Болгарії він мав тривалу телефонну розмову із своєю незаміжньою сестрою, княгинею Євдокією, під час якої поділився з нею планами: якщо італійці погодяться укласти перемир'я із союзниками, він негайно зробить те ж саме. Німці перехопили розмову, й Гітлер накинувся на царя Бориса з істеричною люттю. Тоді цар висловив бажання негайно відбутися назад і, як завжди, — оскільки тяжко переносив польоти — наказав приготувати ліки, що мали полегшити подорож. За наказом Гітлера ліки підмінили. Літак повертався на великій висоті. Цар Борис дуже тяжко переніс подорож, і при посадці літака у нього стався серцевий приступ, який скінчився фатально».

— Як бачите, в своїй книзі сер Рендел подає ту ж саму версію, яку після смерті царя поширювали проанглійські кола в палаці.

— А як, цікаво, реагували на це обвинувачення німці?

— Всі їхні газети розпочали шалену кампанію проти англійців. Але вам цікавіше буде познайомитися з тим, що записав з цього приводу власник щоденника «Сампа». Отже, слухайте останню частину розшифровки.

«У відповідь на англофільську версію, німецька розвідка негайно розпустила іншу чутку: царя Бориса, мовляв, отруїли англійці руками принцеси М., яка підсипала йому довгодіючу отруту. Зроблено це було, начебто, під час вечері, даної на честь царя італійським послом.

За законом, міністерство юстиції мусило скласти офіційний акт про смерть царя Бориса. Але коли треба було вписати причину смерті, думки лікарів розійшлися. Німецькі лікарі і професор Станішев¹ відмовилися підписати протокол, бо хотіли констатувати в ньому смерть через отруєння, тоді як інші лікарі вважали, що смерть настала від закупорки лівої серцевої артерії. Кінець кінцем, після особистого втручання Гітлера, до акта включили, як одну з причин смерті, і «двосторонню пневмонію». Але і цього разу, як це не дивно, німецькі лікарі не схотіли підписати смертний акт.

Отже, навіть для мене справжня причина смерті Бориса залишилася загадкою».

— Як ви гадаєте, генерале, — проказав я

по довгенькій паузі, — кому смерть Бориса була вигіднішою — Англії чи Німеччині?

Генерал знизав плечима.

— На мою думку, — відповів він, — смерть Бориса III задовольняла і тих, і тих. Адже він намагався ставити на дві карти. Тому німці підозрювали, що він зраджує їх з англійцями, англійці ж думали протилежне.

— І все ж, хто убив Бориса?

— Хто? Особисто я, порівнюючи події того часу, гадаю, що вбивство — справа рук Гітлера. Втім, з певністю тут можна твердити лише одне: до смерті Бориса не мав відношення той, хто міг виставити йому рахунок за численні криваві злочини — смертні вироки, розстріли. Той, кого цар, давно продав, — народ!

Коханець княгині

Чергову нашу зустріч Влаєвський розпочав досить несподівано.

— Кілька слів про кохання! — заявив він з усмішкою. — Кохання, яке подекуди грає першорядну роль не тільки на «незримому фронті» шпигунства, але й у сферах вищої дипломатії. І в недавній нашій історії одна людина дістала можливість грати долею болгарського народу виключно завдяки любовним зв'язкам з колишньою княгинею Євдокією. Власник щоденника «Сампа» цій людині присвятив чимало сторінок. Отже, послухаємо, що він пише про неї:

«У другій половині травня 1944 року, коли наступ росіян ставав дедалі нестримним, регенти Богдан Філов і князь Кирил вирішили, що склад кабінету потребує змін. Про це я довідався від Доктора¹, який підтримував зв'язок зі мною після від'їзду Діонісія. На вимогу німців, новий уряд мав провадити ще правішу політику й всіма засобами перешкоджати проникненню комунізму на Балканський півострів.

Ось чому загальне здивування викликало призначення Івана Багрянова на посаду прем'єр-міністра. Скидалося на те, що вирішальну роль у цьому виборі відіграв Палац

¹ Професор Станішев — у той час голова німецько-болгарського товариства, а згодом міністр внутрішніх справ. (Прим. авторів).

¹ Доктор — псевдонім керівника німецької розвідки в Болгарії — Деліуса. (Прим. авторів).

і особливо княгиня Євдокія. Колишній офіцер запасу, диновець Багрянов зблизився з княгинею Євдокією і як її коханець став бажаним гостем при Дворі, а згодом і міністром. Багатий землевласник, він спробував утворити «власне крило» Землеробської спілки, але це йому не вдалося.

Від Доктора я дізнався, що коли Багрянову запропонували крісло в новому кабінеті, він з властивою йому пихою відповів: «Або прем'єр-міністр, або ніхто!»

Для нас не було таємницею, що Багрянов дотримувався англофільської орієнтації і, водночас, ставив на німців. На мою думку, це була його найбільша помилка. Адже всі вже розуміли, що війна програна. Очевидно, виявляючи неприпустиму для політика короткозорість, він живився геббельсівськими ілюзіями».

— Тут агент має цілковиту рацію, — зауважив Влаєвський. — Це підтверджується і нотатками Філова, де він пише:

«24 травня (1944 г.— прим. авт.), середа. Ми (регенти — прим. авт.) приймали в палаці Чам Корія Багрянова, який мав подати склад кабінету. Його лінія: жодних інтриг проти німців — це і є нинішня зовнішня політика. Вважає, що слід здійснити певні кроки в галузі господарства, аби завоювати довіру населення.

28 травня, неділя. Зранку прийняв Беркеле й орієнтував його в урядовій кризі, запевнивши, що в зовнішній політиці ніяких змін не буде.

Він з недовірою ставиться до Багрянова і розповів мені, що якось його одвідав професор Станішев і від імені Багрянова запропонував фантастичний план виходу Болгарії з війни за згодою німців. Станішев шукав посередництва Беркеле для виїзду Багрянова до Німеччини, де той мав намір обговорити цей план з компетентними особами.

31 травня, середа. Багрянов мені сказав, що Беркеле запросив сьогодні на розмову Станішева. А сам Багрянов має зустрітись з якимсь Гінзе, начальником Деліуса й керівником німецької розвідувальної служби на всьому Балканському півострові».

— Як бачите, Багрянов радився з гестапівцями — займати йому цей пост чи ні, — сказав Влаєвський, закриваючи щоденник Філова. — Справді, відразу після зустрічі з Гінзе коханець княгині Євдокії прийняв пропозицію стати прем'єр-міністром. Той факт, що він зробив це з благословення німців, багато важить. Він свідчить перш за все про те, що Багрянов хотів умотитися на двох стільцях.

Генерал помовчав, перегортаючи сторінки розшифровок.

— Про дальший розвиток подій, — нарешті промовив він, — ми довідаємося із щоденника «Сампа».

«Вже на другий день після того, як Багрянов сформував новий кабінет, його секретарем було призначено кривого Д. Д.

Доти Д. Д. працював у Народному банку й був замішаний у дуже вдалій фальсифікації банкнотів. Про цю операцію знали тільки я і Ц-ський, але згодом про неї довідався й Доктор, а довідавшись — шантажем примусив Д. Д. співробітничати з «Ел Бі». Коли ж Багрянов став прем'єр-міністром, то саме Доктор порадив йому призначити Д. Д. своїм секретарем.

Проте Багрянов, попереджений, напевно, Євдокією, почав пильно стежити за своїм секретарем і незабаром упіймав його в той момент, коли Д. Д. стенографував одну його секретну розмову.

Пригрозивши секретареві шибеницею, прем'єр-міністр пообіцяв зам'яти справу, якщо Д. Д. щиросердо розповість йому правду. Секретар, зрозуміло, зізнався в усьому: що співробітничав з «Ел Бі» і що має передавати резидентурі стенограми усіх найважливіших розмов прем'єр-міністра, а також висловлювання окремих міністрів, відомості про зустрічі Багрянова з іноземними послами й міністрами тощо.

Дізнавшись про все це, Багрянов, який не довіряв поліції, викликав до себе капітана розвідки Й-ова — свого близького приятеля, — і вони вдвох почали виготовляти для «Ел Бі» фіктивні донесення про засідання Ради міністрів, а також про ставлення Багрянова до німців.

Та як, напевно, здивувався б «хитрий» Багрянов, якби хто-небудь у той час відкрив йому очі на правду! Адже, сам того не знаючи, він потрапив у пастку «Ел Бі»: тепер секретар завоював собі його повне довір'я!

Разом з фіктивними доповідями, секретар Д. Д. передавав своєму шефу й інші, справжні відомості: останні він одержував од «довірених осіб» Багрянова — капітана Й-ова і двох міністрів: Ст-ева і В-ева».

— Ця безцільна гра (адже Багрянов однаково слухняно виконував усі накази німців!) тривала до шостого вересня 1944 року, — сказав генерал. — Того дня Багрянов подав у відставку і зійшов з політичної арени. Його місце посів Муравйов. Так нікчемний інтриган, що захопив був владу завдяки коханню якоїсь княгині, безславно втратив її разом із власною головою, бо викликав ненависть усього народу.

Таємна американська місія

— Останній розділ агент записав, мабуть, за кілька днів до втечі й нашої гонитви за ним, — почав свою нову розповідь Влаєвський. — Хоча й не закінчена, ця історія проливає світло на одну подію, що сталася напередодні Дев'ятого вересня, коли я вже виконував завдання Оперативного штабу. Перш ніж оголосити про свою відставку, Багрянов від'їхав до Стамбула і Каїра відомого тоді політика Стойчо Мушанова, який мав домовитися з англо-американцями — за спиною в Радянського Союзу — про те, щоб у Болгарію першими вступили американські, а не радянські війська.

— Чим же завершилася ця місія?

— Напевно я вас здивую, коли скажу, що сьомого вересня до Болгарії прибули американські військові. Про це я довідався ще перед розшифруванням щоденника «Сампа». Сталося таке: у відповідь на офіційне прохання, надіслане до західних союзників, 7 вересня американці від'їхали до Болгарії військову місію, оснащену радіостанцією, для встановлення особистих контактів і налагодження постійного зв'язку з прем'єр-міністром Муравйовим. В блокноті агента детально розповідається про зустріч американської місії. А після того, автор щоденника, здається, вже не мав часу дописати закінчення. Але почнімо читати.

«Копія листа-донесення, переданого через мене Докторові.

Пізнього вечора 6 вересня (1944 року — прим. авт.) до начальника Оперативного відділу — полковника Николи Костова — викликали офіцера Б-ва, якого повідомили, що за наказом военного міністра йому слід негайно вирушити до Свіленграда й зустріти «союзницьку військову місію». Вона мала прибути туди стамбульським поїздом о восьмій годині ранку наступного дня, 7 вересня. З таким же завданням до Свіленграда вже виїхав пан Ф., з яким офіцер Б-в мусив погодити деталі зустрічі й супроводжування емісарів до Софії».

— «Пан Ф.» — людина з кабінету прем'єр-міністра, — пояснив у відповідь на моє запитання генерал. — А полковник Костов був одним з найактивніших розвідників, які діяли в той час у нашій країні. Довгі роки він служив спочатку французькій, а потім американській розвідці. Під час подій Де-

в'ятого вересня американці допомогли йому втекти з країни.

Прибувши до Свіленграда, офіцер Б-в довідався, що група чужинців справді прибула з Туреччини й вирушила до міста. Офіцер знайшов їх в одному кафе, але з'ясувалося, що це ніяка не союзницька військова місія, а група іноземних журналістів, що добираться до Софії. Серед них був і американський журналіст Чарлз Ланіес. Однак, від начальника 23-ої прикордонної застави офіцер Б-в дізнався, що союзницька військова місія у складі чотирьох американців прибула із Стамбула машиною і в супроводі пана Ф. вирушила до Софії. Командир прикордонної застави дав офіцеру Б-ву список прибулих чужинців: старший лейтенант Гарі Харпер — керівник групи, Дін Уайдрейф — помічник, і два радисти».

— Ви здогадалися, звичайно, що четверо «гостей» були, по суті, американськими розвідниками. З додатково зібраних відомостей, ми встановили навіть, що лейтенант Дін Уайдрейф довго жив у Болгарії і досконало володів болгарською мовою. Його мати викладала в колишньому Американському училищі у Софії. Але коли він прибув, ніхто не знав, що він розуміє по-болгарськи. Навіть агент «Ел Бі», бо інакше він відзначив би це в щоденнику. Таким чином, Дін Уайдрейф міг, не викликаючи підозріння, слухати, що говорять навколо. Читаймо далі:

«Офіцер Б-в зрозумів, що розминувся з американцями, й кинувся навздогін. Неподалік від Харманли він помітив дві легкові машини. У цих машинах справді їхали американці й пан Ф. Американці поставили на машинах свої розпізнавальні знаки — білу зірку. Офіцер Б-в відрекомендувався панові Ф. і чужинцям і доповів про завдання, з яким прибув. Американські офіцери натякнули, що дуже втомилися від подорожі, і пан Ф. запропонував переночувати на його віллі, а ранком 8 вересня прибути до Софії. Американці охоче прийняли цю пропозицію. Однак, як і слід було чекати, у Чам Корія пан Ф. вибачився, що переночувати на його віллі неможливо, і гостей, разом з офіцером Б-вим, розмістили в Державному лісному училищі».

— Дозвольте тут дещо пояснити, — несподівано проказав генерал. — На той час Державне лісне училище було обладнане для потреб шпionажу, і господарі — немов би чисто випадково — надали його гостям. А насправді гестапо через своїх співробітників у найвищих керівних сферах вирішило дізнатись, що передаватимуть і що прийматимуть американці після прибуття до Болгарії. Розумієте? Отож, повернімося знову до записів агента, точніше, до донесення, переданого через нього Докторові.

«Відразу після прибуття групи офіцер Б-в зв'язався телефоном з полковником Николою Костовим і доповів, що 8 вересня вранці разом з чужинцями буде в Софії. Американці ж, також відразу після розміщення, розгорнули свою радіостанцію й передали своє перше повідомлення.

8 вересня ранком офіцер Б-в провів старшого лейтенанта Гаррі Харпера і лейтенанта Діна Уайдрефа до військового міністерства в Софії і відрекомендував їх полковникові Николі Костову і начальникові штабу військ генерал-майорові Кирилу Янчулеву. Генерал дав на їхню честь обід, на якому були присутні Янчулев, Костов, обидва американці й офіцер Б-в. Під час обіду полковник Костов поставив американцям кілька запитань. Найважливішими з них були такі:

Полковник Никола Костов: — У нинішній обстановці, коли Болгарія перебуває в стані війни з СРСР, Англією, Францією і Сполученими Штатами, чи передбачається спільна окупація країни чотирма союзниками і, якщо це передбачається, як будуть поділені окупаційні зони?

Американці заявили, що не можуть дати точної відповіді, але, наскільки їм відомо, окупації Болгарії чотирма союзниками не передбачається.

Полковник Никола Костов: — В разі, якщо не передбачається окупація усієї території Болгарії, то чи не збираються союзники принаймні захопити певні стратегічні об'єкти за допомогою повітряних десантів чи парашутних військ?

Американці відповіли, що цього вони не знають, але можуть запитати в свого командування.

Полковник Никола Костов: — За умов, коли не передбачається спільна окупація країни чи бодай якихось важливих об'єктів, чи не могли б американці забезпечити свободу пересування для деяких осіб, які співробітничали з ними?

Американці відповіли, що запитують своїх й остаточну відповідь дадуть пізніше.

Харпер і Уайдреф пояснили, що завдання, яке вони одержали від свого командування, полягає у встановленні зв'язку з болгарським військовим командуванням для збирання й передачі відомостей про німецькі війська, які відступають з Балкан. На прохання сприяти у цій справі, генерал Янчулев і полковник Костов запевнили, що нададуть їм усі відомості, які має болгарський штаб відносно німців.

По обіді американські офіцери були представлені начальникові розвідувального відділення при Оперативному відділі — майору Олександрю Дочеву, який передав їм перші відомості про німців. З майором

Олександром Дочевим вони визначили годину дня, коли приходитимуть за відомостями.

Перш ніж американські офіцери залишили міністерство, полковник Костов повідомив їх, що для них приготовлено горішній поверх однієї вілли на околиці Софії. (Двома годинами пізніше я передав Докторові, що вони влаштувалися у віллі Нейчева на Горнобанській дорозі). До них був прикріплений офіцер Б-в з легковою машиною.

Та на подив Доктора, увечері, як і в ніч на 8 вересня, американці не прийшли до вілли Нейчева. З додатково одержаних відомостей ми зрозуміли, що вони знову поїхали ночувати до Державного лісного училища в Чам Корія.

Перша звістка про переворот дійшла до американців саме Дев'ятого вересня. До них прийшов директор училища Янков і сказав, що Вітчизняний фронт здійснив переворот у Софії і що регент Філов і міністр Д. Василев прислали його до них з проханням забезпечити їм притулок. Дін Уайдреф відповів, що вони не можуть надавати будь-кому притулок або гарантувати право на притулок. Він порадив директору училища передати їм, щоб вони не думали тікати до Туреччини, бо турки видадуть їх болгарським властям».

— Що ж сталося далі з «американською військовою місією»? З відповідей офіцерів на запитання полковника Костова впливає, що вони не мали ніяких офіційних повноважень вести переговори, а прибули з іншою метою.

— Це більш, ніж очевидно, — відповів Влаєвський. — Перш за все привертає увагу той факт, що американці надіслали в Болгарію офіцерів, чини яких не відповідали такій важливій місії. Очевидно, зроблено це було навмисне: один старший лейтенант не міг брати на себе жодних серйозних зобов'язань щодо країни, яка, хоч і формально, перебувала у стані війни з Сполученими Штатами. Просто ці четверо були заслані в Болгарію для збирання секретних відомостей. І слід визнати, що якийсь час, поки ми були зайняті встановленням народної влади, вони зовсім не байдикували. Влаштувавшись у віллі на Горнобанській дорозі, американці і далі одержували з штабу головного командування відомості про пересування німців, навіть про бойові дії наших військ.

— А як же вони обґрунтовували своє перебування в Болгарії?

— Посилалися на те, ніби мусять репатріювати полонених американських льотчиків, які перебували в таборі для військовополонених у Шумені, нинішньому Коларовграді. Втім, на кінець вересня радянські

владі вирішили, що група Харпера досить довго дихає цілющим софійським повітрям, і запросили американців до Союзної контрольної комісії. Я був присутній у кабінеті полковника З., коли старший лейтенант Харпер і лейтенант Уайдрейф з'явилися, щоб вислухати наказ: протягом двадцяти чотирьох годин залишити Болгарію.

«На якій підставі?» — запитав Харпер.

«На тій, що ми не маємо офіційного повідомлення не тільки з вашого боку, але й від нашого командування про ваше перебування в зоні дій Третього Українського фронту!» — відповів їм полковник З.

— Хай вас не дивує холодний тон радянського полковника, — вів далі Влаєвський. — Певна річ, Радянський Союз і Сполучені Штати були тоді союзниками, але що зробило американське командування? Виріши-

ло надіслати агентів секретної служби в Болгарію! Звісно, спочатку цей акт був цілком виправданий. Але ж по тому ці агенти продовжували діяти в тилу радянських військ, не вважаючи за потрібне навіть відрекомендуватися радянському командуванню! Дуже некоректно! А що було б, якби, скажімо, радянська сторона заслала свою секретну групу в тил американських військ і тримала б її там у таємниці? Хіба це етично?

— Напевно, прощання з американцями було дуже зворушливим! — підкинув я.

— Ще б пак! — усміхнувся генерал. — Щиро кажучи, любий друже, я з великим задоволенням висловлював свій жаль Уайдрейфу і Харперу — до того ж, чистою болгарською мовою, яку Уайдрейф досі начебто не розумів.

ЕПІЛОГ

Нещодавно я знову побував у Влаєвського. За кілька днів до того я дав прочитати йому книжку, написану на основі його нотаток, спогадів і розшифровок, і тепер нетерпляче чекав, що він скаже.

— У своїй книзі, дорогий мій друже, — зауважив найперше генерал, — ви порушуєте надто багато питань.

— Я дотримувався давнього еллінського правила, яке вчить нас, що істина відкривається тільки в суперечках, — відповів я в такому ж жартівливому тоні. — А втім, це основа діалектики.

— І все-таки я вважаю, що й зараз не пізно скоротити деякі з цих питань.

Я не послухався поради свого приятеля, та, можливо, ще шкодуватиму.

На прощання генерал сказав мені ще таке:

— Як вам спало на думку охрестити мене таким дивним іменем?

— Дорогий генерале, людина ніколи не може сама обрати собі ім'я. І все-таки, здається мені, ми з вами будемо щасливі, коли вигадане мною прізвище виявиться найбільшим недоліком книжки.

— Це так, — погодився він. — Та не забути б нагадати вам ще: слід, мабуть, вказати десь, що, можливо, в окремих фактах не повністю висловлено істину. Не виключено, що власник «Сампи», переслідуючи якісь свої цілі, не завжди був щирий.

— Гаразд, я відзначу це, — погодився я неохоче.

*Скорочений переклад з болгарської
Л. КОПИЛЕНКА,*

ПІТЕР ШЕФФЕР У ПОШУКАХ ІСТИНИ

Пітер Шеффер. У пошуках Сонця.
Лондон. 1964.

У світовій літературі від Шекспіра до Генріха Манна й Фейхтвангера відомо багато випадків, коли письменники, звертаючись до історичної теми, створювали злободенні твори, що безпосередньо відгукувались на важливі події сучасності. Можна, мабуть, з певністю сказати, що таких творів навіть більше, ніж суто історичних. І роль їх дещо відмінна. В цих випадках читач прощає авторові певну свободу в поводженні з історичними фактами, деяке «осучаснення» характерів минулого, порушення хронології, бо не в сліпому наслідуванні підручника історії полягає завдання письменника.

Порівняно недавно відомий англійський драматург Пітер Шеффер закінчив п'єсу «У пошуках Сонця», де відтворюються події більш ніж чотирьохсотлітньої давності — завоювання Перу Пісарро. Перший варіант п'єси не задовольнив автора. За його власними словами, спочатку твір вийшов надто вже історичний. «Я почав з історичної п'єси і маю надію, що закінчив сучасною оповіддю, яка використовує історію лиш для розвитку своєї теми».

Цією темою, за задумом драматурга, було визначення концепції бога. Тут, очевидно, він прагне зрозуміти найвищий сенс людського існування. Сенс життя ав-

тор намагається з'ясувати, зіткнувшись два характери — самого Пісарро і по-зрадницькому схопленого і вбитого ним Атаульпи — правителя величезної рабовласницької держави інків.

Одразу зазначимо: п'єса вийшла цікава і водночас невдала. І річ тут не в тім, що Шеффер абсолютно безпідставно вважає суспільство інків комуністичним. До речі, цей погляд автор висловлює не в самому творі, а в інтерв'ю з нагоди завершення п'єси. Справа тут складніша. Розбираючи причини авторської невдачі, ми, навіть умовно, заради полегшення аналізу, не можемо в даному

разі відокремити формальні проблеми від змісту. Треба визнати, що п'єса — при всій своїй актуальності і важливості порушених у ній моральних питань — має цілу низку органічних вад.

У дві дії (двадцять чотири епізоди) Шеффер втиснув величезну кількість подій, явно переоцінивши можливості театральної умовності. Переконливі реалістичні епізоди (як, наприклад молитва одного із супутників Пісарро, який обіцяє святій мадонні подарунок, якщо вона забезпечить їм перемогу, і погрожує, що перестане в неї вірити, якщо вона не допоможе) чергуються раз у раз з пишномовними, а головне психологічно зовсім непереконливими сценами, де автор нічого не показує, а тільки декларує. Сама тканина п'єси тут дисгармонує з різностильністю.

Автор, мабуть, і сам це відчуває. Не випадково він частенько вдається до пантоміми, вводить оповідача, який через багато років, на порозі смерті, коментує події, учасником яких йому довелося стати в п'ятнадцятирічному віці. Якщо коментарі оповідача — вдалий прийом, то використання пантоміми як засобу психологічного впливу, що має готувати глядача до чергового монолога чи діалога, майже скрізь не виправдує себе. Текст п'єси, мабуть, більше підходив для кіносценарія, аніж для постановки на сцені.

Історія давно винесла свій вирок колоніалізму. Конкістадори всіх часів заради золота наражалися й наражаються на смертельну небезпеку в чужих невідомих краях. І тому здається нам найвнимним намагання знайти сенс життя, істину через розкриття (хай навіть умовного) образу завойовника Пісарро.

Однак саме цей образ — найцікавіший у п'єсі.

На початку дії Пісарро — вже літня людина — признається, що заради самого лише золота він не вирушав би в новий похід. Він хоче увічнити своє ім'я, хоче щоб про нього складали легенди. Водночас Пісарро не вірить у вічну славу, вважає, що людське життя взагалі позбавлене змісту, — він не бачить можливості перемогти смерть. Звідси його цинізм, зневажливе ставлення до «високих» слів і понять. Але він слабкий навіть у своєму цинізмі. Зіткнувшись з релігією інків, які вважали Атаульпу безсмертним сином бога Сонця, Пісарро знову надіється, майже вірить, що знайшов, нарешті, спосіб перемогти час; але, переконавшись, що задушений Атаульпа не воскресає, він остаточно зневіряється в усьому (зауважимо принагідно, що на змісті п'єси деякою мірою теж позначилися ці екзистенціалістські ідеї). Якщо образ Пісарро подається автором у розвитку, то цього не можна сказати про інший головний персонаж драми. Атаульпа на протязі всієї дії не змінюється, він твердо переконаний у власній божественній сутності і таким лишається до кінця. В цьому знову виявляється органічна вада п'єси. Зіткнення характерів, зіткнення ідей виявляється у Шеффера однобічним і не дуже переконливим. Атаульпа у нього взагалі не характер, а лише плоска схема. Інакше, мабуть, і не могло бути, бо тут позначилося досить туманне уявлення Шеффера про історичний процес. Адже, звичайна в художньому творі свобода в поводженні з історичним матеріалом припустима лише в певних межах. До речі, і вся авторська концепція держави інків і вбивства Атаульпи з точки зору історичної дійсності не витримують критики. П'єса Шеффера ще раз свідчить про те, що ні осмислення історичного процесу з точки зору сучасності, ані осягнення духовної істини не можливі у плані еклектичного буржуазного мислення.

Проте ми й далі твердимо, що п'єса Шеффера являє собою певний інтерес. В кінці п'єси Пісарро зазнає краху, стає перед

обличчям жакливого для нього реальності: він нічого не придбав, окрім золота, за яке заплачено, до того ж, надто дорогою ціною. В своїх власних очах він постає як розбійник, якого чекає сумна доля всіх розбійників світу.

Перед тим як завіса падає воєнне, за авторською ремаркою, животворне сонце освітлює зал для глядачів, очевидно символізуючи ту високу істину людського існування, яка лежить десь інде, але тільки не на шляху конкістадора Пісарро.

Можна, звичайно, припустити, що, заперечуючи шлях Пісарро і Атаульпи, автор знайшов урешті

істину в якійсь зовсім абстрактній свободі, але це лише припущення. Зате при всіх недоліках, п'єса досить емоційно засуджує грабіжницькі колоніальні устремління. Обіцянками наживи спокушає Пісарро своїх найманців, заради золота порушуються урочисті клятви, заради золота б'ються між собою самі конкістадори, заради золота церква освячує підступні масові вбивства, заради золота бундючний король іспанський обдаровує своєю милостю плебея Пісарро, все це заради золота і все... задаремно. Саме це і робить п'єсу цікавою і актуальною.

Ю. ЛІДСЬКИЙ

НОВА ЗУСТРІЧ З ЯРОСЛАВОМ ІВАШКЕВИЧЕМ

Ярослав Івашкевич. Тіні. Гейденрейх.
Два оповідання. Познань, 1964.

Перед нами нова книжка Ярослава Івашкевича, до якої увійшли два оповідання — «Тіні» та «Гейденрейх», випущена Познанським видавництвом.

Одне з них, «Тіні», — сумні й ліричні спогади про далекі юнацькі роки життя письменника. Це окремі епізоди, що відбувалися на окупованій австрійцями українській землі. Івашкевич досить чітко окреслює той період наприкінці першої світової війни, коли поразка німців і австрійців була вже неминуча, коли містечко, де він жив, вирувало, охоплене чутками про зміну влади.

Але не слід було б шукати в цьому своєрідному оповіданні опису конкретних і точних подій.

Спочатку, наче в якомусь мареві, вимальовуються перед письменником окремі епізоди. Згодом все ясніше й ясніше вони перетворюються на романтичні образи, оповиті й почуттям першого кохання, і гострим прагненням до першої чоловічої дружби. Все це згадується знов-таки

немов у ліричній імлі, де не можна ні аналізувати подій, ні узагальнювати їх. Та й сам автор чесно визнає, що дія його твору відбувалася «за часів його дуже ранньої молодості, він був тоді політично недосвідчений, до подій не підготований. Газет не читав. І тепер, — пише він, — навіть не

можу пригадати черговості подій».

Отож, перед нами уривчасті спогади про сестер-панянок Ріту і Тамару, про їхнє оточення і, головне, про дещо загадкового їхнього брата Юру Іванова. Цей юнак з'явився у містечку після закінчення аристократичної школи в Петербурзі — і більше про його минуле ми не дізнаємося нічого, бо це невідомо й самому авторові: «він з'явився — і край. Звідки він прибув, що робив перед тим — я не знаю».

Цей самовпевнений юнак, передбачаючи поразку німців і австрійців, потай організовує загін місцевої молоді, щоб захопити владу після відступу окупантів. Так і сталося; але в містечку були й інші сили. Частина містечка, включаючи й електростанцію, захопили польські повстанці, але увійшли загони якогось «генерала Козачки», добре озброєні й підготовані. Влада Юри Іванова з його спільниками існувала всього кілька годин: нещасного ватажка повісили на вітраку майже на очах в його сестри Тамари, обвинувативши в організації погромів.

Але не в сюжетній лінії емоційний сепс цього чудового ліричного оповідання Я. Івашкевича. Головне в ньому — той романтичний подих, яким пройнята вся розповідь юнака-оповідача.

«Тіні» Ярослава Івашкевича — ще один зразок стилістичної майстерності видатного письменника, який знайшов потрібні нюанси для того, щоб очима людини похилого віку мальовниче описати хвилюючі сторінки життя ще зовсім незрілого хлопця. І зробив це напрочуд романтично, так що тіні минулого постають в уяві читача з глибокою виразністю.

Герой другого оповідання Михайло Гейденрейх (1831—1886) — постать історична. Він один з військових керівників польського повстання 1863 року, що виступав під псевдонімом «Крук».

Гейденрейх вчився в царській Академії генерального штабу і в ті роки вступив у петербурзький гурток революційно настроєних поляків-офіцерів. Після закінчення Академії Гейденрейх був переведений на службу до Варшави, де увійшов у місцеву революцій-

ну організацію і влітку 1862 року став членом Військового Комітету, що очолював революційний рух у царських військах, розташованих у Польщі. Під час подій 1863 року він перейшов на бік повстанців і очолив їх війська у Люблінському і Підляському воєводствах. Після поразки Гейденрейх емігрував у Париж, але 1872 року повернувся на колишню Галичину і оселився у Львові.

Ярослав Івашкевич, беручи в сюжетну основу оповідання історичну правду, докладно зупиняється лише на одному епізоді повстання 1863 року.

Під Любліном точаться сутички між частинами регулярної російської армії й загонами польських повстанців, що захищають незалежність і волю Польщі, поділеної на шматки між іншими дер-

жавами. На цьому фоні Ярослав Івашкевич як справжній письменник-реаліст показує запутані картини взаємозв'язків і суперечностей, властивих тому періодові польської історії.

Ярослав Івашкевич гостро, з великою силою характеризує своїх героїв й внутрішні мотиви їх вчинків.

Глибока психологічна характеристика дійових осіб — така, здається нам, найголовніша заслуга Ярослава Івашкевича як письменника, що завжди прагне розкрити весь суперечливий внутрішній світ своїх героїв. І це викликає у читачів справжню віру в реальність постатей, які діють у його творах. Такими є й персонажі рецензованих нами оповідань «Тіні» й «Гейденрейх».

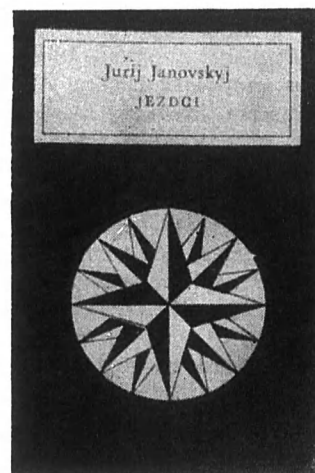
М. РЕКУН

„ВЕРШНИКИ“ — ЧЕСЬКОЮ МОВОЮ

Ю. Яновський. Вершники. Прага. 1963.

В позаминулому році в Чехословаччині вийшло нове, третє видання роману Юрія Яновського в перекладі Властіміла Борека. Перший переклад «Вершників» теж належить йому і датується 1936 роком. Це було взагалі перше знайомство чеського читача з творчістю романтика революції. З того часу й інші твори Ю. Яновського неодноразово перекладались чеською мовою і добре знайомі тамтешньому шанувальнику літератури.

Останній переклад «Вершників» має ту перевагу над іншими зарубіжними перекладами роману Ю. Яновського, що він здійснений з української, а не російської мови, тому шановному перекладачеві пощастило уникнути тих помилок, які існують в обох російських

перекладах (П. Зенкевича та І. Дорби), глибше передати красу і неповторність найкращого тво-

ру Ю. Яновського. Перекладачеві вдалося донести до чеського читача головне: високу напругу дії, чому сприяла дзвінка та пружна чеська мова, багатство ритміки, неповторний образний світ роману.

Такий успіх перекладача пояснюється тим, що він лишається вірним не букві, а духу «Вершників».

Ніби прислухаючись до мудрої поради М. Рильського, перекладач «свіжу й сміливу мову» Ю. Яновського передає теж «свіжою і сміливою мовою».

Після бою Чубенко «стомився, душа не тримається», а чеською мовою це звучить так: «...стомлений, кволий, мов пара над горнятком». В романі освітлені сонцем чубенківці йдуть лісом за командиром, «обгортаючись красою і міццю», а в перекладі вони «наливались красою і силою». Ю. Яновський творить фразеологізм: «*Вечори падали на Дніпро з усієї сили...*» В. Борек теж не боїться його повторити. Він навіть майстерно відтворює зливу дієслівної синоніміки: «Знову комарі співали, бриніли, сурмили, допікали, мучили, дошкуляли, жерли і кусали ар'єргард десантного флоту...» (У Яновського: «Знову дзвеніли, бриніли, сурмили комарі, допікали, дошкуляли, діяли, жерли, гризли ар'єргард десантного флоту...»). Кількість таких прикладів можна було б збільшити, але й наведені свідчать, на нашу думку, про високу перекладацьку майстерність В. Борека.

Втім, ми хочемо зупинитись на окремих недоліках перекладу, щоб у наступному виданні автор зміг би їх позбутися. Цілком зрозуміло, що ідеального перекладу, адекватного творові, не може бути, а тому й вимоги наші не безконечні, а мають ґрунт під собою.

Вже переклад перших сторінок роману викликає серйозні зауваження. В Борек доволі членує фрази й абзаци (так, перша фраза роману розчленована крапкою на дві, а з першого абзацу утворено три нові абзаци), кожному прямому мову починає з нового рядка, нерозчленований полілог подає в діалогічній формі з привнесеним додаткових слів, вводить у фрази нові розділові знаки, частіше — крапку з комою і ти-

ре. В цьому він не самотній, бо така довольність властива і перекладачам роману на російську мову.

Проти цього — і цілком справедливо! — виступив Луї Арагон, редагуючи переклад «Вершників» французькою мовою: «Для синтаксису Яновського, в усякому разі для «Вершників», характерне з'єднання рівноцінних речень в одне, без допомоги відносних займенників чи обставинних сполучників. Всі ці речення постають тут як головні, поставлені в ряд, і тому з першого погляду здається цілком натуральним відокремити яким-небудь знаком (комою, комою з крапкою, двома крапками, навіть крапкою) одне речення від одного. Якщо ми піддаємося цій звичній для нас тенденції, то матимемо стиль коротких речень, легких для читання, але втратимо ту єдність дії, якою пройнята фраза оригіналу. У цій фразі об'єднані як самостійні й ті речення, які описують пейзаж, плин часу, зміни температури, і ті, що виражають дію, розгорнуту в цій рамі, в цьому часі, в цих картинах природи».

Отже довольні формальні зміни заперечують один з головних творчих принципів роману Ю. Яновського — *конденсованість письма*, що в свою чергу приводить до значних втрат. Мусій Половець дізнається, що солдат, який надійшов із степу — зв'язківець. Радість старого рибалки передано такою місткою фразою: «А вам ночі мало?» — не думаючи відповісти паролем рибалка, серце в нього з радощів закалатало, як замолоду, він обняв солдата, над Одесою спускалася завіса прикрого дощу, море було аж чорне». В. Борек членує її на три окремі речення, від чого безмежна радість Мусія Половця, так майстерно передана енергійним ритмом фрази, згасає. Ще більш відчутні втрати перекладача у фразі, що показує поведінку Панаса Половця в бою. Відчуття раптової плинності вчинків втрачається від членування фрази аж на п'ять окремих речень.

Довільно членує перекладач і знаменитий полілог — розмову Оверкового козацтва. В перекладі на чеську мову він поданий в такій транскрипції:

«— Ну й цирк! — гукнуло Оверкове козацтво.

— Крові з нього як з бугая.

— Це я так рубонув.

— Ну вже й ти!

— От тобі хрест, що я.

— А що наш Оверко йому відповість?

— Звісно що, гуляй, душа, без тіла, а тіло без душі».

А в Яновського: «Ну й цирк! — гукнуло Оверкове козацтво. — Крові з нього, як з бугая, це я так рубонув, ну вже й ти, от тобі хрест, що я, а що наш йому одповість, звісно, що, гуляй, душа, без тіла, а тіло без душі!»

Ні кількості співрозмовників, ні їх інтонації, виразу облич, рухів не подано. Письменик свідомо відмовляється від такої характеристики на догоду принципів кондензованого письма. І при перекладі це треба зберегти. А чеською мовою це теж можна було б передати, адже два інші нерозчленовані полілоги подаються перекладачем в рядок, згідно з оригіналом.

В перекладі В. Борека існують окремі неточності. Одні з них зумовлені недостатнім знанням історії та етнографії нашого народу. В романі читаємо: «...а в Катерини полюбовник був із запорозького коша...», а в перекладі: «...із запорозького козацького села...» У «Вершниках» мовиться: «Вечорами дівчата співають веснянок, сівши черенем чи лавою...» — тобто, колом або в один ряд. Перекладач довірився звучанню слів, а не їх значенню, тому в нього дівчата й співають не «сівши черенем чи лавою», а сівши на колоду чи лавку.

Окремі неточності пояснюються недостатнім проникненням у текст. Коли в новелі «Шлях армій» Ю. Яновський пише: «В дорозі пили чай», — то має на увазі командувача М. В. Фрунзе і його підлеглих. А в перекладі: «Край дороги бійці пили чай».

Максим Рильський в одному із своїх виступів поставив риторичне запитання: «Чи має право перекладач знімати елементи загадковості, невиразності, таємничості?» І відповідає: «Ні, не має». Скільки разів не перечитуєш «Вершники», завжди з неслабною силою хви-

лює імпресіоністичне, настроєве закінчення фрази: «Вечори падали на Дніпро з усієї сили, вечори фіалкові, вечори смоляні, і запахи води, а по воді — боязких нічних трав, і верб, і диму». Замість тире, В. Борека ставить слово «запах» знімаючи «елемент загадковості». Ю. Яновський свідомо уникнув виразного зовнішнього наголосення слів, посилюючи тим самим внутрішнє їх звучання: «Загін Шведа перетрусив буржуазію й поквитався з декотрими добрим цими людьми...», — а перекладач виділене слово, семантичний відтінок значення якого зрозумілий з тексту, бере в лапки.

При перекладі «Вершників» треба дотримуватись численних синтаксичних повторень, іноді ледь вловимих. В цьому В. Борека досяг значних успіхів, може, найбільших серед усіх перекладачів роману

Ю. Яновського, але і його переклад не бездоганий.

В новелі «Батальйон Шведа» Ю. Яновський подає розмову комісара Данила Чабана з двома партизанами. Один з них розповідає про розгортання операції Шведа на Олешки і в його розповіді автор вводить характерне, двічі повторене: «Це не секрет». Ми не вимагаємо від перекладача буквалізму, але, знайшовши відповідник своєю мовою, він повинен повторювати саме його. В. Борека не дотримується цього, втрачаючи щось істотне із стилю Ю. Яновського.

Майже кожна новела роману має обрамлення, межі якого і форма — різні. Так, обрамленням шостої новели роману є заголовок: «Чубенко, командир полку», — і останні слова: «...Чубенка, командира полку». На жаль в перекла-

ді не збережено цього порядку слів.

Максим Рильський про доцільність приміток до перекладу писав: «...чим їх менше буде, тим більша заслуга перекладача». В перекладі В. Борека в тексті зроблена лише одна примітка до назви села Турбаїв в новелі «Дитинство» і та зайва, бо перекладач одмовився від перекладу гри слів Яновського «...тої турбації, турботи й турбанини повно жило...».

Переклад «Вершників» відкривається короткою, але змістовною статтею З. Генік-Березовської.

На закінчення, не за традицією, а відзначаючи достоїнства перекладу В. Борека, хочеться сказати: це переклад творчий, який доходить до читача і стає фактом рідної літератури.

В. ДРОБ'ЯЗКО

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

СІМЕЙНА ТРАГІКОМЕДІЯ В ОДНОМУ ОГоло-ШЕННІ. В одній з паризьких газет з'явилося таке оголошення: «Продаю два спінінги по сміховинно дешевій ціні. Дзвонити «Орлі 47 65 83». Якщо до телефону випадково підійде мій чоловік, прошу негайно покласти трубку».

ЩЕ ШІСТЬ! 44-річна жителька Сіцилії Джіонна Арабіто народила свою вісімнадцяту дитину. Вона та її 49-річний чоловік хочуть мати ще шістьох дітей.

МУЗЕЙ НА САМООБСЛУГОВУВАННІ. У багатьох англійських музеях не вистачає коштів на утримання персоналу. В зв'язку з цим одна газета запропонувала: «Слід кожному відвідувачеві музею видавати чисту ганчірку. З картини, яку він хоче роздивитися, він сам і витре пил».

БОРОТЬБА В ЕФІРІ.

Справжня війна точиться між численними американськими приватними радіостанціями. Плануючи витіснити з ефіру конкурентів і забезпечити якнайбільшу кількість слухачів для своїх рекламних передач, одна нью-йоркська радіостанція оголосила нещодавно, що сплатуватиме по п'ять доларів на місяць тим водіям таксі, які під час роботи настроюють приймачі тільки на її хвилю. На доказ того, що їхні пасажери слухали саме її програму, водії мають надсилати на радіостанцію назви передач.

ЗАМІСТЬ СОБАКИ. Одна англійська фірма випустила магнітофон, що може працювати вісім годин без перерви і відтворює звуки людського хрюпіння, яке кожні десять-дванадцять хвилин переривається кахиканням, після якого чоловічий голос запитує: «Чи є хто тут? Тім, включи світло!» Все це повинно залякувати злодіїв. Попит на нові магнітофони величезний..

ВІДКРИТЕ ЖИТТЯ. Комісія сенату Сполучених Штатів констатувала недавно, що нелегальне втручання в приватне життя громадян досягло в країні нечуваних розмірів. Навіть бокали для коктейлю перетворюють на мініатюрні мікрофони, які передають розмови за столом на певну відстань.

СУДОВИЙ ІНЦИДЕНТ. Початок чергового засідання в суді міста Уоррінга (Англія) затримався на кілька годин. Якийсь злодій викрав з гардеробу суду всі парики, а за англійськими законами, судді і адвокати не мають права з'являтися в залі засідань без цієї прикраси. Довелося чекати, поки не привезли нові парики.

КЛУБ ГЕНІЇВ. Такий незвичайний клуб відкрито недавно в Австрії. Щоб стати його членом, треба відповісти на п'ятдесят різних дуже складних запитань. З перших ста кандидатів 87 провалилися.

ДИТИНА СЕРЕД ЗВІРІВ

І дітям, і дорослим добре відомий Мауглі — герой твору Кіплінга. Протягом багатьох років всі вважали, що Мауглі — плід фантазії англійського письменника, хоча у 1914 році сам Кіплінг визнав, що такий Мауглі дійсно існував. Він зустрів цього хлопчика в Індії через дев'ять років після того, як той покинув джунглі і звірів, серед яких пройшло його дитинство. Проте Кіплінгу довго не вірили.

У двадцятих роках до Європи дійшли з далеких континентів чутки про те, що справді є випадки, коли діти живуть серед диких звірів. У 1920 році пастор Сінг і його дружина знайшли в джунглях двох дівчаток, які жили серед вовків. Меншій було два роки, а її сестрі — вісім. Вони не вміли говорити, ходили навкарачки, їли сире м'ясо, запиваючи його холодною водою або молоком. Проживши рік серед людей, менша дівчинка спро-

бувала втекти, але її впіймали і вона невдовзі померла. Її сестра — вмерла через чотири роки, не навчившись за цей час жодного людського слова.

Подібні випадки описує в своїй книзі «Дикі звіри — міф і дійсність» французький професор-психолог Люсьєн Малсон.

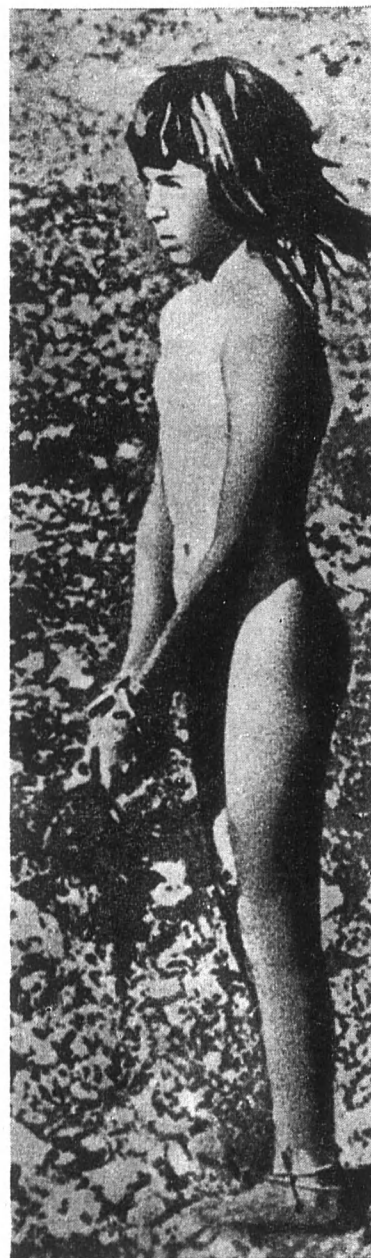
Автор докладно розповідає про один винятковий випадок. Десять років у джунглях Індії було знайдено 10-річного хлопчика Раму, який своє дитинство провів серед вовків. Серед людей Раму прожив дев'ять років, так і не навчившись говорити. Він помер в 1963 році вже дев'ятнадцятирічним.

Але не тільки в Індії траплялися подібні випадки. Під час другої світової війни англійські солдати зустріли в Сирії хлопця-газель, який тільки зовні був схожий на людину. Хлопчик їв саму лише траву і коріння і теж не вмів говорити. У нього були такі розвинені ноги, що він міг бігати із швидкістю 50 кілометрів на годину.

Люсьєн Малсон пригадує, що подібні випадки мали місце і в Європі 150 років тому. Великого розголосу набула у Франції історія про «дикуна з Авіньйона», якого у 1807 році застрелили жандарми. Вони вважали, що мають справу з дияволом в образі людини.

Хлопчик-газель. Таким він був, коли його впіймали.

Обкладинка книжки Л. Малсона з фотознімком хлопця-вовка Раму.

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ЩОБ ПІДВИЩИТИ УСПІШНІСТЬ УЧНІВ. У Сан-Франціско відкрито двомісячні курси для батьків учнів середніх шкіл. Курси мають на меті навчити батьків правильно виконувати письмові домашні завдання.

СВОЄРІДНА ГУМАНІСТЬ. Австралійського листоношу Роберта Уокера звільнили з роботи і віддали під суд. Листоношу обвинуватили в тому, що він перерахував листи, одержані для доставки, і коли виявлялося, що зміст листа може занепокоїти або схвилювати адресата, Уокер затримував його і ховав у спеціальну скриню в своєму підвалі. «Я хотів уберегти людей від хвилювань і страждання», — признався він на суді.

«ДОВЕДИ, ЩО ТИ КУЛЬТУРНИЙ»... В Нью-Йорку розпочала свою діяльність фірма, що продає за низькою ціною використані квитки до театрів, музеїв, на концерти тощо. Торгівля розрахована на людей, що приїждять до Нью-Йорка з провінції, і проходить вона під таким рекламним гаслом: «Доведи, що ти — культурна людина! Повернувшись додому, ти зможеш показати сусідам, як добре проводив час у Нью-Йорку».

ЖАРТИ НА КОЖНОМУ КРОЦІ...

ПАРІ

— Джім, — звертається молодий фермер до свого друга, — я щось не можу втямити: чому це такого здорованя, як ти, комісія щоразу визнає непридатним до військової служби?

— Я й сам не розумію, Том. Уяви собі, я завжди б'юся з лікарем на сто доларів об заклад, що придатний за всіма показниками, і кожного разу програю.

ДЕШЕВШЕ ПРОКОВТНУТИ

До хірурга вбігає людина і просить витягти з горла риби'ячу кістку.

— Скільки? — запитує пацієнт про гонорар, коли кістку вже виїнято.

— Десять шилінгів.

— Десять шилінгів! Ви з глузду з'їхали! Я за всю порцію заплатив лише два шилінги.

В ЮРИДИЧНІЙ КОНСУЛЬТАЦІЇ

— Порадьте, як мені бути, пане адвокат. Мій чоловік три тижні тому пішов до магазину по хліб і досі не повернувся...

— На вашому місці, мадам, я більше б не чекав його і пішов би по хліб сам.

ЩАСЛИВИЙ КІНЕЦЬ

Подружжя стоїть біля каси кінотеатру. Чоловік розраховується за квитки, а дружина про всяк випадок цікавиться у касирши:

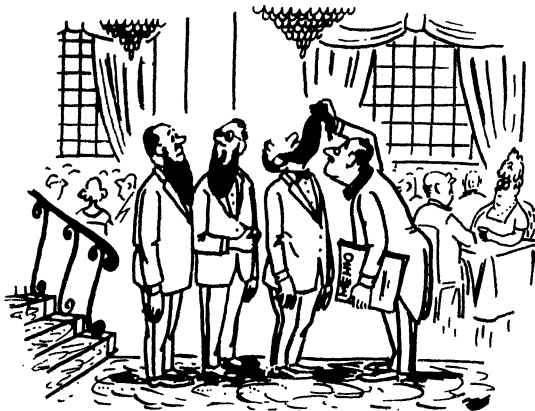
— Скажіть, а що кінець в цьому фільмі щасливий?

— Еге ж, — відказує та, — всі бувають дуже задоволені, коли він закінчується.

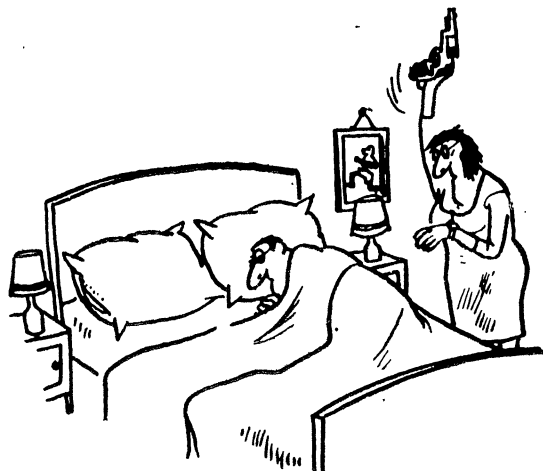
НАДІЙНИЙ ХЛОПЕЦЬ

— Гансу можна довірити таємницю?

— Цілком. Чотири роки тому йому підвищили оклад, а його дружина й досі про це нічого не знає.

— До нашого ресторану не пускають відвідувачів без краваток!

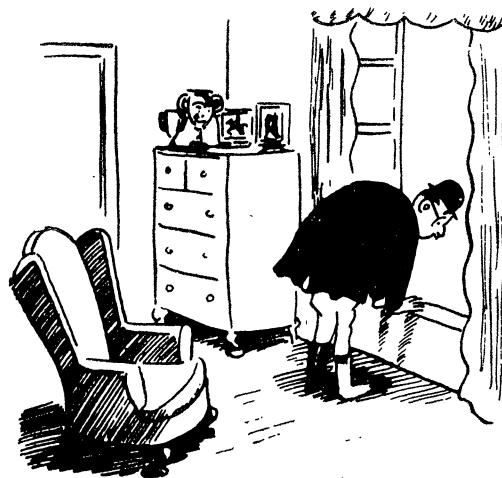

Старт!

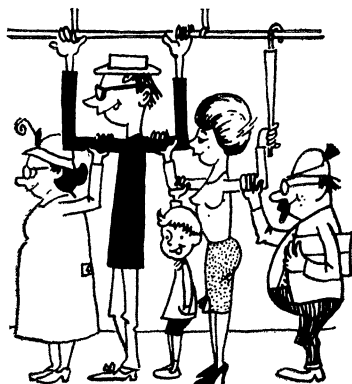
В ЮВЕЛІРНОМУ МАГАЗИНІ

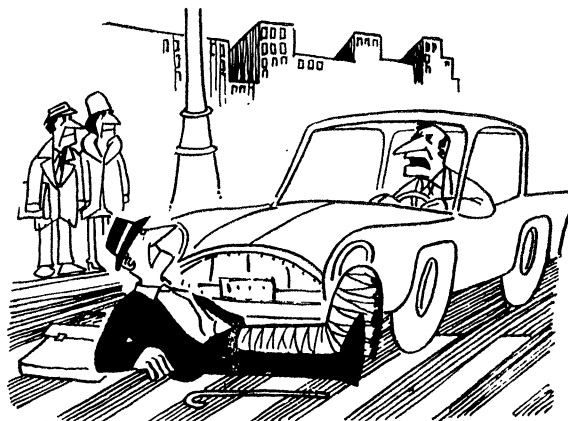
— Ти будеш сміятися, але я не можу його зняти!

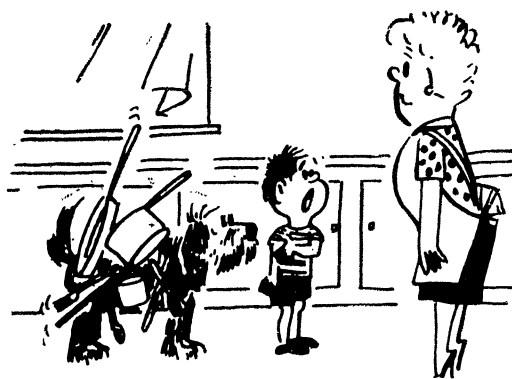
Без слів.

У трамваї.

— Чорт забирай! Це знову ви!

— Мамо, наш песик проковтнув магніт...

— З вас за гоління два злотих, за пластир — чотири, разом — шість злотих...

ВИЧЕРПНИЙ КОМЕНТАР

Біля входу до одного провінційного театру вивісили об'яву: «Приводити з собою собак до театру забороняється».

Через кілька днів під цим текстом з'явилася приписка: «Товариство захисту тварин».

ЧЕТВЕРТИЙ ВЖЕ БУВ

Фермер Дж. Хайфілд з Мемфіса (США) прибив на воротах своєї господи дошку, де було зображено череп з двома кістками і стояв напис: «Жебраки! Ми стріляємо без попередження в кожного п'ятого з вас. Четвертий тільки-но вже був тут».

ЩО ТАКЕ БАНКІР?

Французький комік Жан Ріго висловив таку думку: «Банкір це людина, яка позичає парасольки, коли світить сонце, і вимагає їх назад, коли починає лити дощ».

НАДМІРНА ЧЕСНІСТЬ

У вітрині однієї марсельської крамниці було виставлено таку рекламу: «Не давайте, щоб вас обдурювали інші! Купуйте товари лише у нас!»

ОСТАННІ З АРИСТОКРАТІВ

— Хотів би я знати, в чому криється секрет успіху в житті, — сказав якимось, зітхаючи, граф Руді своєму приятелю графу Боббі.

— Я теж цього не знаю, — відповів той, — але боюсь, що це якимось чином пов'язане з роботою.

КРОК ДО СУЧАСНОСТІ

Директор театру говорить драматургові:

— Я прочитав вашу п'єсу «Рамзес Перший». Колорит епохи, на мою думку, відтворений правильно. Але... чи нема у вас чогось ближчого до сучасності?

Автор:

— Так, «Рамзес Другий».

ДРЕСИРУВАННЯ

— Я намагався привчити мою таксу гавкати, коли вона схоче їсти. Разів сто я показував їй, як це треба робити.

— Ну то як, гавкає вона, коли хоче їсти?

— Ні. Вона взагалі не їсть, перш ніж я не загавкаю.

КРАВАТКА ЗАМІСТЬ МОТУЗКИ

Якийсь спекулянт земельними ділянками хвалився в присутності Марка Твена, яку силу грошей він витрачає на свій гардероб.

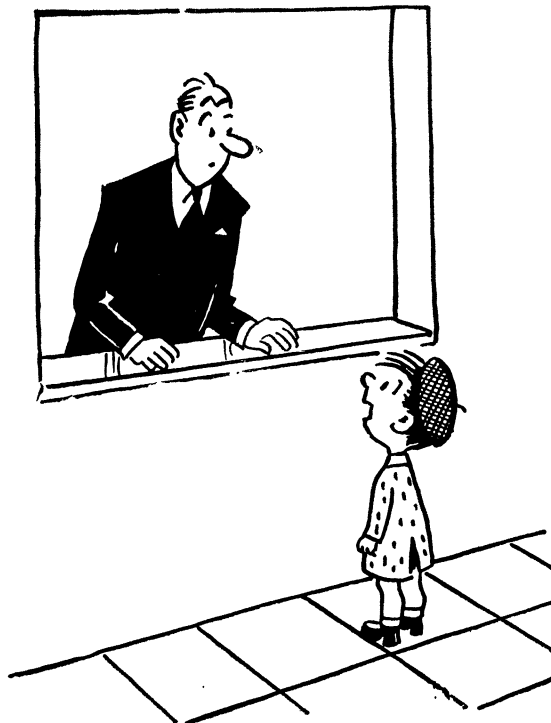
— Погляньте на цю краватку, вона коштує 25 доларів!

— Типово для Америки, — сказав Марк Твен, — найдорожчі краватки носять ті, кому вистачило б простої мотузки.

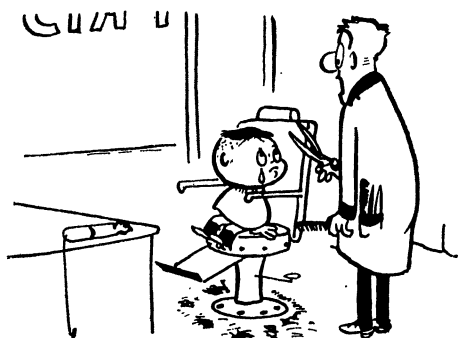
Фортепіанний дует.

БЮРО ЗНАХІДОК

— Чи не знайдено схожу на мене жінку без дитини?

ВИПАДОК У ПЕРУКАРНІ

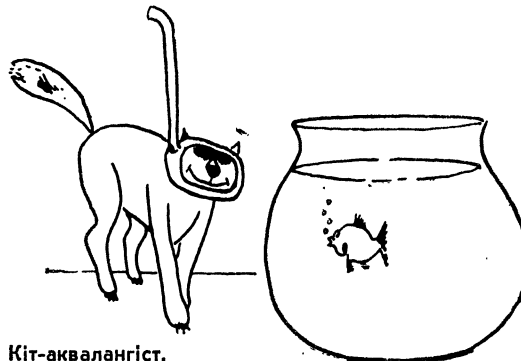
— Чому ти мені раніше не сказала, що ти дівчинка?

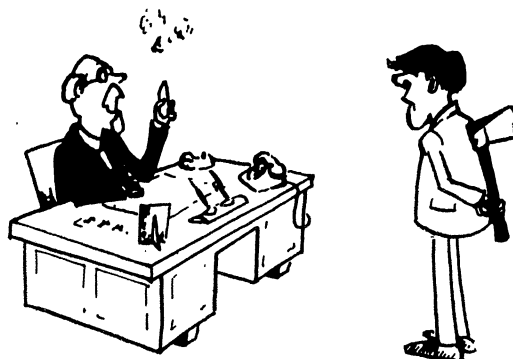
— Я залишила тобі докладні інструкції про те, що ти маєш робити без мене...

— Пане голово, ви переплутали. Ось текст промови, а ви читаете меню...

Кіт-аквалангіст.

— Щоб переконати мене, вам слід було підготувати більш вагомі аргументи.

ЧОЛОВІЧИЙ ХОР

— Записуйтеся в наш чоловічий хор, — агітував Фріц Ріслінг одного із своїх знайомих. — Вам напевне сподобається. Ми збираємося щоп'ятниці, випиваємо склянку-другу, розказуємо анекдоти, граємо в карти і танцюємо.

— Це дуже цікаво. Але чи вдається вам до того ще й співати?

— Авжеж, — запевнив Ріслінг, — по дорозі додому.

ЗАПЧАСТИНИ

Зять до тестя (зубного техніка):

— Нечувано! Ви вимагаєте від мене гроші за штучну щелепу для моєї дружини! Як її батько, ви зобов'язані поставляти запасні частини безплатно.

НЕВДАВАНА ЩИРІСТЬ

— І велику спадщину залишив пан комерційний радник?

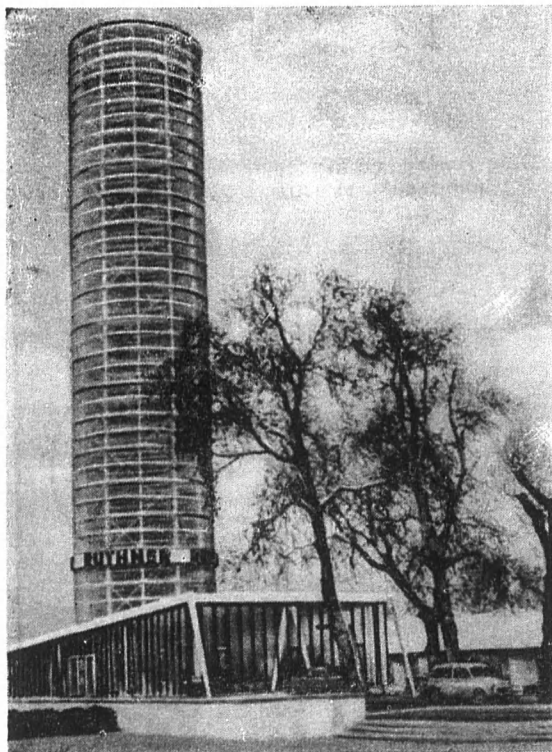
— Навряд. На похороні всі його родичі віталися один з одним з невдаваною щирістю.

ЧЕСТЬ І ГРОШІ

Коханець однієї відомої кінозірки програв велику суму під слово честі. Блідий і схвильований, прийшов він до своєї багатой подруги:

— Коли до вечора я не дістану 10 тисяч доларів, то змушений буду застрелитися. Люба, ти можеш мені допомогти?

— На жаль, серце моє, ні. Я не маю вогнепальної зброї.

БАШТОВЕ ЗЕМЛЕРОВСТВО

Такі геплиці у вигляді башт з'являються незабаром у Німецькій Демократичній Республіці. Поживні речовини для рослин подаються на всі поверхи башти. Витрати робочої сили при такому «баштовому землеробстві» дуже незначні.

МЕКСИКАНСЬКА ВЕНЕЦІЯ

Поблизу Мехіко протікає річка з багатьма островами, на яких під високими розлогими деревами ховаються численні ресторанчики. А на воді завжди сотні човнів, особливо багато їх у неділю. Прикрашені квітами, вони возять цілі родини, співаків та гітаристів і, звичайно, численних туристів.

1500 ОРКЕСТРАНТІВ

1500 школярів японського «Інституту виховання талантів» виступили в залі гімназії «Метрополітен» з концертном-екзаменом, виразно продемонструвавши перед дорослими слухачами свої успіхи.

«ЛЕТКІСС»

У перекладі з англійської мови слово «леткісс» означає «дозвольте поцілувати». Це назва нового танцю. Після кожних шістнадцяти тактів кавалер з дамою цілуються. На всесвітньому огляді бальних танців в Англії «леткісс» дістав загальне схвалення.

У видавництві «Дніпро» вийшли і виходять з друку такі нові переклади творів зарубіжних авторів:

ЙОГО В. ПОЩАДИ НЕ БУДЕ. Роман. Переклала з німецької Н. Андріанова.

Німеччина. Тридцять роки. Журналіст Борк тікає з фашистської тюрми і добирається до швейцарського кордону. Починається довгий шлях поневірянь емігранта. Його переслідує болісний спогад: у тюрмі він зрадив товариша по партії, комуніста Пауля.

Потім дія роману переноситься в Німецьку Демократичну Республіку. «Борець» Борк — тепер популярний письменник. Але дедалі більшої ваги набирає той давно забутий тюремний допит і його зрада. І Борк, самозакоханий егоїст, тікає з НДР у Західний Берлін. Сенсаційний інтерес до нього швидко згасає, рукописи не знаходять видавця. Голодного й морально занепаłego, його поглинає натовп... Цікавий роман Вольфганга Його розповідає про ганебну долю тих, хто зрадив народ.

Цей роман В. Його цього року друкувався у «Всесвіті» № 4.

КОЛДУЕЛЛ Е. БІЛЯ САМІСІНЬКОГО ДОМУ. Переклав з англійської Л. Солонько.

...У Джозіки русяве волосся й світла шкіра, але це тільки посилює ворожу підозрілість, з якою ставляться до неї обивателі, поліція. На неї подає скаргу її хазяйка, і цього досить, щоб дівчину звинуватили в проституції. Їй загрожує арешт. Коли вона, вчасно попереджена, тікає, помічник шерифа Клайд Хеффлін, запеклий расист, по-звірячому розправляється з її нареченим. Передсмертні слова Гарві, який стає на захист своєї гідності: «Я тільки захищаю свої права... тепер уже настали нові часи...» — звучать як лейтмотив роману.

Дія роману відбувається на півдні США, у провінційному містечку Пальміра. В основі сюжету — проблема расової дискримінації. На прикладі своїх молодих героїв — вантажника-мулата Гарві Брауна та його нареченої Джозіки Меддокс Колдуелл показує, в якому жахливому безправ'ї живе кольорове населення Америки.

СІЛЛІТОУ А. КЛЮЧ ВІД ДВЕРЕЙ. Роман. Переклала з англійської Г. Бушина.

В Англії існує такий звичай: коли юнак досягає повноліття, йому вручають ключ од дверей. Це означає, що віднині він дорослий і повинен сам відповідати за свої вчинки. Але «ключ», що його дістає Брайн Сітон, герой роману популярного англійського письменника Аллана Сіллітоу, — це не реальний предмет, яким можна відімкнути двері домівки. Та й за домівку Брайнові править поки що намет у далеких малайських джунглях. Його доля — типова доля англійського юнака з робітничої родини. Злиденне дитинство, тяжка праця заради шматка хліба, солдатська служба в роки другої світової війни, повернення на батьківщину — і знов солдатська уніформа, тільки тепер уже колоніального корпусу в Малайї. І за кожним з цих етапів життя — глибокі роздуми людини, яка намагається зрозуміти «чим дихає світ». Саме ці роздуми й приводять Брайна Сітона до благородного вчинку: під час збройної сутички з «червоними» він одпускає полоненого ним партизана. «Я відпустив його тому, що він товариш. Я не вбив його томв. що він людина». Ці слова героя роману — немовби ключ від дверей у майбутнє.

СНОУ Ч. СМЕРТЬ ПІД ВІТРИЛАМИ. Роман. Переклали з англійської І. Галинська та М. Пінчевський.

Роман «Смерть під вітрилами» реалістичний твір одного з найталановитіших представників сучасної англійської прози.

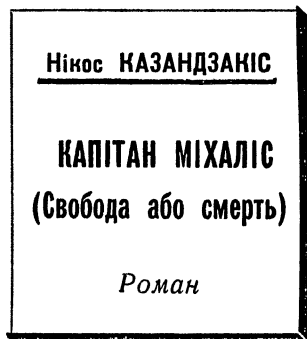
...На яхті лондонського лікаря Мілза збирається вишукане товариство. Приятелів Мілза, від імені якого ведеться розповідь, здається, що це найблагородніші, найприємніші й найчесніші люди. І от самого Мілза вбито. Вбивця — пасажир яхти. Хто він? В ході розслідування читач дізнається про подробиці життя всіх цих людей, і вони постають перед ним у новому, непривабливому світлі.

ДАНТЕ А. VITA NOVA (НОВЕ ЖИТТЯ). Переклад з італійської.

«Vita nova» — одна з блискучих книг геніального італійського поета епохи Відродження Данте Аліг'єрі. Вона складається з сонетів, канцон та інших творів, де оспівується ніжна і чиста любов Данте до красуні Беатріче.

Книгу переклали Микола Бажан, Дмитро Павличко, Іван Драч, Віталій Коротич, Володимир Житник та Анатолій Перепада. Відкривається вона статтею про життя і творчість Данте Аліг'єрі.

Серед гірської ущелини прихистився християнський монастир. Його вже кілька днів обороняють від турків жменька ченців і чоловіків з навколишніх сіл. Турки без перепочинку кидаються до його мурів, та влучні постріли з бійниць валять їх одного за одним на спраглу землю. І тоді турки вдаються до хитрощів... Капітан Міхаліс, дізнавшись, що турки захопили красуню Еміне, кидається її рятувати, а турки тим часом плундрують монастир...

Про боротьбу народу Криту проти турецьких поневолювачів у II половині XIX ст. читайте роман талановитого грецького письменника Н. Казандзакіса „Капітан Міхаліс (Свобода або смерть)“, який друкуватиметься в наступному номері нашого журналу.

«Весь мир» (на українском языке).

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР О. І. Полторацький

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

**А. О. Білецький, Д. В. Затонський, К. А. Колосова, О. Є. Корнійчук, М. О. Лукаш,
А. С. Малишко, Л. С. Первомайський, В. Ф. Скофенко, Ю. К. Смолич, М. О. Упеник,
Н. А. Халемський (відповідальний секретар), Т. К. Якимович**

Художній редактор М. Я. Коваленко

Технічна редакція Є. Б. Борського

Адреса редакції: Київ, вул. Орджонікідзе, 2. Телефони: секретаріат К-3-44-85, відділи: К-3-20-82.
Видавництво «Радянський письменник».

Рукописи обсягом до друкованого аркуша не повергаються.

БФ 04588. Підписано до друку 20. VII. 1965 р. Формат паперу 60×92. Фізичних друк. арк. 20.
Умовних друк. арк. 20. Тираж 34967. Ціна 60 коп. Зам. 02955.

Видавництво і комбінат друку «Радянська Україна». Київ, Брест-Литовський проспект, 94.

ВІСНИК

ІНДЕКС 74

1964

ВІСНИК

ЦІНА 60 КОП.